

ศึกษาการประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย
A STUDY OF APPLYING BUDDHA'S CONDUCT (BUDDHA KIJ)
IN DEVELOPING THE QUALITY OF LIFE OF THE THAI MONK

พระครูโสภณจิตตภากร (จ่านงค์ เสาเปริย)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

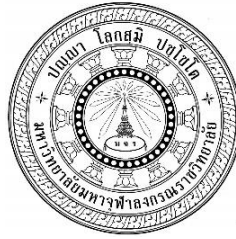
ศึกษาการประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย

พระครูโสภณจิตตากริม (จ๋านงค์ เสาเปรีย)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of Applying Buddha's Conduct (Buddha Kij)
in Developing the Quality of Life of the Thai Monk

Phrakrusoponjittapirom (Jamnog Sowpria)

A Thesis Submitted in Partial Fullfilment of
the Requiremets for The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ศึกษาระเบียบหลักสูตรหลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(พระสุธีรัตนบัณฑิต, รศ. ดร.)

ประธานกรรมการ

(ผศ. ดร. วีระชัย ยศโสธร)

กรรมการ

(รศ. ดร. เอกฉันท จารุเมธีชน)

กรรมการ

(พระปลัดกิตติ ยุตติธโร, ดร.)

กรรมการ

(รศ. วิเชียร ชาบุตรบุญธรรม)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระปลัดกิตติ ยุตติธโร, ดร.

ประธานกรรมการ

รศ. วิเชียร ชาบุตรบุญธรรม

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระครูโสภณจิตตภากร)

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ศึกษาการประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย
ชื่อผู้วิจัย	: พระครูโสภณจิตตาทิรม (จำนง เสาเปริย)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: พระปลัดกิตติ ยุตติธโร, ดร., พธ.บ. (ปรัชญา), ศศ.ม. (ปรัชญา), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา) : รศ.วิเชียร ชาบุดรบุญชริก, ร.บ. (ทฤษฎีและเทคนิคทางรัฐศาสตร์), M.A. (Indian Philosophy & Religion)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการศึกษาการประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทยซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการวิจัย ๓ ประการคือ (๑) เพื่อศึกษาหลักพุทธกิจในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของพุทธกิจกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต (๓) เพื่อศึกษาการประยุกต์ใช้พุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย ซึ่งเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎกและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผลการวิจัยพบว่า ในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพุทธกิจมาตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษาเป็นกิจของพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ที่จะต้องปฏิบัติและปฏิบัติสืบทอดกันมาทุกพระองค์ ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึง หลักพุทธกิจ เรียกว่า หลักการปฏิบัติของพระพุทธเจ้า คือ (๑) พุทธกิจเวลาเช้า เสด็จออกบิณฑบาต (๒) พุทธกิจเวลาเย็น ทรงแสดงธรรม (๓) พุทธกิจเวลาค่ำ ประทานโอวาทแต่เหล่าภิกษุ (๔) พุทธกิจเวลาเที่ยงคืน ทรงตอบปัญหาเทวดา (๕) พุทธกิจเวลาจวนสว่าง ทรงตรวจดูบุคคลที่จะบรรลุนิพพานด้วยชายพระญาณ เมื่อบุคคลหมั่นปฏิบัติในหลักพุทธกิจ ตามแนวทางของพระพุทธเจ้าแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้ได้รับประโยชน์สุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

ในปัจจุบันนี้ พระสงฆ์กำลังประสบปัญหาไม่ปฏิบัติตามหน้าที่ เช่น ไม่ออกบิณฑบาต ไม่สนใจศึกษาเล่าเรียน ไม่ทำหน้าที่ตามสถานะของตนที่เป็นอยู่ และละเลยต่อกิจที่พึงกระทำ จึงกลายเป็นสาเหตุให้เกิดปัญหาในสังคมพระสงฆ์ไทยปัจจุบันซึ่งนับวันจะไม่สนใจต่อหลักคำสอนทางศาสนาและไม่ปฏิบัติตามหากนำหลักพุทธกิจมาประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทยแล้วนำไปประพฤติปฏิบัติตามหลักพุทธกิจกันอย่างจริงจังก็ จะสามารถช่วยป้องกันปัญหานี้ได้ และพระสงฆ์ไทยก็จะมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น และจะช่วยให้พระสงฆ์ไทยปฏิบัติตามหลักพุทธกิจได้อย่างถูกต้อง

Thesis Title : A Study of Applying Buddha's Conduct (Buddha Kij)
in Developing the Quality of Life of the Thai Monk

Researcher : PhraKrusoponjittapirom (Jamnog Sowpria)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phra-palad Kitti Yuttidharo, Dr., B.A. (Philosophy),
M.A. (Philosophy), Ph.D. (Buddhism Studies)

: Assoc. Prof. Wichian Chabootbuntarik, B.Pol.Sc. (Theories and
Techniques in Political Science), M.A. (Philosophy and Religion)

Data of Graduation : February 7, 2019

Abstract

This research is to study an applying of Buddha conduct in developing the quality of life of the Thai monk. The objectives of research consist of; (1) to study Buddha conduct in Theravada Buddhism, (2) to study relation between Buddha conduct and development of quality life and (3) to study practical method of Buddha conduct for developing of quality of life of Thai monk. The quality research is used and the documents were referenced from the Canon and commentaries. The result of research finds that;

The Buddha practices the Buddha conduct for 45 years. It is said that this conduct is the Buddha's tradition. All the Buddha has to practice and follow this tradition. The Canon mentions that the Buddha conduct was called the practical method of the Buddha, namely; (1) morning period; alms correcting, (2) evening period; Dhamma preaching, (3) night period; delivering Dhamma for disciples, (4) midnight period; discussing with gods and (5) dawn period; investigating the attainable person. Whoever follows the Buddha conduct can attain the benefit both this life and next life.

Now, many monks did not follow their duty such as without alms correcting, without study, without practicing their duty and neglecting duties. Those problems cause Thai monks decaying and make them neglecting the Buddha's teaching. If Thai monks apply Buddha conduct for developing the quality of their life and firmly follow. It can resolve those problems. Thai monks will be good quality for life. It will support Thai monks to follow the Buddha conduct correctly.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จเรียบร้อยได้ด้วยดี ด้วยความเสียสละและความอนุเคราะห์จากบุคคลหลายฝ่าย ตลอดจนบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้ให้โอกาสในการศึกษาและการทำวิจัย ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณในความกรุณาของท่านมา ณ โอกาสนี้

ขอขอบพระคุณคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ทุกท่านคือ พระเดชพระคุณพระศรีปริยัติธาดา (ป.ธ.๙) ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์, พระครูวินัยธรอำนาจ พลปลงโย, ดร. ผู้อำนวยการโครงการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์, และขอขอบพระคุณ พระปลัดกิตติ ยุติธโร, ดร. ประธานกรรมการวิทยานิพนธ์ รศ.วิเชียร ชาบุตรบุญทริก กรรมการวิทยานิพนธ์ และคณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ทุกท่าน ที่ได้ให้คำปรึกษาข้อแนะนำให้แนวคิดและช่วยตรวจแก้ไขในส่วนที่บกพร่องต่างๆ ตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งเขียนวิทยานิพนธ์ให้สำเร็จลุล่วงด้วยดี

ขอขอบพระคุณคณาจารย์ประจำหลักสูตรและอาจารย์ผู้ให้ความรู้ทุกๆ ท่าน ที่ได้ให้คำปรึกษา ให้แนวคิดวิธีการต่างๆ ในการเขียน วิธีค้นหาข้อมูลต่างๆ และเจ้าหน้าที่ฝ่ายบัณฑิตศึกษาของวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ทุกท่าน ที่ได้ช่วยตรวจรูปแบบวิทยานิพนธ์และช่วยให้คำแนะนำแก้ไขในส่วนที่บกพร่องต่างๆ จนกระทั่งบรรลุผลสำเร็จเป็นอย่างดี ผู้วิจัยขอขอบพระคุณคณาจารย์ทุกๆ ท่านเป็นอย่างยิ่ง ที่ได้ร่วมให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ต่อการทำวิจัยครั้งนี้

คุณความดีและกุศลที่พึงบังเกิดมีจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ เป็นผลมาจากความเมตตากรุณาของคณาจารย์ทุกๆ ท่านได้สนับสนุนด้วยดีตลอดมา ขออนุโมทนาคณาจารย์ทุกๆ ท่านผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ทางพระพุทธศาสนา และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแก่ผู้วิจัย ขอยกคุณความดีเหล่านั้นเป็นเครื่องบูชาพระคุณของท่านเหล่านั้นด้วยความเคารพและสักการะยิ่ง

พระครูโสภณจิตตภาสิม (จ่านงค์ เสาเปรียญ)

๑๐ ธันวาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถาม/ปัญหา	๔
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย	๔
๑.๖ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๗ ทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ หลักของพุทธกิจในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๑
๒.๑ ความหมายของพุทธกิจ	๑๑
๒.๑.๑ ความหมายตามรูปศัพท์	๑๑
๒.๑.๒ ความหมายตามคัมภีร์	๑๓
๒.๑.๓ ลักษณะของพุทธกิจ	๑๕
๒.๑.๔ ความสำคัญของพุทธกิจ	๑๖
๒.๒ หลักของพุทธกิจ	๑๙
๒.๓ วิธีปฏิบัติตามหลักพุทธกิจ	๓๒
๒.๓.๑ พุทธกิจเวลาเช้า	๓๒
๒.๓.๒ พุทธกิจเวลาเย็น	๓๓
๒.๓.๓ พุทธกิจเวลาค่ำ	๓๔
๒.๓.๔ พุทธกิจเวลาเที่ยงคืน	๓๕
๒.๓.๕ พุทธกิจเวลาจวนสว่าง	๓๖
๒.๔ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องต่อการปฏิบัติ	๓๘
๒.๔.๑ หลักบารมี ๑๐	๓๘
๒.๔.๒ นาถกรณธรรม	๔๐

๒.๕ บทสรุป	๔๖
บทที่ ๓ ความสัมพันธ์ของหลักพุทธกิจกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต	๔๗
๓.๑ ความหมายของความสัมพันธ์	๔๗
๓.๑.๑ ความหมายของความสัมพันธ์ทั่วไป	๔๗
๓.๑.๒ ความหมายความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนา	๔๗
๓.๒ คุณภาพชีวิตตามแนวทางพระพุทธศาสนา	๔๘
๓.๒.๑ ทาน	๔๘
๓.๒.๒ ศีล	๕๐
๓.๒.๓ จิต	๕๓
๓.๒.๔ ปัญญา	๕๔
๓.๓ ความสัมพันธ์ในพุทธกิจกับคุณภาพชีวิต	๕๙
๓.๓.๑ หลักพุทธกิจที่มีต่อพระภิกษุสงฆ์	๕๙
๓.๓.๒ การบรรลุประอรหันต์ปัญจวัคคีย์	๖๒
๓.๓.๓ การบรรลุประอรหันต์พระสุภัททะ	๗๐
๓.๓.๔ หลักพุทธกิจที่มีต่ออุบาสกอุบาสิกา	๗๓
๓.๔ ความสัมพันธ์ของพุทธกิจต่อพระสงฆ์ไทยในยุคปัจจุบัน	๗๖
๓.๕ บทสรุป	๗๙
บทที่ ๔ การประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย	๘๑
๔.๑ การประพัตตามหลักภาวนา ๔	๘๑
๔.๒ การประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต	๘๔
๔.๒.๑ การพัฒนาชีวิตโดยทั่วไป	๘๖
๔.๒.๒ การพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านการศึกษา	๙๑
๔.๒.๓ การพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านสังคม	๙๗
๔.๒.๔ การพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านวัฒนธรรม	๑๐๓
๔.๓ การพัฒนาชีวิตของพระสงฆ์ไทย	๑๐๕
๔.๔ บทสรุป	๑๐๙
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๑๐
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๑๐
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๕
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ	๑๑๕
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป	๑๑๕
บรรณานุกรม	๑๑๗
ประวัติผู้วิจัย	๑๒๒

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

ในงานวิจัยเล่มนี้ ได้ใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ เป็นหลักในการอ้างอิง ชื่อพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย จะใช้ระบบระบุเล่ม/ชื่อ/หน้า เช่น ที.ม. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๘ หมายถึง พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ดังต่อไปนี้

ก. อักษรย่อชื่อคัมภีร์

เล่ม	คำย่อ	พระวินัยปิฎก			ภาษา
			ชื่อคัมภีร์		
๔-๕	วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)	
๖-๗	วิ.จ. (ไทย)	= วินัยปิฎก	จุฬวรรค	(ภาษาไทย)	

พระสูตรตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	พระสูตรตันตปิฎก			ภาษา
			ชื่อคัมภีร์		
๑๐	ที.ม. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)	
๑๑	ที.ปา. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)	
๑๒	ม.ม. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มูลปณาสก์	(ภาษาไทย)	
๑๓	ม.ม. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณาสก์	(ภาษาไทย)	
๑๔	ม.อุ. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย อุปริปณาสก์	(ภาษาไทย)	
๑๗	ส.ช. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค	(ภาษาไทย)	
๑๙	ส.ม. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)	
๒๐	อง.ทุก. (บาลี)	= สูตรตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย ทุกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)	
๒๐	อง.ทุก. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)	
๒๐	อง.ติก. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)	
๒๑	อง.จตุกก. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)	
๒๒	อง.ปณจก. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย ปณจกนิบาต	(ภาษาไทย)	
๒๔	อง.ทสก. (บาลี)	= สูตรตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย ทสกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)	
๒๔	อง.เอกาทสก.(ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต	(ภาษาไทย)	
๒๕	ขุ.ธ. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)	
๒๗	ขุ.ปณจก. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ปณจกนิบาต	(ภาษาไทย)	

อง.ทุก.,ติก.,จตุกก.,อ

๒๘	ขุ.ชา.อสีติ.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อสีตินิปาต	ชาตกปาติ (ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จู.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิเทศ	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)
๓๓	ขุ.พุทธ	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)
๓๓	ขุ.จรียา.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จรียาปิฎก	(ภาษาไทย)
๓๕	องฺจตุก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	อังคตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ			ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
๑๖	อภิ.ปุ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	บุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)
๓๔	อภิ.วิ.	(ไทย)	=	พระอภิธรรมปิฎก	วิมังค์	(ภาษาไทย)
๓๗	อภิ.ก.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	กถาวัตถุ	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา	
๓๐	๕	๑	-	ส.ม.อ.	(ไทย)	สารัตถปกาสินี มหาวารวรรคอรรถกถา
๓๓	๑	๒	-	องฺทุก.อ.	(ไทย)	อังคตตรนิกาย มโนรณปุรณี ทุกนิบาตอรรถ (ภาษาไทย)

ฎีกาพระวินัยปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
สารตฎ.ฎีกา	(ไทย)	= สารัตถทีปนีฎีกา	(ภาษาไทย)
วิมต.ฎีกา	(บาลี)	= วิมตวิโนทนีฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสูตรตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี.อ.	(บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
เนตติ.วิ.	(บาลี)	= เนตติวิภาวินี	(ภาษาบาลี)
เนตติ.อ.	(ไทย)	= ขุททกนิกาย	เนตติอรรถกถา (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาดำรงคงอยู่มาจนจนถึงยุคปัจจุบันก็ด้วยอาศัยภิกษุเหล่าสาวกของพระพุทธเจ้าได้ออกบวชสืบทอดพระศาสนา ด้วยการประพฤติปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัยเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนให้แพร่หลาย ตามแนวทางคำสั่งสอนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยไม่ละเลยต่อข้อวัตรปฏิบัติอันเป็นกิจวัตรที่ควรทำเพื่อความเสื่อมใสศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่คอยให้การอุปถัมภ์บำรุงด้วยปัจจัยสี่สืบต่อกันมาสองพันกว่าปี ในสมัยพุทธกาลตลอดระยะเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพุทธจริยาวัตรด้วยการเสด็จไปแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์จนได้ดวงตาเห็นธรรม หรือได้บรรลุธรรมสามารถนำพาตนให้พ้นทุกข์พ้นภัยในวัฏสงสาร ส่วนธรรมที่พระองค์ทรงแสดงนั้นก็เพื่อชักพอกชัดเกลากจิตใจของหมู่ชนเหล่านั้นให้บริสุทธิ์ผุดผ่องขึ้นไปตามลำดับ จากธรรมขั้นต่ำไปสู่ขั้นสูงจนในที่สุดมีบุคคลได้ดวงตาเห็นธรรมหรือบรรลุธรรมตามพระองค์เป็นจำนวนมาก

การประพฤติพุทธจริยาวัตรของพระพุทธเจ้า ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นศาสดาเอกพระองค์หนึ่งในโลกนั้น ตามหน้าที่ของพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ที่ผ่านมาจนถึงองค์ปัจจุบัน ต่างก็ได้ทำหน้าที่ตามพุทธจริยาวัตรของแต่ละพระองค์อย่างสมบูรณ์ครบถ้วน เพื่อได้โปรดเวไนยสัตว์ ซึ่งเรียกว่า “พุทธจริยา ๓ เป็นการประพฤติตามพุทธจริยา โดยสรุปมี ๓ ประการคือ (๑) พระจริยาที่เป็นประโยชน์แก่ชาวโลก (โลกัตถจริยา) เช่น การเสด็จจาริกไปประกาศธรรมในที่ต่างๆ ทรงชี้ทางบรรเทาทุกข์ ชี้สุขเกษมศานต์ ชี้ทางพระนฤพาน ให้พ้นโศกวิโยคภัย (๒) พระจริยาที่เป็นประโยชน์แก่พระประยูรญาติ (ญาติัตถจริยา) คือ การอนุเคราะห์พระประยูรญาติโดยเสด็จไปโปรดแนะนำให้เห็นทางสว่างได้ออกบวชและได้บรรลุธรรม (๓) พระจริยาที่เป็นประโยชน์ในฐานะที่เป็นพระพุทธเจ้า (พุทธัตถจริยา) เช่น ทรงบำเพ็ญพุทธกิจประจำวัน ทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อเป็นหลักปกครองสงฆ์”^๑

พุทธจริยามีความสำคัญเป็นพุทธกิจประจำวันของพระพุทธเจ้า แบ่งออกเป็น ๕ ประการ”^๒ คือ (๑) ปุเรกัตตกิจ ได้แก่ เวลาเช้า พระพุทธเจ้าเสด็จออกบิณฑบาตเพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น บางครั้งเสด็จพระองค์เดียว บางครั้งแวดล้อมไปด้วยภิกษุสงฆ์ การเสด็จออกบิณฑบาตนี้เป็นโอกาสที่จะได้พบปะกับประชาชนชั้นต่างๆ และทรงแสดงธรรมโปรดด้วย (๒) ปัจฉิมกัตตกิจ ได้แก่ หลังจากทำกัตตกิจเสร็จแล้วพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่บุคคลต่างๆ ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตที่เดินทางมาเพื่อทูลถามปัญหาและฟังธรรม (๓) ปุริมยามกิจ ได้แก่ กิจในปฐมยาม คือยามที่แห่งราตรี พระพุทธเจ้าทรงให้โอวาทแก่ภิกษุทั้งหลาย กล่าวคือ ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุสงฆ์และทรงแนะนำ หรือทรงแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม (๔) มัชฌิมยามกิจ ได้แก่ กิจที่ทรงทำในยามอันมีใน

^๑ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์เพื่อการศึกษา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๖๗๙.

^๒ อจ เอกก. อ. (ไทย) ๓๒/๖๑/๑๑๓.

ท่ามกลาง คือเมื่อสิ้นสุดกิจในปฐมยาม ภิกษุทั้งหลายถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วหลีกไป เหล่าเทวดาในหมื่นโลกธาตุเมื่อได้โอกาสต่างก็พากันเข้าเฝ้าทูลถามปัญหาตามที่ตนเตรียมมา พระผู้มีพระภาคทรงตอบปัญหาแก่เทวดาเหล่านั้นให้มัชฌิมยามผ่านไป (๕) ปัจฉิมยามกิจ ได้แก่ พุทธกิจที่ทรงบำเพ็ญในยามสุดท้าย ทรงแบ่งกิจในปัจฉิมยามเป็น ๓ ส่วนคือ ส่วนที่ ๑ ทรงยับยั้งอยู่ด้วยเสด็จจกรม ส่วนที่ ๒ ทรงสำเร็จสี่หิสาสน์ โดยพระปรคเบื้องขวา ส่วนที่ ๓ ทรงตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ เพื่อพิจารณาว่าควรจะเสด็จไปโปรดหรือไม่”^๓

จากข้อความที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ทรงดำเนินชีวิตด้วยการประพฤติพุทธกิจทั้ง ๕ ประการ จึงถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพุทธกิจที่เป็นประโยชน์อันยิ่งใหญ่ โดยไม่นึกถึงความย่อท้อพระทัยในการที่จะเสด็จไปโปรดเวไนยสัตว์เหล่านั้น ด้วยการเสด็จไปแสดงธรรม พร้อมทั้งรับอาหารบิณฑบาตที่มีผู้ล้อมโอบล้อมได้นิมนต์ไปฉัน การบำเพ็ญประโยชน์แก่โลกในที่นี้หมายถึง พุทธกิจ การประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทยนั้นจึงเป็นแนวทางที่จะทำให้พระสงฆ์ไทยพัฒนาไปในทางที่ดีงาม นำพาตนให้กระทำคุณประโยชน์เพื่อจะได้พบกับความสุขสงบร่มเย็นตลอดถึงการพ้นทุกข์ และสามารถช่วยเหลือสังคมให้อยู่เย็นเป็นสุขโดยทั่วหน้ากัน

พระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่เหมาะสมแก่จริตนิสัยของบุคคลในการฝึกฝนพัฒนาตนเองหลายระดับคือตั้งแต่ในระดับศีลธรรมกุศลกรรมบถและระดับสังฆธรรมชั้นสูงอันหมายถึงมรรคมงคล ๘ ในอริยสัจ ๔ ประการ”^๔ ดังนั้นในการแสดงธรรมโปรดสามัญชนโดยทั่วไปที่มีวิสัยบรรลุลหิตได้ของพระพุทธเจ้าพระองค์จะทรงแสดงธรรมหมวดอนุพุพิภกา”^๕ เพื่อเป็นการเตรียมความพร้อมของผู้ฟังก่อนเสมอ โดยจะเริ่มจากธรรมขั้นพื้นฐานไปหาสูงสุดตามลำดับโดยทรงหวังให้เกิดประโยชน์แก่บุคคลประเภทที่ ๓ แลที่ ๒ ได้บ้างโดยใช้หลักธรรมที่ค่อยๆ ชัดเกลาลงใจไปตามลำดับขั้นธรรมที่ทรงแสดงไปตามลำดับนี้เรียกว่าอนุพุพิภกา ซึ่งธรรมะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นครั้งแรกคือ อัมมจักกัปปวัตตนสูตรหรือปฐมเทศนา ต่อจากนั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักขณสูตรจึงทำให้พระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ได้บรรลุพระอรหัตผล”^๖ อนุพุพิภกานับว่าเป็นธรรมหมวดแรกที่ทรงนำมาแสดงแก่ชาวบ้านทั่วไปที่มีชนกบวช หลังจากนั้นจึงทรงแสดงสามกัถสิกเทศนา”^๗ หรืออริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นธรรมะขั้นสูงต่อไปธรรมะทั้ง ๘ ข้อนี้นี้เรียกว่า พุทธสาสน์ คือพระธรรมที่พระองค์แสดงมากที่สุด”^๘

^๓ ที.สี.อ. (บาลี) ๑/ ๑/๑๔๗.

^๔ ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๖๕/๕๒๘.

^๕ อนุพุพิภกา หมายถึงธรรมเทศนาที่แสดงเนื้อความลุ่มลึกลงไปโดยลำดับเพื่อชัดเจนชัดถ้อยคำผู้ฟังให้ประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ จนพร้อมที่จะทำความเข้าใจในธรรมส่วนปรมาตม ดูรายละเอียดใน ที.สี.อ.(บาลี) ๒๙๘/๒๕๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๕/๔๒.

^๖ ดูรายละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๐-๒๔/๒๗-๓๑.

^๗ สามกัถสิกเทศนา หมายถึง ธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ทรงเห็นด้วยสัมมญาณไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น คือมิได้รับแนะนำจากผู้อื่น ตรัสรู้ลำพังพระองค์เองก่อนใครในโลก ดูรายละเอียดใน วิ.อ.(บาลี) ๓/๒๙๓/๑๘๑, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๖/๒๓๗, ที.สี.อ.(บาลี) ๒๙๘/๒๕๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๕/๔๓.

^๘ พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ) จิตภาโณ, ธรรมปริทัศน์ เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาหมฏฐราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖๕.

การประพฤติตามหลักพุทธกิจสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิต พระสงฆ์ไทย เพื่อให้เป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตที่ดั่งาม ทำให้พุทธศาสนิกชนเกิดความเลื่อมใส เคารพศรัทธา การดำเนินชีวิตอยู่ในสมณะเพศจะมีความสุขสงบร่มเย็นไปสู่เป้าหมายสูงสุดคือ พระนิพพานได้โดยต้องประพฤติตามปฏิบัตินั้น ประพฤติอยู่ในหลักพุทธจริยวัตรของพุทธเจ้า ๕ ประการ อันได้แก่ ๑. เวลาเช้า ออกบิณฑบาต (บำเพ็ญประโยชน์แก่บุคคลทั่วไป) ๒. เวลาบ่ายทรง แสดงธรรมแก่บุคคลต่างๆ ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต (เพื่อแสดงธรรมและตอบปัญหา) ๓. เวลาค่ำ ทรงให้โอวาทแก่ภิกษุทั้งหลาย (แสดงธรรมและแก้ไขปัญหาต่างๆ เกี่ยวกับข้อธรรมข้อธรรม) ๔. เวลาเที่ยงคืนตอบปัญหาเทวดา (เหล่าเทวดาหมื่นโลกธาตุเข้าเฝ้าทูลถามปัญหาต่างๆที่เตรียมมา) ๕. เวลาใกล้รุ่ง ทรงตรวจดูหมู่สัตว์ที่จะเสด็จไปแสดงธรรมโปรดด้วยข่ายพุทธญาณ พุทธกิจ ๕ ประการนี้จึง เป็นแบบอย่างของพระพุทธรูปทุกๆ พระองค์ที่ทรงบำเพ็ญประโยชน์ยิ่งใหญ่มหาศาลสืบต่อกันมา การที่พระสงฆ์เราจะพัฒนาตนเองไปสู่เป้าหมายที่ดั่งามได้นั้น ก็ต้องอาศัยครูบาอาจารย์ที่ดีมาเป็น แบบอย่างโดยประพฤติปฏิบัติตามปฏิบัตินั้นได้ประพฤตินั้น พระพุทธรูปจึงเป็นบรมครูที่เลิศของ เหล่าสาวก ตลอดทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพื่อตนเองจะได้เป็นบุคคลที่มีคุณค่าด้วยการบำเพ็ญ ประโยชน์แก่ชาวโลกทั่วไป บำเพ็ญประโยชน์แก่ญาติของตน และบำเพ็ญประโยชน์ให้กับตนเอง จะทำ ให้ตนเองและสังคมอยู่ดีมีสุขสงบร่มเย็น เพราะพระธรรมย่อมปกป้องคุ้มครองบุคคลที่ประพฤติปฏิบัติ ตามธรรมผู้ปฏิบัติย่อมจักไม่ตกต่ำไปสู่อบาย หากพระสงฆ์ไทยนำหลักพุทธกิจไปประยุกต์ใช้ในชีวิต แล้วคุณภาพชีวิตย่อมสูงขึ้นไปด้วยคุณธรรมต่างๆ เป็นพระสงฆ์ที่มีคุณค่ามีราคาด้วยคุณงามความดี เป็นผู้ที่ได้บำเพ็ญประโยชน์ยิ่งใหญ่มหาศาลสมกับที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์เรียกว่า เป็นยอดคน เพราะ เปี่ยมล้นด้วยบารมีธรรม

ในสังคมยุคโลกาภิวัตน์ โลกกำลังเปลี่ยนแปลงทางด้านวัตถุ แต่จิตใจทางด้านศีลธรรมของ คนในสังคมกำลังเสื่อมถอยลงทุกขณะ แม้แต่พระสงฆ์ไทยบางรูปในยุคปัจจุบันก็ดำเนินชีวิตแตกต่างไป จากพระสงฆ์ในสมัยพุทธกาล พระสงฆ์ในยุคพุทธกาลเมื่อบรรพชาอุปสมบทแล้ว ก็ตั้งใจศึกษาคันถธุระ และวิปัสสนาธุระจนสำเร็จมรรคผลนิพพาน จากนั้นก็ออกจาริกไปยังหัวเมืองต่างๆ เพื่อทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยจาริกไปแสดงธรรมโปรดชาวเมืองได้บรรลุธรรมตามเป็นจำนวนมาก แม้แต่ เวลาบิณฑบาตก็ยังศรัทธาให้เกิดแก่ผู้พบเห็น จนต้องตามไปถามธรรมฟังธรรมและออกบวชตามธรรม วินัยในพระพุทธศาสนา แต่ในยุคปัจจุบันนี้พระสงฆ์ไทยบางรูปเมื่อบวชเข้ามาแล้วลืมนะขัตติยวัตรที่ พระพุทธองค์ทรงกระทำไว้เป็นตัวอย่างในพุทธกิจนั้น ปัญหาก็คือพระสงฆ์ไม่สนใจเกี่ยวบิณฑบาต ไม่แสดงธรรมโปรดแก่ญาติโยม หรือแม้แต่ญาติโยมบางกลุ่มก็ไม่ค่อยสนใจฟังธรรม จะเป็นเพราะว่า ญาติโยมไม่อยากฟังธรรม หรือว่าพระสงฆ์ไทยไม่มีประสิทธิภาพในการแสดงธรรม จึงทำให้ญาติโยมไม่ อยากเข้าวัดฟังธรรมไม่ค่อยทำบุญตักบาตร จากเหตุผลดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นผู้วิจัยมีความสนใจ ที่จะศึกษาปัญหาที่เกิดขึ้นเพื่อนำไปพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย โดยอาศัยหลักพุทธกิจอันเป็น พุทธจริยวัตรสำคัญที่พระพุทธรูปได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาทุกพระองค์ เพื่อนำหลักพุทธกิจมาเป็น แนวทางในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย ให้เจริญงอกงามในร่มผ้ากาสาวพัตร์ยิ่งขึ้น อัน เป็นปัญหาที่สำคัญเพื่อพระสงฆ์ไทยจะได้มองเห็นความสำคัญตามแนวทางพุทธกิจที่พระพุทธรูปได้ บำเพ็ญมาและนำไปประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องตามที่พระองค์ทรงบำเพ็ญไว้ดีแล้ว เพื่อความเหมาะสม ดั่งาม และให้เกิดความศรัทธาแก่ผู้ที่ได้พบเห็นที่สนใจอยากจะทำบุญตักบาตรและฟังเทศน์ฟังธรรมใน

พระพุทธศาสนา เพื่อเป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยาวนานอันเป็นประโยชน์และเกื้อกูลแก่ชาวโลกโดยทั่วกันสืบต่อไป

ผู้วิจัยจึงเห็นว่าควรที่จะนำมาศึกษาเพื่ออนุชนรุ่นหลังจะได้มองเห็นคุณค่าของเนื้อหาธรรมที่มีอยู่ในหลักพุทธกิจ หากท่านสนใจก็จะได้ນ้อมนำหลักพุทธกิจไปประพฤติปฏิบัติให้เกิดผลสัมฤทธิ์ต่อการดำรงชีวิตที่ดีงามของตนเอง ตลอดถึงบุคคลในสังคมก็จะได้รับอานิสงส์ไปด้วย และเพื่อเป็นการเผยแผ่หลักพุทธกิจในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาและให้พระสงฆ์นำหลักพุทธกิจไปปฏิบัติเพื่อให้เกิดความเจริญในพุทธบริษัททั้งหลายสืบไป

๑.๒ คำถามปัญหา

- ๑.๒.๑ หลักพุทธกิจในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร?
- ๑.๒.๒ ปัญหาของพระสงฆ์ไม่ปฏิบัติตามหลักพุทธกิจเป็นอย่างไร?
- ๑.๒.๓ การประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทยเป็นอย่างไร?

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษาหลักพุทธกิจในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของหลักพุทธกิจกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต
- ๑.๓.๓ เพื่อศึกษาการประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๔.๑ ต้องการทราบว่าหลักพุทธกิจในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๔.๒ ต้องการทราบว่าความสัมพันธ์ของหลักพุทธกิจกับการพัฒนาชีวิตเป็นอย่างไร
- ๑.๔.๓ ต้องการทราบว่าการประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทยเป็นอย่างไร

๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาเกี่ยวกับหลักพุทธกิจในพระพุทธศาสนาเถรวาท ความสัมพันธ์ของหลักพุทธกิจกับการพัฒนาชีวิตและการประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย ซึ่งศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก หนังสือเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และอินเทอร์เน็ตข้อมูลเกี่ยวกับงานวิจัยนี้

๑.๖ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การประยุกต์ หมายถึง การปรับใช้หลักพุทธกิจที่เป็นกิจวัตรที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เพื่ออนุเคราะห์เกื้อกูลแก่มหาชนทั้งหลายให้เกิดความสงบสุขในการดำเนินชีวิตประจำวัน

หลักพุทธกิจ หมายถึง กิจของพระพุทธเจ้า การเสด็จดำเนินตามทางที่พระพุทธเจ้าทรงอนุเคราะห์เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชนทั่วไป โดยทรงไม่มีความลำเอียง และอนุเคราะห์ด้วยจิตเมตตากรุณาธิคุณที่พระพุทธองค์ทรงได้ตรวจดูในข่ายพระญาณ แล้วทรงเสด็จไปโปรดไวณยสัตว์เหล่านั้นตามหน้าที่ของพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ โดยประพฤติตามหลัก ๕ ประการคือ ๑. เวลาเช้าเสด็จออกเที่ยวบิณฑบาตโปรดเวไนยสัตว์ ๒. เวลาบ่าย ทรงแสดงธรรมแก่บุคคลทั่วไปทั้งบรรพชิตและ

คฤหัสถ์ ๓. เวลาหัวค่ำ ทรงให้อโวกาทแก่ภิกษุภิกษุณี ๔. เวลาเที่ยงคืน ทรงตอบปัญหาเทวดา ๕. เวลาใกล้รุ่ง ทรงตรวจดูหมู่สัตว์โลกที่จะเสด็จไปโปรด

ความสัมพันธ์ หมายถึง ความสัมพันธ์ของหลักพุทธกิจกับพระสงฆ์ไทย

การพัฒนา หมายถึง การกระทำให้เกิดมีขึ้นที่มีการเปลี่ยนแปลงโดยการวางแผนไว้ก่อน และเป็นการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีเจริญยิ่งขึ้นไป

คุณภาพชีวิต หมายถึง ลักษณะที่บ่งบอกว่าสิ่งนั้นดี มีประโยชน์ในด้าน การเจริญอกงาม การประพฤติปฏิบัติขัดเกลา การอบรมบ่มเพาะอุปนิสัย ตามหลักธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ทรงตรัสไว้ดีแล้วในคราวที่ทรงเสด็จออกประพาศพุทธจริยาวัตรและสามารถนำมาปรับประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตได้ด้วยความสุขสงบร่มเย็น ทั้งตนเองและสังคมรอบด้าน ซึ่งต้องยึดหลักพุทธกิจ ตามตัวอย่างพระพุทธองค์ที่ทรงประพฤติสืบต่อกันมา

พระสงฆ์ไทย หมายถึง พระสงฆ์ที่อุปสมบทในประเทศไทยทั้งมหานิกาย และธรรมยุตินิกาย ที่ท่านได้เสียสละออกบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาเถรวาท ศึกษาพระธรรมวินัยปฏิบัติขัดเกลากาย วาจา ใจ เพื่อการพัฒนาตนจนถึงความพ้นทุกข์ในวิมุตตนิสสาร

๑.๗ ทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้รวบรวมเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อการศึกษาวิเคราะห์ ข้อมูลพื้นฐาน ดังต่อไปนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือการสร้างสรรคปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ สรุปความว่า มนุษย์นั้นว่าเป็นสัตว์ที่ประเสริฐด้วยการฝึกตน ถ้าหากมนุษย์ไม่ฝึกตนแล้วจะประเสริฐก็หาไม่ การฝึกตนก็อาศัยทำให้พัฒนาให้เกิดมีขึ้นด้วยสติปัญญา ที่มนุษย์เราต้องฝึกตนเพราะอาศัยสติปัญญาได้น้อย ไม่เหมือนสัตว์ประเภทอื่นที่เกิดมาแล้วอยู่ได้ด้วยสติปัญญา แม้สัตว์เหล่านั้นจะคลอออกมาในวันนั้นก็ตาม เช่น ลูกห่านคลอออกมาแล้วก็เดินได้ ว่ายน้ำได้ในทันที ส่วนมนุษย์ต้องฝึกฝนพัฒนาตนโดยเฉพาะปัญญา เพื่อนำมาใช้ดำเนินชีวิต แทนที่จะดำเนินชีวิตอยู่ด้วยสติปัญญาอย่างสัตว์อื่น”^๙

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือการพัฒนาที่ยั่งยืน สรุปความว่า การจะพัฒนาฝึกปรือตนตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทมีความมุ่งหมายให้ผู้ฝึกฝนพัฒนานั้นได้รับประโยชน์สุขตั้งแต่ขั้นต้นในการลงมือปฏิบัติกล่าวคือเริ่มแต่การรู้จักปฏิบัติตนที่ดีต่อสภาพสิ่งแวดล้อมภายนอกซึ่งเรียกว่าความร่วมมืออินทรีย์ทั้งหลาย มีสำรวมตาสำรวมหูสำรวมจมูกสำรวมลิ้นสำรวมกายและสำรวมใจเพื่อจะได้ใช้เป็นพื้นฐานของศีลคือเจตนางดเว้นจากความชั่วทางกายและเจตนางดเว้นจากความชั่วทางวาจาเรียกว่าพัฒนาด้านความประพฤติหรือพัฒนาด้านพฤติกรรมที่ดีอันเป็นช่องทางให้จิตใจพัฒนาและช่วยให้ปัญญาอกงามอย่างน้อยพึงพัฒนาพฤติกรรมที่ไม่เบียดเบียนแต่เป็นพฤติกรรมที่สร้างสรรค์เกื้อกูล”^{๑๐}

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), การสร้างสรรคปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๒๙.

^{๑๐} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๓), หน้า ๒๓๘.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือตามทางพุทธกิจ สรุปความว่า คราวครั้งที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญพุทธกิจซึ่งสมัยนั้นผู้คนตกอยู่ในอำนาจของศาสนาพราหมณ์ มีความเชื่อในพระเวท เชื่อในพระพรหม เชื่อการบูชาโยธู เป็นความเชื่อที่มีมาอย่างแน่นแฟ้น พระองค์ทรงตรัสบอกว่าคนเรานี้แหละสามารถใช้สติปัญญาบำเพ็ญคุณธรรมแก้ปัญหาก็ได้ นี่ก็เป็นที่มาของแนวทางอริสัจ เป็นการเปลี่ยนพลิกมาหมด ดึงจากเทพเจ้ามาสู่มนุษย์แล้วมนุษย์ถ้าบำเพ็ญคุณธรรมประพฤติดี ผิดคนอบรมตนแล้ว พัฒนาตนเองก็จะเป็นผู้ประเสริฐ โดยพระพุทธเจ้าทรงเป็นตัวอย่างในการฝึกตนพัฒนาตน เป็นผู้ประเสริฐสุดแม้แต่เทพาพระพรหมก็ต้องมาบูชาพระองค์”^{๑๑}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพัฒนาตน สรุปความว่า การพัฒนา รอบด้านหลักที่ ๓ คือ ภาวนา นี่แหละคือตัวจริงของการพัฒนา ศัพท์ว่า ภาวิตะ แปลว่า ผู้ที่เจริญแล้ว หรือภาวิตตะ แปลว่า ผู้มีตนอันเจริญแล้ว คือ มีตนอันพัฒนาแล้ว ตามปกติท่านหมายถึงพระอรหันต์ บางแห่งท่านจะเน้นหมายถึง พระพุทธเจ้าโดยเฉพาะ ที่ว่ามีตนพัฒนาแล้วก็คือ ๑. มีกายอันพัฒนาแล้ว (ภาวิตกาโย) ๒. มีศีลอันพัฒนาแล้ว (ภาวิตสีโล) ๓. มีจิตอันพัฒนาแล้ว (ภาวิตจิตโต) มีปัญญาอันพัฒนาแล้ว (เรียกว่า ภาวิตปญโญ)”^{๑๒}

พระเทพดิลก (ระแบบ จิตถาโณ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพระพุทธศาสนาได้ให้อะไรแก่เรา สรุปความว่า โครงสร้างพุทธจริยา หรือพุทธกิจ ๓ ประการเป็นโครงสร้างหลักของชีวิตทุกคนในโลก ตามฐานะที่ทรงเป็นพระพุทธเจ้าที่ทรงประกอบมี ๓ ประการคือ ๑. โลกัตถจริยา ทรงทำประโยชน์แก่ชาวโลก ด้วยการเสด็จไปแสดงธรรมแก่ชาวกาม นิคม ชนบท ราชธานีต่างๆ จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ที่ทรงทำต่อชาวโลก ๒. ญาติตถจริยา ทรงทำงานที่เป็นประโยชน์แก่ตระกูล ในฐานะเป็นลูกหลานของราชวงศ์ศากยะและโลกิยะ ๓. พุทธัตถจริยา ทรงทำประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชน ฐานะที่เป็นพระพุทธเจ้า ดังนั้นหากมีคำถามว่า พระพุทธศาสนาให้อะไรแก่เรา? ต้องผ่านโครงสร้าง ๓ ประการนี้”^{๑๓}

พระเทพดิลก (ระแบบ จิตถาโณ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพระพุทธศาสนาได้ให้อะไรแก่เรา สรุปความว่า การพัฒนาตนต้องพัฒนาไปจากความไม่รู้ ไปจนถึงการมีความรู้จะน้อยหรือมากไม่เป็นไร คือพัฒนาในด้านความบกพร่อง ความประพฤติ ให้มีความประพฤติดีมีความสามารถในการคุ้มครองตน รักษาตน บริหารตน บริหารคน บริหารงานขึ้นไปตามลำดับ เพราะชาวโลกนั้นถูกปรุงแต่งด้วยความรู้ความไม่รู้ตามแต่กรณีนั้นๆ แต่อย่างไรก็ขอให้มีความสามารถพัฒนาความรู้ให้มีสติปัญญาในการบริการตนได้ บริหารตนดี บริหารตนเป็น จนใช้ความสามารถหรือคุณสมบัติเหล่านั้นบริหารในเรื่องอื่น เช่น งานคนอื่น องค์กรต่างๆ ไปตามลำดับขั้นแต่ทั้งหมดที่กล่าวมาจะต้องอาศัยการฝึกตนของคนเหล่านั้นมาด้วยจึงจะพัฒนาได้ง่ายขึ้น เนื่องจากคนเราประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๒ ส่วนคือ กายกับจิต การพัฒนาจึงต้องพัฒนาที่กายกับจิต เพราะทุกคนเกิดมาจากความไม่รู้จึงต้องเรียนรู้จากข้าง

^{๑๑} พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตโต), *ตามทางพุทธกิจ*, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๔๘.

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). *พัฒนาตน*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด ๒๕๔๔), หน้า ๔๘-๔๙.

^{๑๓} พระเทพดิลก. (ระแบบ จิตถาโณ). *พระพุทธศาสนาได้ให้อะไรแก่เรา*, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท แอปติบเจ็ด (๒๕๔๕) จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙-๔๐.

นอกจากนี้ การพัฒนาความคิดเห็นจนเกิดปัญญาอันเห็นชอบ เรียกว่า สัมมาทิฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ จึงเกิดขึ้นมาจากแหล่งทั้งสองคือข้างนอกและใน”^{๑๔}

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตภาโณ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธวิธีเผยแผ่ พระพุทธศาสนา สรุปความว่า พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติพุทธกิจสำคัญที่ทรงกระทำต่อเนื่องยาวนานในแต่ละวันมีอยู่ ๕ ประการ อันได้แก่ ๑. ตอนเช้าเสด็จออกบิณฑบาต เป็นการเสด็จไปโปรดสัตว์ ให้ผู้คนเหล่านั้นได้บำเพ็ญบุญ ๒. ตอนเย็นทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทที่เดินทางมาเข้าเฝ้าในรูปแบบต่างๆ ๓. ตอนหัวค่ำทรงประทานโอวาทแก่พระภิกษุสามเณร ๔. ตอนดึกในแต่ละคืน ขณะที่ผู้คนกำลังหลับใหลอยู่ ทรงตอบปัญหาแก่เหล่าเทวดาทั้งหลาย ที่ได้มาเข้าเฝ้าเพื่อทูลถามปัญหา ๕. ตอนใกล้รุ่งของแต่ละคืน ทรงตรวจดูสัตว์โลกที่จะเสด็จไปโปรดในแต่ละวัน ใครมีบารมีสมควรแก่ธรรมก็จักได้บรรลุธรรมตามพระพุทธรองค์ โดยบุคคลเหล่านั้นจักมาปรากฏในข่ายพระญาณของพระองค์ก่อนแล้วพระองค์จึงเสด็จไปโปรดเวไนยสัตว์เหล่านั้น”^{๑๕}

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตภาโณ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือธรรมปริทัศน์ ๒ อธิบายธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒ สรุปความว่า พุทธกิจ ๕ ประการ ทุกเช้าเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้าทรงใช้ทิพยจักขุ ตรวจดูสัตว์โลกที่มีบารมีแก่กล้าควรเสด็จไปโปรด โดยเสด็จไปสงเคราะห์เขาเหล่านั้นในฐานะที่เป็นมนุษย์ พระองค์ไม่เคยยกตนเองขึ้นอยู่เหนือมนุษย์ทั่วไป พระองค์ทรงถือว่าเป็นพี่ใหญ่ของชาวโลก เรียกว่า โลกเชษฐ หรือโลกนาถ อันเป็นที่พึ่งของเหล่าชาวโลก หลังจากตรัสรู้แล้วตลอด ๔๕ พรรษา ทรงเสด็จไปในคาม นิคมชนบท หรือเมืองต่างๆ ทรงชี้แจงแสดงธรรม แนะนำสั่งสอนประชาชนทั้งหลาย ด้วยพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่”^{๑๖}

พระโสภณคณาภรณ์ ได้กล่าวไว้ในหนังสืออานุภาพรัตนตรัย สรุปความว่า ถ้าหากจะกล่าวถึงคุณของพระพุทธเจ้า ถ้ากล่าวโดยพิสดารก็ไม่สามารถจะนับได้ว่ามีคุณมากเท่าใด อย่างไรก็ตามท่านกล่าวถึงคุณของพระพุทธเจ้าไว้ที่บท นโม เป็นการกล่าวบทรอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าของเหล่าพุทธบริษัททั้งหลาย สรุปได้ ๓ ประการคือ ๑. พระมหากรุณาคุณ ๒. พระบริสุทธิคุณ ๓. พระปัญญาคุณ ซึ่งข้อที่ว่า พระมหากรุณาคุณ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงออกด้วยการบำเพ็ญพุทธจริยา ๓ หรือพุทธกิจ ๕ ประการนั่นเอง”^{๑๗}

พระครูกล้วยานสิทธิวัฒน์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธประวัติตามแนวปฐมสมโพธิ สรุปความว่า พุทธกิจประจำวัน ๕ ประการ ปุพฺพณฺเห ปิณฺฑปาตณฺจ สายณฺเห ธมฺมเทศนํ ปเทโส ภิกฺขุโอบาทํ อทฺตมรตฺเต เทวปณฺหนํ ปจฺจุสฺเสว คเต กาลเ ภพฺพาทพฺเพ วิโลกนํ เอเต ปณฺจวิธ กิจฺเจ วิโสเธติ มุนิปุญฺคโว ๑. เวลาเช้า เสด็จออกบิณฑบาต ๒. เวลาเย็น แสดงธรรมโปรดพุทธบริษัท ๓. เวลาค่ำ ประทานโอวาทแก่พระภิกษุ ๕. เวลาเที่ยงคืน ทรงพยากรณ์ปัญหาเหล่าเทวดา ๕. เวลาใกล้รุ่ง

^{๑๔} อ้างแล้ว, หน้า ๖๐-๖๑.

^{๑๕} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตภาโณ), **พุทธวิธีเผยแผ่พระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘-๑๙.

^{๑๖} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตภาโณ), **ธรรมปริทัศน์ ๒**, อธิบายธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓. (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒๘.

^{๑๗} พระโสภณคณาภรณ์, **อานุภาพพระรัตนตรัย**, พิมพ์เนื่องในวาระ หลวงธรรมวิภาคไพศาลย์ มีอายุครบ ๗ รอบ, (กรุงเทพมหานคร : พรศิวกการพิมพ์ ๒๕๓๐), หน้า ๑๓-๑๔.

ตรวจดูสัตว์โลกผู้ควรตรัสรู้และไม่ควรตรัสรู้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประพาดิปฏิบัติในพุททกิจ ทั้ง ๕ ประการนี้เสร็จสมบูรณ์ครบถ้วน”^{๑๘}

แก้ว ขิตตะขบ ได้กล่าวไว้ในหนังสือประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา สรุปความว่า การบำเพ็ญพุททกิจด้านการประกาศพุททธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยการเสด็จโปรดเวไนยสัตว์ เป็นพุททกิจที่สำคัญที่ทรงกระทำเป็นประจำวันของแต่ละช่วงเวลา เรียกว่า ทรงบำเพ็ญพุททกิจ ๕ ประการ”^{๑๙}

คณะสงฆ์และรัฐบาล ได้กล่าวไว้ในหนังสือหลักสูตรธรรมศึกษาชั้นโทฉบับปรับปรุง พุททศักราช ๒๕๔๗ สรุปความว่า พระองค์ทรงบำเพ็ญพุททกิจ ๕ อย่างคือ ๑. เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาต ๒. เวลาเย็นทรงแสดงธรรม ๓. เวลาค่ำทรงประทานโอวาทแก่ภิกษุภิกษุณี ๔. เวลาเที่ยงคืนทรงตอบปัญหาเทวดา ๕. เวลาใกล้รุ่ง ทรงตรวจดูเวไนยสัตว์ ที่มีอุปนิสัยพร้อมที่จะบรรลุธรรมแล้วเสด็จไปโปรดโดยไม่เห็นแก่ความลำบาก พุททกิจ จึงหมายถึง พระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้า ได้แก่ การบำเพ็ญประโยชน์ของพระองค์ตลอดเวลา ๔๕ พรรษา”^{๒๐}

พ.ท. ประสาร ทองภักดี ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุททวิธีสอน สรุปความว่า การพัฒนาตนนั้น คือการพัฒนาปัญญา จุดหมายสำคัญของการพัฒนาปัญญาก็เพื่อให้ได้มาซึ่งความรู้ความรู้อย่างแท้จริงได้แก่ วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต อันหมายถึง สัมมาทิฎฐิ นั่นเอง”^{๒๑}

สุริย์ มีผลกิจ-วิเชียร มีผลกิจ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ พระพุททกิจ ๔๕ พรรษา สรุปความว่า พุททกิจ เป็นกิจที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงประพาดิปฏิบัติเป็นกิจประจำ หลังจากตรัสรู้ด้วยพระปัญญาอันยิ่งของพระองค์ พระองค์ทรงบำเพ็ญพุททจริยาเป็นประโยชน์แก่ชาวโลกทรงโปรดเวไนยสัตว์ด้วยพระอหยาศัยเปลี่ยนล้นด้วยพระมหากรุณา ทรงอนุเคราะห์และเกื้อกูลสัตว์โลกให้เป็นสุขถ้วนหน้า พ้นจากทุกข์ให้ตั้งอยู่ในสภาวะ บรรลุอมตธรรม ไม่ว่าจะเสด็จอยู่ ณ ที่แห่งหนใด พระองค์มิได้ละกิจทั้ง ๕ ประการเลยคือ ๑. กิจในปุเรภักต (เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาตร) ๒. กิจในปัจฉาภักต (เวลาเย็นทรงแสดงธรรม) ๓. กิจในปฐมยาม (เวลาค่ำทรงประทานโอวาทแก่ภิกษุ) ๔. กิจในมัชฌิมยาม (เวลาเที่ยงคืนทรงวิสัชนาปัญหาแก่เทวดา) ๕. กิจในปัจฉิมยาม (เวลาใกล้รุ่งทรงตรวจดูสัตว์โลกทั้งที่สามารถและยังไม่สามารถบรรลุธรรมอันควรเสด็จไปโปรด ซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงบำเพ็ญกิจทั้ง ๕ ประการนี้”^{๒๒}

^{๑๘} พระครูกัลยาณสิทธิวัฒน์ , พุททประวัติตามแนวปฐมสมโพธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๒๒๕.

^{๑๙} แก้ว ขิตตะขบ, ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓.

^{๒๐} คณะสงฆ์และรัฐบาล. หลักสูตรธรรมศึกษาชั้นโท, ฉบับปรับปรุงพุททศักราช ๒๕๕๗, พิมพ์ครั้งที่ ๑. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘) หน้า ๒๘.

^{๒๑} พ.ท. ประสาร ทองภักดี, พุททวิธีสอน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๔), หน้า ๓๖.

^{๒๒} สุริย์ มีผลกิจ-วิเชียร มีผลกิจ, พระพุททกิจ ๔๕ พรรษา, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทคอมฟอร์ม จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า พระพุททกิจ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

สำนักเรียนวัดประยุรวงศาวาส ได้กล่าวไว้ในหนังสือคู่มือธรรมศึกษาชั้นโท สรุปความว่า พระพุทธเจ้าของเรา นับแต่ตรัสรู้จนตรัสสมาธิโพธิญาณแล้ว พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ โดยเสด็จไปสู่หมู่บ้านน้อยใหญ่เพื่อเทศนาสั่งสอนเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ตั้งแต่ทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ จนถึงปัจฉิมภิกษุคือสุภัททะซึ่งเป็นสาวกองค์สุดท้ายตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา トラบเทาเข้าสู่พระนิพพาน”^{๒๓}

พระมหาสมชาย สิริจนโท (หานนท์) ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิทยานิพนธ์เรื่อง พุทธธรรม เพื่อการพัฒนาชีวิตตามแนวทางของพระพุทธคุณ (สมาน สุขเมโธ) สรุปความว่า การพัฒนาคุณภาพชีวิตในทางพระพุทธศาสนานั้นเมื่อแบ่งออกแล้วมี ๔ ด้านด้วยกัน คือ ๑. การพัฒนาด้านความประพฤติทางกาย และทางวาจา ให้มีศีลเกิดขึ้น ๒. การพัฒนาด้านอินทรีย์ ๖ คือ รู้จักสำรวมอินทรีย์ โดยการมีสติเป็นตัวกำกับในทุกอิริยาบถทั้ง ๔ ประการ ๓. การพัฒนาด้านจิตใจให้เกิดความเข้มแข็งมีสมาธิมั่นคงมีประสิทธิภาพในการทำงานทุกอย่าง ๔. การพัฒนาด้านปัญญา ให้เกิดความรู้และเข้าใจในการปฏิบัติตนโดยเข้าใจในสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวง โดยไม่ลุ่มหลงมัวเมาในสิ่งต่างๆ เป็นอิสระจากสิ่งเหล่านั้นด้วยการปล่อยวางโดยไม่ยึดติด”^{๒๔}

พระมหาอุทัย ฐิริเมธี ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิทยานิพนธ์เรื่องศึกษาคุณค่าของการเกิดเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา สรุปความว่า การเกิดเป็นมนุษย์อยู่ภายใต้กฎแห่งกรรมเป็นไปตามกฎของกฎจกสมุปบาท ศักยภาพแก่นแท้ของชีวิต หรือคุณความดีที่มีอยู่ในอรรถภาพของมนุษย์ที่สัมพันธ์กับภพภูมิ กาล สถานที่ มีผลต่อการเพิ่มพูนคุณค่าของความเป็นมนุษย์ในการสร้างคุณงามความดีสามารถบำเพ็ญบารมีเพื่อการพัฒนาประโยชน์ตนและผู้อื่นชีวิตมนุษย์ที่มีคุณภาพต้องมีการพัฒนาทั้ง ๓ ด้านคือ กาย วาจา และใจ โดยอาศัยหลักธรรมในพระพุทธศาสนามีไตรสิกขาเป็นแกนหลัก มีอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นกระบวนการขับเคลื่อนในการพัฒนาคุณค่าความเป็นมนุษย์ การบรรลุเป้าหมายสูงสุดคือพระนิพพาน”^{๒๕}

พระมหาสิทธิพิพัฒน์ สิริปญโญ (ริมทาง) ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษาวิเคราะห์พุทธจริยาต่ออัญญาเดียรถีย์ในสมัยพุทธกาล สรุปความว่า ในฐานะที่เป็นพระพุทธเจ้านั้น พระองค์ทรงบำเพ็ญพุทธกิจเป็นประจำในแต่ละวันตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา โดยเสด็จไปสู่แคว้นน้อยใหญ่ และทรงพักจำพรรษาในที่ต่างๆ เพื่อประกาศพระธรรมเทศนาโปรดเวไนยสัตว์พุทธกิจที่ทรงบำเพ็ญในแต่ละวันซึ่งมีอยู่ ๕ ประการ คือ ๑. ปุพฺพณฺเห ปิณฺฑปาทนฺจ เวลาเช้าเสด็จออกรับบิณฑบาต ๒. สายณฺเห ธมฺมเทศนํ เวลาเย็นทรงแสดงธรรม ๓. ปเทโส ภิกฺขุโหวาทํ เวลาค่ำประทานโอวาทแก่ภิกษุ ๔. อหฺมรตเต เทวปณฺหนํ เวลาเที่ยงคืนทรงตอบปัญหาเทวดา ๕. ปจฺจุส

^{๒๓} สำนักเรียนวัดประยุรวงศาวาส, **คู่มือธรรมศึกษา ชั้นโท**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : หจก. สามลดา, ๒๕๕๑), หน้า ๕๖.

^{๒๔} พระสมชาย สิริจนโท, (หานนท์), “พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาชีวิตตามแนวทางของพระพุทธคุณ (สมาน สุขเมโธ); **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๕.

^{๒๕} พระมหาอุทัย ฐิริเมธี (ชะกิจ), “ศึกษาคุณค่าของการเกิดเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**; (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ก-ข.

บทที่ ๒

หลักของพุทธกิจในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การศึกษาการประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทยในบทที่ ๒ นี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาเกี่ยวกับหลักพุทธกิจในพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งมีขอบข่ายเนื้อหาที่จะทำการศึกษาดังต่อไปนี้ (๑) ความหมายของพุทธกิจ (๒) หลักของพุทธกิจ (๓) วิธีปฏิบัติตามหลักพุทธกิจ (๔) หลักธรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องต่อการปฏิบัติ (๕) บทสรุป

๒.๑ ความหมายของพุทธกิจ

พุทธกิจ แปลตามตัวอักษรว่า “กิจของพระพุทธเจ้า” กิจ คือสิ่งที่พึงกระทำ สิ่งที่ต้องกระทำก็คือหน้าที่ และพระพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์ ทรงบำเพ็ญกิจ ๕ อย่างนี้ พุทธกิจ เป็นพระจริยาวัตรที่พระพุทธองค์ทรงปฏิบัติเป็นประจำทุกวัน ซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบันทรงบำเพ็ญกิจห้าอย่างนี้ ไม่ว่าจะประทับอยู่ในสถานที่ใดๆ ก็ตามทรงประพฤติเหมือนกันหมดทุกพระองค์

๒.๑.๑ ความหมายตามรูปศัพท์

ในคัมภีร์อรรถกถาพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงพุทธกิจว่า เป็นกิจห้าประการของพระพุทธเจ้า ที่บำเพ็ญมาตลอดสี่สัปดาห์พรรษา ไว้ดังนี้

พุทธกิจ แปลตามตัวอักษรว่า “กิจของพระพุทธเจ้า” กิจคือ สิ่งที่ต้องกระทำ สิ่งที่ต้องกระทำคือหน้าที่ และพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ๕ อย่างนี้ พุทธกิจเป็นพระจริยาวัตรที่พระพุทธองค์ทรงปฏิบัติเป็นประจำทุกวัน ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ กำหนดเป็น ๕ ระยะเวลา คือ (๑) ปุเรกัตตกิจ กิจก่อนฉันอาหาร (๒) ปัจฉากัตตกิจ กิจหลังอาหาร (๓) ปุริมยามกิจ กิจในยามต้น (๔) มัชฌิมยามกิจ กิจในยามกลาง (๕) ปัจฉิมยามกิจ กิจในยามสุดท้าย การกำหนดเวลาเป็นระยะเวลา ๕ ระยะเวลา มีการกำหนดในพระไตรปิฎก คือ พระสารีบุตรเถระแสดงไว้ในคัมภีร์นิตเทส เป็นเรื่องต่อบุคคลมีสติในกาลทุกเมื่อรวมระยะ ๒๔ ระยะเวลา มีระยะเวลาที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญพุทธกิจรวมอยู่ด้วย คือบุคคลพึงมีสติตลอดเวลาก่อนภัต ตลอกเวลาหลังภัต ตลอดเวลาปฐมยาม ตลอดเวลามัชฌิมยาม ตลอดเวลาปัจฉิมยาม ระยะเวลา ๕ ระยะเวลาอยู่ในระยะเวลาที่ ๑๒-๑๖ ในระยะเวลา ๒๔ ระยะเวลา^๑พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ คือพระพุทธเจ้าในอดีต พระพุทธเจ้าในอนาคต พระพุทธเจ้าในปัจจุบัน ประทับอยู่ ณ สถานที่ใดก็ตาม จะไม่ทรงละกิจ ๕ อย่าง พระองค์ทรงมีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ตลอดเวลาทั้งปวงในการบำเพ็ญพุทธกิจ ๕ ระยะเวลา

กิจทั้ง ๕ นี้ พระพุทธเจ้าทรงกระทำทุกวัน กิจ ๒ ข้อแรก คือ ปุเรกัตตกิจ กิจก่อนฉันอาหาร ปัจฉากัตตกิจ กิจหลังฉันอาหาร เป็นกิจช่วงเวลากลางวัน ตั้งแต่เช้าถึงค่ำ กิจอีก ๓ ข้อ คือ

^๑ รังษี สุทนต์, พุทธกิจ กิจที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (พระนครศรีอยุธยา : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๑๘.

ปุริมยามกิจ กิจในยามต้น มัชฌิมยามกิจ กิจในยามท่ามกลาง ปัจฉิมยามกิจ กิจในยามสุดท้าย เป็นกิจช่วงเวลากลางคืน ตั้งแต่เวลาค่ำถึงเวลารุ่งเช้า พระพุทธองค์ทรงมีเวลาพักในระหว่างกิจนั้น ๆ

๑. ปุเรภัตตกิจ กิจก่อนฉันมีดังนี้ พระพุทธเจ้าเสด็จลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ทรงปฏิบัติพระสรีระ เช่น ล้างพระพักตร์ เพื่ออนุเคราะห์ให้ภิกษุอุปฐานได้ถวายน้ำล้างพระพักตร์น้ำบัววนพระโอษฐ์ และเพื่อความผาสุกแห่งพระวรกายแล้วจะทรงประทับยับยั้งอยู่ ณ อาสนะที่เฝ้ายบงัด จนถึงเวลาออกบิณฑบาตพระองค์จะทรงนั่งอันตราวาสกาคาดประคตเอว ทรงห่มจีวรถือบาตร บางครั้งก็เสด็จพระองค์เดียว บางครั้งก็มีภิกษุสงฆ์เป็นบริวารติดตามเสด็จไปบิณฑบาตยังหมู่บ้านหรือยังนิคม บางครั้งก็เสด็จไปอย่างปกติ บางครั้งก็เสด็จไปอย่างมีปาฏิหาริย์

เวลาเสด็จไปอย่างมีปาฏิหาริย์ก็จะมีลมพัดโชยอ่อน ๆ พัดนำหน้าแล้วพื้นพสุธาให้สะอาดหมดจด ฝนก็จะโปรยปรายละอองน้ำลงมาระงับฝุ่นละอองในหนทาง ลอดเป็นเขตแดนอยู่เบื้องบน จะมีสายลมพัดหอบดอกไม้ นานาพรรณมาโรยลงตามระยะทางที่เสด็จไป ภูมิภาคที่ตอกลงจะลาบต่ำลงที่ราบต่ำก็จะหนุนสูงขึ้น ภาคพื้นจะราบเรียบเสมอกัน ในขณะที่ทรงย่างพระบาท จะมีพุ่มบุปผชาติ สัมผัสนิ่มนวลชวนสบายคอยรองรับพระยุคลบาท พอพระบาทเบี่ยงขวาวางลงในเขตหมู่บ้านหรือนิคม พระฉัพพรรณรังสีก็ฉายแสงแผ่ออกพระวรกายพุ่งแล้ววนแหววับ แสงจับบ้านเรือน ดังแสงทองเลื่อมพราย และตั้งแวดวงด้วยแผ่นผ้างดงามวิจิตร บรรดาสัตว์ เช่น ช้าง ม้า หมูวิหค ซึ่งอยู่ในสถานที่ของตน ก็พากันส่งเสียงเปล่งสำเนียงอย่างเสนาะ เสียงกลองเสียงพิณบรรเลงเป็นเพลงสวรรค์ เสื้อผ้าอาภรณ์ก็เข้าสวมกายของหมู่มนุษย์ ด้วยสัญญาณนี้ ประชาชนก็ทราบว่ วันนี้ พระพุทธองค์เสด็จมาบิณฑบาตในย่านนี้ ต่างแต่งตัวนุ่งห่มเรียบร้อย พากันถือของหอมและดอกไม้ ด้วยความเคารพ ถวายอภิวาทพระพุทธองค์ กราบทูลขอพระภิกษุสงฆ์ว่า “ข้าพระองค์ขอนิมนต์ภิกษุ ๑๐ รูป รับประทานอาหาร ข้าพระองค์ขอนิมนต์ภิกษุ ๒๐ รูป รับประทานอาหาร ข้าพระองค์ขอนิมนต์ภิกษุ ๕๐ รูป รับประทานอาหาร ข้าพระองค์ขอนิมนต์ภิกษุ ๑๐๐ รูป รับประทานอาหาร” และก็รับบาตรของพระพุทธองค์ ปลูกตาสนะ กราบทูลนิมนต์ให้ประทับนั่ง แล้วน้อมนำภัตตาหารเข้าถวายโดยเคารพ

พระพุทธองค์พอเสวยภัตตาหารเสร็จเรียบร้อยก็ทรงตรวจดูจิตสันดานของประชาชนหมู่บ้านนั้นๆ แล้วทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดให้บางพวกบรรลุโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อย่างใดอย่างหนึ่ง แสดงธรรมโปรดให้บางพวกบวชแล้วบรรลุอรหัตตผล ครั้นทรงอนุเคราะห์มหาชนแล้ว จึงทรงลุกจากอาสนะเสด็จกลับจากพระวิหาร ประทับนั่ง ณ อาสนะในบริเวณศาลาทรงรอคอยจนภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ภิกษุผู้อุปฐานก็เข้ากราบทูลให้ทรงทราบ จากนั้นพระองค์ก็จะเสด็จเข้าคันธกุฎี นี้เป็นปุเรภัตตกิจ คือกิจก่อนฉัน

๒. ปัจฉาภัตตกิจ กิจหลังฉันอาหาร ครั้นพระพุทธองค์ทรงพักผ่อนในพระคันธกุฎีแล้วก็เสด็จออกมาประทับนั่ง ณ ศาลาใกล้ ๆ พระคันธกุฎี ทรงล้างพระบาทแล้วประทับยืนบนตั้งรองพระบาท ประทานโอวาทภิกษุสงฆ์เป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงบำเพ็ญประโยชน์ตนและผู้อื่นให้บริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทเถิด การจะได้เกิดเป็นมนุษย์นั้นยาก การที่พระพุทธเจ้าจะเกิดขึ้นก็ยาก การที่ขณะจะสมบูรณ์ก็ยาก การบวชก็ยาก การจะได้ฟังสัทธรรมก็ยาก” พอพระพุทธองค์ประทานโอวาทจบลง ภิกษุบางพวกก็ทูลขอภิกษุสงฆ์ว่า พระองค์ก็ทรงประทานภิกษุสงฆ์ที่เหมาะสมแก่จริตของภิกษุเหล่านั้น จากนั้น ภิกษุทั้งหมดก็ถวายอภิวาทพระพุทธองค์แล้วกลับไปที่พักของแต่ละ

ท่าน บางพวกเข้าไปยังป่า บางพวกเข้าไปยังบริเวณต้นไม้ บางพวกเข้าไปยังภูเขาแห่งใดแห่งหนึ่ง บางพวกไปยังสวรรค์ชั้นนวสวดี

พระพุทธองค์ก็เสด็จเข้าพระคันธกุฎี ถ้าจะทรงพักก็ทรงมีพระสติสัมปชัญญะสำเร็จสี่หาไสยา โดยข้างเบื้องขวาครู่หนึ่ง พอพักพระวรกายแล้ว ก็เสด็จลุกขึ้นทรงตรวจดูโลกในช่วงที่ ๒ ในช่วงที่ ๓ ประชาชนในหมู่บ้านหรือในนิคมที่พระพุทธองค์พักอาศัย ผู้ได้ถวายทานในเวลาก่อนฉันแล้ว ถึงเวลาหลังฉันก็จะนุ่งห่มเรียบร้อย ถือของหอมและดอกไม้ไปประชุมกันในวิหาร

เมื่อประชาชนประชุมพร้อมกันแล้ว พระพุทธองค์ก็เสด็จไปด้วยปาฏิหาริย์อันสมควร แล้วประทับนั่ง ณ พุทธอาสน์ที่จัดไว้แล้วทรงแสดงธรรมเหมาะแก่กาลเหมาะแก่สมัย พอทรงทราบว่าพอแก่เวลาแล้วก็ทรงโปรดให้ประชาชนกลับพวกเขา ก็พากันถวายอภิวาทพระพุทธองค์แล้วพากันกลับ นี่เป็นปัจฉิมภัตตกิจ คือกิจหลังฉันอาหาร

๓. ปุริมยามกิจ กิจในยามต้น พอพระพุทธองค์เสร็จกิจหลังฉันแล้วถ้าทรงประสงค์จะรดน้ำพระวรกาย ก็จะเสด็จลุกจากอาสนะ เข้าชूमทรงน้ำทรงใช้น้ำที่พระภิกษุอุปัฏฐากจัดไว้รดพระวรกายให้ชุ่มเย็น

พระภิกษุอุปัฏฐาก ก็จะนำอาสนะไปปูลาดในบริเวณพระคันธกุฎีพระพุทธองค์ทรงนุ่งผ้าแดง ๒ ชั้น คาดประคตเอวห่มอุตตราสงค์ฉเวียงพระอังสะ เสด็จไปประทับนั่ง ณ ที่นั้น ทรงพักหลีกเร้นพระองค์เดียวครู่หนึ่งแล้วเสด็จไปยังสถานที่อุปัฏฐาก ต่อจากนั้นภิกษุทั้งหลาย ก็จะพากันมาจากที่พักแล้วเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ยังที่อุปัฏฐาก บรรดาภิกษุที่มา บางพวกก็จะทูลถามปัญหา บางพวกจะทูลขอภิกษุอุปัฏฐาก บางพวกทูลขอฟังพระธรรมเทศนาแล้วพระพุทธองค์ก็ทรงกระทำตามความประสงค์ของภิกษุเหล่านั้น อย่างสมบูรณ์ ทรงบำเพ็ญพุทธกิจตลอดจนยามต้น นี่เป็นปุริมยามกิจ คือกิจในช่วงยามต้น

๔. มัชฌิมยามกิจ กิจในยามกลาง พอพระพุทธองค์เสร็จกิจในช่วงยามต้น เมื่อภิกษุทั้งหลายถวายอภิวาทพระพุทธองค์แล้ว พากันกลับที่พักจากนั้นเทวดาในหมื่นโลกธาตุ ก็ได้โอกาสเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ แล้วพากันทูลถามปัญหา พระองค์ทรงตอบปัญหาของเทวดาจนตลอดมัชฌิมยามนี้เป็นมัชฌิมยามกิจ คือกิจในช่วงยามตอนกลาง

๕. ปัจฉิมยามกิจ กิจในยามสุดท้าย ช่วงปัจฉิมยาม พระองค์ทรงแบ่งเป็น ๓ ช่วง เพื่อจะเปลื้องความเมื่อยล้าแห่งพระวรกายที่เกิดจากการประทับนั่ง จึงทรงจงกรมช่วงหนึ่ง แล้วเสด็จเข้าคันธกุฎี ทรงมีสติสัมปชัญญะสำเร็จสี่หาไสยาในช่วงที่ ๒ ในช่วงที่ ๓ เสด็จลุกขึ้นประทับนั่ง ตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ เพื่อหาบุคคลผู้ที่ได้สร้างสมบารมี มีทานศีลเป็นต้น ในศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ นี้จัดเป็นปัจฉิมยามกิจ คือกิจในช่วงยามสุดท้าย”^๒

๒.๑.๒ ความหมายตามคัมภีร์

พุทธกิจ กิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญ, การงานที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ พุทธกิจประจำวัน ๕ พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเป็นประจำในแต่ละวันมี ๕ อย่าง คือ ๑. ปุพฺพณฺหา ปิณฺหา ปาตณฺจ เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาต ๒. สายณฺหา ธรรมเทศนํ เวลาเย็นทรงแสดงธรรม ๓. ปเทโส ภิกฺขุโอรุอาทํ เวลาค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ ๔. อพฺพรตฺเต เทวปฺพหฺนํ เวลาเที่ยงคืนทรงตอบปัญหาเทวดา ๕. ปจฺจุสฺเสว คเต กาลเ ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนํ จวนสว่างทรงตรวจพิจารณาสัตว์ที่

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘-๒๓.

สามารถและที่ยังไม่สามารถบรรลุอันควรจะเสด็จไปโปรดหรือไม่ (สรุปท้ายว่า เอเต ปรณวิเธ กิจเจ วิโสเธติ มุนิปุงคโว พระพุทธเจ้าองค์พระมุนีผู้ประเสริฐทรงยังกิจ ๕ ประการนี้ให้หมดจด) พุทธกิจ ๔๕ พรรษา ในระหว่างเวลา ๔๕ ปีแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษา ณ สถานที่ต่าง ๆ ซึ่งท่านได้ประมวลไว้พร้อมทั้งเหตุการณ์สำคัญบางอย่างอันควรสังเกต ดังนี้ พรรษาที่ ๑ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี (โปรดพระปัญจวัคคีย์) พ. ๒,๓,๔ พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ (ระยะประดิษฐานพระศาสนา เริ่มแต่โปรดพระเจ้าพิมพิสาร ได้อัครสาวก ฯลฯ เสด็จนครกบิลพัสดุ์ ครั้งแรก ฯลฯ อนาคตปิณฑิกเศรษฐีเป็นเศรษฐีถวายพระเชตะวัน, ถ้าถือตามพระวินัยปิฎก พรรษาที่ ๓ นำจะประทับที่พระเชตะวัน นครสาวัตถิ) พ. ๕ ภูฏาคารในป่ามหาวัน นครเวสาลี โปรดพุทธบิดา ปรีนิพพานที่กรุงกบิลพัสดุ์ โปรดพระญาติที่วิวาทเรื่องแม่น้ำโรหิณี มหาปชาบดีผนท ขัดแย้งกันสงฆ์) พ. ๖ มกุลบรรพต (ภายหลังทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่นครสาวัตถิ) พ. ๗ ดาวดึงส์เทวโลก (แสดงพระอภิธรรมโปรดพุทธมารดา) พ. ๘ เกสกลาวัน ใกล้เมืองสูงสูมารคีรี แคว้นภักคะ (พบนกุลบิดาและนกุลมารดา) พ. ๙ โขสิตาราม เมืองโกสัมพี พ.๑๐ ป่าตำบลปารีเลยยกะ ใกล้เมืองโกสัมพี (ในคราวที่ภิกษุชาวเมืองโกสัมพีทะเลาะกัน) พ. ๑๑ หมู่บ้านพราหมณ์ ชื่อเอกนาลา พ. ๑๒ เมืองเวรัญชา พ. ๑๓ จาริยบรรพต พ. ๑๔ พระเชตะวัน (พระราหุลอุปสมบทคราวนี้) พ. ๑๕ นิโครธาราม นครกบิลพัสดุ์ พ. ๑๖ เมืองอาหวิ (ทรมานอาฬวกยักษ์) พ. ๑๗ พระเวฬุวัน พ. ๑๘,๑๙ จาริยบรรพต พ. ๒๐ พระเวฬุวัน นครราชคฤห์ (โปรดมหาโจรองคุลิมาล, พระอนันท์ได้รับหน้าที่พระอุปัฏฐาก) พ. ๒๑-๔๕ เวฬุคาม ใกล้นครเวสาลี”^๓

พุทธกิจ หมายถึงกิจวัตรที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญประจำวัน มี ๕ อย่าง คือ ๑. เวลาเช้า เสด็จออกบิณฑบาตโปรดสัตว์ ๒. เวลาเย็น ทรงแสดงธรรม ๓. เวลาค่ำ ทรงประทานโอวาทแก่พระภิกษุ ๔. เวลาเที่ยงคืน ทรงตอบปัญหาเทวดา ๕. เวลาเช้ามืด ทรงตรวจดูสัตว์โลกที่ควรเสด็จไปโปรด พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ๕ ประการนี้ เป็นกิจวัตรประจำวันมิได้ว่างเว้น ตลอด ๔๕ พรรษา”^๔

พุทธกิจ ๕ กิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญประจำวันเป็นเวลา ๔๕ พรรษา มี ๕ อย่าง ดังนี้

๑. ปุ่พพันเห ปินชปาตัญจะ เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาตร
๒. สายัณเห อัมมเทสนัง เวลาเย็นทรงแสดงธรรม
๓. ปเทโส ภิกขุโอวาทัง เวลาค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุทั้งหลาย
๔. อชตมรัตเต เทวาปัญหานัง เวลาเที่ยงคืนทรงตอบปัญหาเทวดา
๕. ปัสจุสเสวะ คเต กाले ภัพพาทัพเพ วิโลกนัง เวลาใกล้รุ่งทรงตรวจพิจารณาสัตว์โลกที่สามารถและที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรมอันควรจะเสด็จไปโปรดหรือไม่”^๕

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๒๖๘-๒๖๙.

^๔ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสน์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๖๗๕.

^๕ รองศาสตราจารย์นาย ไชโยธธา, **พจนานุกรมคำศัพท์พระพุทธศาสนา ฉบับสมบูรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โอเอส พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๘๗.

พุทธกิจประจำวัน ๕ พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเป็นประจำในแต่ละวัน มี ๕ อย่าง ได้แก่ ๑. เวลาเช้า เสด็จบิณฑบาต ๒. เวลาเย็น ทรงแสดงธรรม ๓. เวลาค่ำ ประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ ๔. เที่ยงคืน ทรงตอบปัญหาเทวดา ๕. จวนสว่าง ทรงตรวจพิจารณาสัตว์ที่สามารถและที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรม พุทธกิจ ๔๕ พรรษา ช่วงเวลา ๔๕ ปีแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษา ณ สถานที่ต่างๆ ซึ่งท่านได้ประมวลไว้ พร้อมทั้งเหตุการณ์สำคัญที่ควรรับรู้”^๖

พุทธกิจ ๕ ประการ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก จากข้อความที่พระอรธกถาจารย์อธิบายไว้ พระโหราณาจารย์ได้ส่งสอนกันต่อมา จนกระทั่งได้ประพันธ์เป็นคาถา แบ่งพุทธกิจเป็น ๕ อย่าง”^๗ ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือสวดมนต์ ดังนี้

ปุพพณฺห ปิณฑปาตญจ	สายณฺห ฌมฺมทฺสณ
ปทฺทสฺส ภิกฺขุโรวาท	อชฺฌมฺรตเต เทวปญฺหน
ปจฺจุสฺสว คเต กาล	ภพฺพภพฺเพ วิโลกน
เอเต ปญฺจวิธ กิจฺเจ	วิโสธติ มฺนึปฺงคฺว

เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาต เวลาสายัณห์ทรงแสดงธรรม
เวลาพลบค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ
เวลาเที่ยงคืนตอบปัญหาเทวดา
เวลาใกล้รุ่งทรงพิจารณาหาบุคคลที่สามารถบรรลุธรรมได้
และที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรม
พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระมุนีประเสริฐ
ทรงบำเพ็ญกิจ ๕ อย่างนี้ครบถ้วนบริบูรณ์

ถ้อยคำที่แสดงเวลาท่านใช้คำว่า ปุพพณฺหปิ ในเวลาเช้าบ้าง สายณฺหปิ ในเวลาสายัณห์บ้าง ปทฺทสฺสปิ ในเวลาพลบค่ำบ้าง ปจฺจุสฺสปิ ในเวลาเช้ามืดบ้าง ขาดแต่ อชฺฌมฺรตเตปิ ไม่มีเวลาเที่ยงคืน ข้อความในพระไตรปิฎก ที่พระสาวกกำหนดเป็นพุทธกิจนั้นเป็นข้อความที่พระพุทธจริยาวัตรที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำในแต่ละวัน ซึ่งตรงกับพุทธกิจทั้ง ๕ ข้อที่ท่านประพันธ์เป็นคาถาบาลี

๒.๑.๓ ลักษณะของพุทธกิจ

พุทธกิจประจำวัน ๕ ประการและพุทธจริยา ๓ ประการ งานการสอนธรรม เพื่อประดิษฐานพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า เป็นงานที่ละเอียดประณีต เพราะทรงมุ่งให้เป็นธรรมที่เกื้อกูลแก่คนทั้งปวงและอำนวยผลให้เป็นความสุข พระพุทธเจ้า จึงทรงมีกิจหลักที่เรียกว่าพุทธกิจ ในแต่ละวันทรงมีพุทธกิจหลัก ๕ ประการ เพื่อบำเพ็ญพุทธจริยา ๓ ประการ เพื่อบำเพ็ญพุทธจริยา ๓ ประการ ของพระพุทธเจ้าให้สมบูรณ์ คือ

พุทธจริยาประการที่หนึ่ง โลกัตถจริยา ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่โลก ในฐานะที่พระองค์เป็นสมาชิกคนหนึ่งของสังคมโลก ความสำเร็จในจริยาข้อนี้ทรงอาศัยพุทธกิจประจำวัน ๕ ประการ คือ

^๖ จักรพล พิมพ์การ, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์ แสงดาว จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๔๗.

^๗ พระศาสนโสภณ, คำบอกวัดใน สวดมนต์แปล. รวบรวมและแปล, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙). หน้า ๓๓-๓๔. สวดมนต์ฉบับหลวง, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๒๓.

พุทธกิจประการที่ ๑ เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาต เพื่อเป็นการโปรดสัตว์โลกผู้ต้องการบุญ
 พุทธกิจประการที่ ๒ ในเวลาเย็นทรงแสดงธรรมแก่คนผู้สนใจในการฟังธรรม
 พุทธกิจประการที่ ๓ ในเวลาค่ำทรงประทานพระโอวาทให้กรรมฐานแก่ภิกษุทั้งหลาย
 พุทธกิจประการที่ ๔ ในเวลาเที่ยงคืน ทรงแสดงธรรม และตอบปัญหาแก่เทวดาทั้งหลาย
 พุทธกิจประการที่ ๕ ในเวลาใกล้รุ่ง ทรงตรวจดูสัตว์โลกที่อาจจะรู้ธรรมซึ่งพระองค์ทรง
 แสดง แล้วได้รับผลตามสมควรแก่อุปนิสัยบารมีของคนเหล่านั้น

พุทธกิจประการที่ ๕ นี้เอง เป็นจุดเด่นในการทำงานของพระพุทธเจ้า จนทำให้ผู้ศึกษา
 พระพุทธศาสนา บางคนมีความรู้สึกรู้ว่าทำไมคนแต่ก่อนสำเร็จกันง่ายเหลือเกิน ถ้าศึกษารายละเอียด
 แล้วจะพบว่าไม่มีค่าว่าง่ายเลย เพราะนอกจากจะอาศัยวาสนาบารมีของคนเหล่านั้นเป็นฐานอย่าง
 สำคัญแล้ว การแสดงธรรมของพระองค์นั้น เป็นระบบการทำงานที่มีการศึกษาข้อมูล การประเมินผล
 การสรุปผลในการแสดงธรรมทุกครั้ง

หลังจากที่บุคคลนั้น ๆ ปรากฏในข่ายพระญาณของพระพุทธเจ้าคือทรงรู้ว่าเขาเป็นใคร ?
 มีอุปนิสัยบารมีอย่างไร? แสดงธรรมอะไรจึงได้ผล? หลังจากแสดงธรรมแล้วผลจะออกมาเป็นอย่างไร?
 ดังนั้นการแสดงธรรมทุกครั้งของพระองค์ จึงบังเกิดผล เป็นอัจฉริยะเพราะจะทรงแสดงเฉพาะแก่
 ผู้เป็นพุทธเวไนย คือสามารถแนะนำให้รู้ได้เป็นหลัก

พุทธจริยาประการที่สอง ญาติตถจริยา ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่พระญาติ เช่นการทรงมี
 พระพุทธานุญาติพิเศษ ให้พระญาติของพระองค์ ที่เป็นเดียรถีย์ (นักบวช ภายนอกพระพุทธศาสนา) มา
 ก่อน ให้เข้าบวชในพระพุทธศาสนาได้ โดยไม่ต้องอยู่ตติยปริวาสก่อน (ตติยปริวาส คือ วิธีอยู่กรรม
 สำหรับเดียรถีย์ที่ขอบวชในพระพุทธศาสนา จะต้องประพฤตติปริวาส (การอยู่ชดใช้หรืออยู่กรรม) ก่อน
 ๔ เดือน หรือจนกว่าพระสงฆ์พอใจจึงจะอุปสมบทได้) หรือการที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดพระญาติ
 ที่กรุงกบิลพัสดุ์ ทรงแนะนำให้พระญาติซึ่งกำลังจะทำสงครามกันได้เข้าใจในเหตุผล สามารถปรองดอง
 กันได้พุทธจริยาประการที่ ๓ พุทธตถจริยา ทรงทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้า เช่น ทรงวางสิกขาบทเป็น
 พุทธอาณัติ สำหรับควบคุมความประพฤติของผู้ที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ทรงแนะนำให้
 บรรพชิตและคฤหัสถ์ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหน้าที่ของตน ทรงวางพระองค์ต่อผู้ที่เข้ามาบวชและแสดง
 ตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา ในฐานะของบิดากับบุตร ผู้ปกครองกัลยาณมิตร ศาสดาผู้เอ็นดูเป็นต้น ตาม
 สมควรแก่บุคคลและโอกาสนั้น ๆ จนสามารถประดิษฐานเป็นรูปสถาบันศาสนาสืบต่อกันมาได้”^๘

๒.๑.๔ ความสำคัญของพุทธกิจ

พระสุตตันตปิฎก (ทีฆนิกาย สีสันธวรรค เล่ม ๑ ภาค ๑ -หน้า ที่ ๑๔๗) พรรณนาพุทธกิจ
 ๕ ประการขึ้นชื่อว่ากิจนี้มี ๒ อย่าง คือ กิจที่มีประโยชน์และกิจที่ไม่มีประโยชน์.บรรดากิจ ๒ อย่างนั้น
 กิจที่ไม่มีประโยชน์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเพิกถอนแล้วด้วยอรรถตมมรรค ๓ โภธิบัลลังก์.

^๘ ที่มา <https://th.www.crs.mahidol.ac.th/thai/buddhist56.htm>. สืบค้นเมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีกิจแต่ที่มีประโยชน์เท่านั้น. กิจที่มีประโยชน์ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมี ๕ อย่าง คือ”^๙ ๑. กิจในปุเรกัต ๒. กิจในปัจฉิมกัต ๓. กิจในปุริมยาม ๔. กิจในมัชฌิมยาม ๕. กิจในปัจฉิมยาม

๑. ปุเรกัตตกิจ คือ กิจก่อนเสวยอาหาร ในบรรดากิจ ๕ อย่างนั้น กิจในปุเรกัตมีดังนี้ ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ทรงปฏิบัติพระสรีระ มีบัวนพระโอฐเป็นต้น เพื่อทรงอนุเคราะห์อุปัฏฐากและเพื่อความสำราญแห่งพระสรีระเสร็จแล้วทรงประทับยั้งอยู่บนพุทธอาสน์ที่เยียบสัจด์ จนถึงเวลาภิกษาจารย์ครั้งถึงเวลาภิกษาจารย์ ทรงนุ่งสบง ทรงคาดประคดเอว ทรงครองจีวร ทรงถือบาตร บางครั้งเสด็จพระองค์เดียว บางครั้งแวดล้อมไปด้วยภิกษุสงฆ์ เสด็จเข้าไปบิณฑบาตยังคามหรือนิคม บางครั้งเสด็จเข้าไปตามปกติ บางครั้งก็เสด็จเข้าไปด้วยปาฏิหาริย์หลายประการคืออย่างไร

เมื่อพระบรมโลกนาถเสด็จเข้าไปบิณฑบาต ลมที่พัดอ่อน ๆ พัดไปเบื้องหน้าแผ้วพื้นพสุธาให้สะอาดหมดจด พลาหกก็หลั่งหยาดน้ำลงระงับฝุ่นละอองในมรรคา กางกั้นเป็นเพดานอยู่เบื้องบน กระแสลมก็หอบเอาดอกไม้ทั้งหลายมาโรยลงในมรรคา ภูมิประเทศที่สูงก็ต่ำลง ที่ต่ำก็สูงขึ้น ภาคพื้นก็ราบเรียบสม่ำเสมอในขณะที่ทรงย่างพระยุคลบาท หรือมีปทุมบุปผชาติอันมีสัมผัสนิ่มนวลชวนสบายคอยรองรับพระยุคลบาท พอพระบาทเบื้องขวาประดิษฐานลงภายในธรณีประตู พระฉัพพรรณรังสีก็โอภาสแผ่ไพศาล ชานออกจากพระพุทธสรีระฟุ้งวนแวววาบประดับปราสาทราชมณเฑียร เป็นต้น ตั้งแสงล้อมพรายแห่งทอง และตั้งล้อมไว้ด้วยผืนผ้าอันวิจิตร บรรดาสัตว์ทั้งหลาย มี ช้าง ม้า และนก เป็นต้นซึ่งอยู่ในสถานที่แห่งตน ๆ ก็พากันเปล่งสำเนียงอย่างเสนาะ ทั้งดนตรีที่ไพเราะ เช่น เกร์ และพิณ เป็นต้น ก็บรรเลงเสียงเพียงดนตรีสวรรค์และสรรพภรณ์แห่งมนุษย์ทั้งหลาย ก็ปรากฏสวมใส่ร่างกายในทันที ด้วยสัญญาณอันนี้ ทำให้คนทั้งหลายทราบได้ว่า วันนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในย่านนี้ เขาเหล่านั้นต่างก็แต่งตัวนุ่งห่มเรียบร้อยพากันถือของหอมและดอกไม้ เป็นต้น ออกจากเรือนเดินไปตามถนนบูชาพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยของหอมและดอกไม้ เป็นต้น โดยเคารพถวายบังคมแล้ว กราบทูลขอสงฆ์ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์โปรดประทาน ภิกษุแก่พวกข้าพระองค์ ๑๐ รูป ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์โปรดประทานภิกษุแก่พวกข้าพระองค์ ๒๐ รูป แก่พวกข้าพระองค์ ๕๐ รูป แก่พวกข้าพระองค์ ๑๐๐ รูป ดังนี้ แล้วรับบาตรแม่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าปูลาดอาสนะน้อมนำถวายบิณฑบาตโดยเคารพ. ตั้งอยู่ในศีล ๕ บางพวกตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผลอย่างใดอย่างหนึ่ง บางพวกบวชแล้วตั้งอยู่ในพระอรหัต ซึ่งเป็นผลเลิศ ทรงอนุเคราะห์มหาชน ดังพรรณนามาฉะนี้แล้ว ทรงลุกจากอาสนะเสด็จไปยังพระวิหาร ครั้นแล้วประทับนั่งบนพุทธอาสน์อันบวรซึ่งปูลาดไว้ในมณฑลศาลา ทรงรอกอยการเสร็จกัตกิจของภิกษุทั้งหลาย ครั้นภิกษุทั้งหลายเสร็จกิจเรียบร้อยแล้ว ภิกษุผู้อุปัฏฐากก็กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทรงทราบ ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็เสด็จเข้าพระคันธกุฎี. นี้เป็นกิจในปุเรกัตก่อน

๒. ปัจฉิมกัตตกิจ ครั้นนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงบำเพ็ญกิจในปุเรกัตเสร็จแล้วอย่างนี้ ประทับนั่ง ณ ศาลาปรนนิบัติใกล้พระคันธกุฎี ทรงล้างพระบาทแล้วประทับยืนบนตั้งรองพระบาท ประทานโอวาทภิกษุสงฆ์ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนและประโยชน์

^๙ ที.ส. (ไทย) ๑/๑/๑๔๗.

ท่านให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเกิด และว่า..ทุลลภญจ มนุสสสตฺถิ พุทฺธูปปาโท จ ทุลลภ, ทุลลภา ขณสมปตฺติ สทฺธมโม ปรมทุลลภ, ทุลลภา สทฺธาสมปตฺติ ปพฺพชชา จ ทุลลภา, ทุลลภ สทฺธมมสฺสนนฺ”^{๑๐} ความเป็นมนุษย์หาได้ยาก, ความเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า หาได้ยาก, ความถึงพร้อมด้วยขณะ หาได้ยาก, พระสัทธรรม หาได้ยากอย่างยิ่ง, ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา หาได้ยาก, การบวชหาได้ยาก, การฟังพระสัทธรรม หาได้ยาก, ณ ที่นั้น ภิกษุบางพวกทูลถามกรรมฐานกะพระผู้มีพระภาคเจ้า.แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ประทานกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตของภิกษุเหล่านั้น. ลำดับนั้น ภิกษุทั้งปวงถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วไปยังที่พักกลางคืนและกลางวันของตน ๆ. บางพวกก็ไปป่า บางพวกก็ไปสู่วิหาร บางพวกก็ไปยังที่แห่งใดแห่งหนึ่ง มีภูเขา เป็นต้น บางพวกก็ไปยังภพของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา ฯลฯ บางพวกก็ไปยังภพของเทวดาชั้นสวรรค์ ด้วยประการฉะนี้

ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าพระคันธกุฎี ถ้ามี พระพุทธประสงค์ที่ทรงมีพระสติสัมปชัญญะ สำเร็จสี่หิสะยาคูหนึ่ง โดยพระปรศุ์เบื้องขวา ครั้นมีพระวรกายปลอดโปร่งแล้วเสด็จลุกขึ้นตรวดดูโลกในภาคที่สอง. ณ ความ หรือนิมิตที่พระองค์เสด็จเข้าไปอาศัยประทับอยู่ มหาวรรณพาทันถวายทานก่อนอาหาร ครั้นเวลาหลัง อาหารนุ่งห่มเรียบร้อย ถือของหอมและดอกไม้ เป็นต้น มาประชุมกันในพระวิหาร. ครั้นเมื่อบริษัทพร้อมเพรียงกันแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปด้วยพระปาฏิหาริย์อันสมควร ประทับนั่ง แสดงธรรมที่ควรแก่กาลสมัย ณ บวรพุทธอาสน์ที่บรรจงจัดไว้ ณ ธรรมสภา ครั้นทรงทราบกาลอันควรแล้วก็ทรงส่งบริษัทกลับ. เหล่ามนุษย์ต่างก็ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วพากันหลีกไป. นี่เป็นกิจหลังอาหาร

๓. ปุริมยามกิจ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ครั้นเสร็จกิจหลังอาหารอย่างนี้แล้ว ถ้ามี พระพุทธประสงค์จะโสรงสรงพระวรกาย ก็เสด็จลุกจากพุทธอาสน์เข้าชুমเป็นที่สรงสนาน ทรงสรงพระวรกายด้วยน้ำที่ภิกษุผู้เป็นพุทธอุปัฏฐากจัดถวาย. ฝ่ายภิกษุผู้เป็นพุทธอุปัฏฐากก็นำพุทธอาสน์มาปูลาดที่บริเวณพระคันธกุฎี. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงครองจีวรสองชั้นอันยอดเยี่ยมแล้ว ทรงคาดประคดเอว ทรงครองจีวรเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง แล้วเสด็จไปประทับนั่งบนพุทธอาสน์นั้น. ทรงหลีกเร้นอยู่ครู่หนึ่ง แต่ลำพังพระองค์เดียว

ครั้นนั้น ภิกษุทั้งหลายพากันมาจากที่นั้น ๆ แล้วมาสู่ที่ปรนนิบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้า. ณ ที่นั้น ภิกษุบางพวกก็ทูลถามปัญหา บางพวกก็ทูลขอกรรมฐาน บางพวกก็ทูลขอฟังธรรม. พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยับยั้งตลอดยามต้น ทรงให้ความประสงค์ของภิกษุเหล่านั้นสำเร็จ. นี่เป็นกิจในปฐมยาม

๔. มัชฌิมยามกิจ ก็เมื่อสิ้นสุดกิจในปฐมยาม ภิกษุทั้งหลายถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วหลีกไป เหล่าเทวดาในหมื่นโลกธาตุทั้งสิ้น เมื่อได้โอกาสก็พากันเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าต่างทูลถามปัญหาตามที่เตรียมมา โดยที่สุดแม้อักขระ ๔ ตัว. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตอบปัญหาแก่เทวดาเหล่านั้น ให้มัชฌิมยามผ่านไป นี่เป็นกิจในมัชฌิมยาม

^{๑๐} <http://www.84000.org/tipitaka/attha/attha.php?b=9&i=1&p=2> สืบค้นเมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

๕. ปัจฉิมยามกิจ ส่วนปัจฉิมยาม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแบ่งเป็น ๓ ส่วน คือทรงยับยั้งอยู่ด้วยการเสด็จจงกรมส่วนหนึ่ง เพื่อทรงเปลื้องจากความเมื่อยล้าแห่งพระสรีระอันถูกอิริยาบถนั้นตั้งแต่ก่อนอาหารบิณฑบาตแล้ว

ในส่วนที่สอง เสด็จเข้าพระคันธกุฎี ทรงมีพระสติสัมปชัญญะ สำเร็จสี่ทิสายาโดยพระปรีศร์เบื่องขวา

ในส่วนที่สาม เสด็จลุกขึ้นประทับนั่งแล้วทรงใช้พุทธจักขุตรวจดูสัตว์โลกเพื่อเล็งเห็นบุคคลผู้สร้างสมบุญญาธิการไว้ ด้วยอำนาจทานและศีล เป็นต้น ในสำนักของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ. นี่เป็นกิจในปัจฉิมยาม. ก็วันนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยังกิจก่อนอาหารให้สำเร็จในกรุงราชคฤห์แล้ว ถึงเวลาหลังอาหารเสด็จดำเนินมายังหนทาง ตรัสบอกกรรมฐานแก่ภิกษุทั้งหลายในเวลาปฐมยาม ทรงแก้ปัญหาแก่เวทดาทั้งหลายในมัชฌิมยาม เสด็จขึ้นสู่ที่จงกรม ทรงจงกรมอยู่ในปัจฉิมยาม ทรงได้ยินภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูปสนทนาพาดพิงถึงพระสัพพัญญุตญาณนี้ ด้วยพระสัพพัญญุตญาณนั้นแล ได้ทรงทราบแล้ว

ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า เมื่อทรงกระทำกิจในปัจฉิมยาม ได้ทรงทราบแล้ว. ก็และครั้นทรงทราบแล้ว ได้มีพระพุทธดำริดังนี้ว่า ภิกษุเหล่านี้กล่าวคุณพาดพิงถึงสัพพัญญุตญาณของเรา ก็กิจแห่งสัพพัญญุตญาณไม่ปรากฏแก่ภิกษุเหล่านี้ปรากฏแก่เราเท่านั้น เมื่อเราไปแล้ว ภิกษุเหล่านี้ก็จักบอกการสนทนาของตนตลอดกาล

๒.๒ หลักของพุทธกิจ

"พุทธกิจประจำวัน ๕ ประการ และพุทธจริยา ๓ ประการ" งานการสอนธรรม เพื่อประดิษฐานพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า เป็นงานที่ละเอียดประณีต เพราะทรงมุ่งให้เป็นธรรมที่เกื้อกูลแก่คนทั้งปวงและอำนวยผลให้เป็นความสุข พระพุทธเจ้า จึงทรงมีกิจหลักที่เรียกว่าพุทธกิจ ในแต่ละวันทรงมีพุทธกิจหลัก ๕ ประการ เพื่อบำเพ็ญพุทธจริยา ๓ ประการ เพื่อบำเพ็ญพุทธจริยา ๓ ประการ ของพระพุทธเจ้าให้สมบูรณ์ คือ

พุทธจริยาประการที่หนึ่ง โลกัตถจริยา ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่โลก ในฐานะที่พระองค์เป็นสมาชิกคนหนึ่งของสังคมโลก ความสำเร็จในจริยาข้อนี้ทรงอาศัยพุทธกิจประจำวัน ๕ ประการ”^{๑๑} คือ

พุทธกิจประการที่ ๑ เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาต เพื่อเป็นการโปรดสัตว์โลกผู้ต้องการบุญ

พุทธกิจประการที่ ๒ ในเวลาเย็นทรงแสดงธรรมแก่คนผู้สนใจในการฟังธรรม

พุทธกิจประการที่ ๓ ในเวลาค่ำทรงประทานพระโอวาทให้กรรมฐานแก่ภิกษุทั้งหลาย

พุทธกิจประการที่ ๔ ในเวลาเที่ยงคืน ทรงแสดงธรรม และตอบปัญหาแก่เวทดาทั้งหลาย

พุทธกิจประการที่ ๕ ในเวลาใกล้รุ่ง ทรงตรวจดูสัตว์โลกที่อาจจะรู้ธรรมซึ่งพระองค์ทรงแสดง แล้วได้รับผลตามสมควรแก่อุปนิสัยบารมีของคนเหล่านั้น

พุทธกิจประการที่ ๕ นี้เอง เป็นจุดเด่นในการทำงานของพระพุทธเจ้า จนทำให้ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา บางคนมีความรู้สึกที่ว่าทำไมคนแต่ก่อนสำเร็จกันง่ายเหลือเกิน ถ้าศึกษารายละเอียดแล้วจะพบว่าไม่มีคำว่าง่ายเลย เพราะนอกจากจะอาศัยวาสนาบารมีของคนเหล่านั้นเป็นฐานอย่าง

^{๑๑}<https://sites.google.com/site/dhammatharn/home/phutth-kic-5> สืบค้นเมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

สำคัญแล้ว การแสดงธรรมของพระองค์นั้น เป็นระบบการทำงานที่มีการศึกษาข้อมูล การประเมินผล การสรุปผลในการแสดงธรรมทุกคราว

หลังจากที่บุคคลนั้น ๆ ปรากฏในข่ายพระญาณของพระพุทธเจ้าคือทรงรู้ว่าเขาเป็นใคร ? มีอุปนิสัยบารมีอย่างไร ? แสดงธรรมอะไรจึงได้ผล ? หลังจากแสดงธรรมแล้วผลจะออกมาเป็นอย่างไร ? ดังนั้นการแสดงธรรมทุกครั้งของพระพุทธองค์ จึงบังเกิดผล เป็นอัศจรรย์เพราะจะทรงแสดงเฉพาะแก่ผู้เป็นพุทธเวไนย คือสามารถแนะนำให้รู้ได้เป็นหลัก

พุทธจริยาประการที่สอง ญัตตถจริยา ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่พระญาติ เช่นการทรงมีพระพุทธานุญาตพิเศษ ให้พระญาติของพระองค์ ที่เป็นเดียรถีย์ (นักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา) มาก่อน ให้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาได้ โดยไม่ต้องอยู่ตติยปริวาสก่อน (ตติยปริวาส คือ วิธียุกรรมสำหรับเดียรถีย์ที่ขอบวชในพระพุทธศาสนา จะต้องประพฤติปริวาส (การอยู่ชดใช้หรืออยู่กรรม) ก่อน ๔ เดือน หรือจนกว่าพระสงฆ์พอใจจึงจะอุปสมบทได้) หรือการที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดพระญาติที่กรุงกบิลพัสดุ์ ทรงแนะนำให้พระญาติซึ่งกำลังจะทำสงครามกันได้เข้าใจในเหตุผล สามารถปรองดองกันได้

พุทธจริยาประการที่ ๓ พุทธัตถจริยา ทรงทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้า เช่น ทรงวางสิกขาบทเป็นพุทธอาณัติ สำหรับควบคุมความประพฤติของผู้ที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ทรงแนะนำให้บรรพชิตและคฤหัสถ์ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหน้าที่ของตน ทรงวางพระองค์ต่อผู้ที่เข้ามาบวช และแสดงตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา ในฐานะของบิดากับบุตร ผู้ปกครองกัลยาณมิตร ศาสดาผู้เอ็นดูเป็นต้น ตามสมควรแก่บุคคลและโอกาสนั้น ๆ จนสามารถประดิษฐานเป็นรูปสถาบันศาสนาสืบต่อกันมาได้

หลักของพุทธกิจนี้ผู้วิจัยขอยกเอาตัวอย่างบางเรื่องในคราวที่พระพุทธองค์ได้ทรงบำเพ็ญไว้ในสมัยพุทธกาล ซึ่งพระองค์ได้ตรัสกับเหล่าภิกษุทั้งหลาย จะได้เป็นแนวทางในการปฏิบัติและนำไปเผยแพร่ศาสนาสืบต่อไป

ในอรรถกถาสูตที่ ๓^{๑๒} พระผู้มีพระภาคตรัสสูตรที่ ๓ ในเพราะมีเรื่องเกิดขึ้น ตรัสไว้ในเพราะมีเรื่องไหนเกิดขึ้น ? ในเพราะมีเรื่องแห่งอัคคิขันธโปมสูตรเกิดขึ้น ได้ยินว่า สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า อาศัยประทับอยู่ ณ เขตวันมทวิหาร กรุงสาวัตถี จจริงอยู่ พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงอาศัยอยู่ในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ก็ได้ทรงละกิจ ๕ อย่างเลย ชื่อว่า พุทธกิจ ๕ อย่าง คือ ปุเรกัตตกิจ ๑ ปัจฉากัตตกิจ ๑ ปุริมยามกิจ ๑ มัชฌิมยามกิจ ๑ ปัจฉิมยามกิจ ๑ ในพุทธกิจ ๕ นั้น ปุเรกัตตกิจ (กิจก่อนเสวยอาหาร) ดังต่อไปนี้ จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จลุกขึ้นแต่เช้า ทรงทำการชำระพระสรีระมีการล้างพระพักตร์เป็นต้น เพื่ออนุเคราะห์พระอุปฐากและเพื่อความผาสุกแห่งพระสรีระ ทรงยับยั้งอยู่เหนืออาสนะอันสงัดจนถึงเวลาภิกขาจาร พอได้เวลาภิกขาจาร ก็ทรงนุ่งอันตรวาสก ทรงคาดประคดเอว ห่มจีวร ทรงบาตร บางครั้งก็พระองค์เดียว บางครั้งก็แวดล้อมไปด้วยภิกษุสงฆ์ เสด็จเข้าไปบิณฑบาตยังบ้านหรือนิคม บางคราวเสด็จเข้าไปตามปกติ บางคราวเสด็จไปด้วยปาฏิหาริย์เป็นอันมาก คือเมื่อพระโลกนาถเสด็จเที่ยวบิณฑบาต ลมอ่อนๆ ก็พัดไปข้างหน้า เป่าแผ่นดินให้สะอาด เมฆหลังเม็ดฝน ดับฝุ่นละอองบนหนทาง กางกั้นเป็นเพดานอยู่ข้างบน ลมอีกพวกหนึ่งก็นำดอกไม้เข้าไปโปรยลงบนหนทาง ภูมิประเทศที่ดอนก็ยุบลง ภูมิประเทศที่ลุ่มก็หนุนตัวขึ้น เวลาที่ทรงย่างพระบาท

^{๑๒} อัง. เอก. ๑/๙๕/๑๐๔.

ภูมิภาคนั้นมีพื้นราบเรียบ หรือดอกปทุมมีสีส้มผัดอ่อนละมุนผู้รับพระบาท เมื่อเพียงทรงวางพระบาทเบื้องขวาไว้ในภายในเสาชื่อน พระรัศมีมีสี ๖ อย่าง เปล่งออกจากพระสรริระ พวยพุ่งไปรอบด้าน กระทำปราสาทและเรือนยอดเป็นต้นให้เป็นดุจสีเหลืองเหมือนทองคำ และให้เป็นดุจแวดวงด้วยเกลียวอันวิจิตร สัตว์ทั้งหลายมีช้างม้า และนกเป็นต้น ที่อยู่ในที่ของตนๆ ก็เปล่งเสียงไพเราะ ดนตรีมีกลองและบัณเฑาะว์เป็นต้น และเครื่องอาภรณ์ที่สวมกายของพวกมนุษย์ก็เหมือนกัน คือเปล่งเสียงไพเราะ ด้วยสัญญาณนั้น พวกมนุษย์ย่อมรู้ว่า วันนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาบิณฑบาตในที่นี้ ออกจากเรือนเดินไปตามท้องถนน บุษบาพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้นโดยเคารพ ถวายบังคมแล้ว ทูลขอว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์โปรดประทานภิกษุแก่พวกข้าพระองค์ ๑๐ รูป แก่พวกข้าพระองค์ ๒๐ รูป แก่พวกข้าพระองค์ ๑๐๐ รูป” แล้วรับบาตรของพระผู้มีพระภาคเจ้า ปูอาสนะนุ่มถวายบิณฑบาตโดยเคารพ พระผู้มีพระภาคเสวยพระกระยาหารเสร็จแล้ว ทรงตรวจดูสันดานของมนุษย์เหล่านั้น แล้วทรงแสดงธรรมบางพวกจะตั้งอยู่ในสรวงคมนั้น บางพวกจะตั้งอยู่ในศีล ๕ บางพวกจะตั้งอยู่ในโศดาปัตติผล สกทาคามีผล และอนาคามีผล อย่างใดอย่างหนึ่ง บางพวกจะบวชแล้ว ดำรงอยู่ในพระอรหัตตอันเป็นผลเลิศ ด้วยประการใด ก็ทรงอนุเคราะห์ห่มหาชนด้วยประการนั้น เสด็จจากอาสนะเสด็จกลับไปพระวิหาร ครั้นเสด็จไปที่พระวิหารแล้วประทับนั่งบนบรรพตอาสน์ที่เขาปูลาดไว้ ณ ศาลากลมที่โปรยด้วยของหอม ทรงรอเวลาที่พวกภิกษุทำภัตกิจเสร็จ จากนั้นในเวลาเสร็จภัตกิจของภิกษุทั้งหลาย พระอุปัฏฐากก็จะกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทรงทราบ ต่อ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงจะเสด็จเข้าคันธกุฎี ปุเรภัตตกิจ (กิจก่อนเสวยอาหาร) มีเท่านี้ก่อน

ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำปุเรภัตตกิจอย่างนี้แล้ว ก็ประทับนั่งที่หน้ามุขพระคันธกุฎี ทรงล้างพระบาท ทรงโอวาทภิกษุสงฆ์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงยังกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด การอุปติขึ้นของพระพุทธเจ้าหาได้ยาก การได้อัตภาพเป็นมนุษย์หาได้ยาก การถึงพร้อมด้วยศรัทธาหาได้ยาก การบรรพชาหาได้ยาก การฟังธรรมหาได้ยากในโลก” บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุบางรูปทูลถามกรรมฐานกะพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ก็ทรงประทานกรรมฐานอันเหมาะแก่จริตของภิกษุเหล่านั้น แต่นั้นภิกษุทั้งหมดถวายบังคมทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วไปยังที่พักกลางคืนและที่พักกลางวันของตนๆ บางพวกไปป่า บางพวกอยู่โคนไม้ บางพวกไปภูเขาเป็นต้น แห่งใดแห่งหนึ่ง บางพวกไปภพของท้าวจตุมหาราช บางพวกไปภพของท้าววสวัตตี ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าไปยังพระคันธกุฎี ถ้าทรงจำนงก็ทรงมีพระสติสัมปชัญญะบรรทมตะแคงขวาครู่หนึ่ง ครั้นมีพระวรกายกระปรี้กระเปร่าแล้วเสด็จลุกขึ้นตรวจดูสัตว์โลก ในช่วงที่ ๒ ในช่วงที่ ๓ มหาชนในคาม (หมู่บ้าน) หรือนิคม (ตำบล) ที่พระองค์เสด็จเข้าไปอาศัยประทับอยู่ครั้งถวายทานในเวลาปุเรภัตแล้ว ในเวลาปัจฉาภัต (ภายหลังภัต) นุ่งห่มเรียบร้อยแล้วถือเอาเครื่องสักการะมีของหอมและดอกไม้เป็นต้น ประชุมกันในวิหาร ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปโดยปาฏิหาริย์อันเหมาะสมแก่บริษัทที่ประชุมกัน ประทับนั่งแสดงธรรมบนบรรพตอาสน์ที่ปูลาดไว้ในโรงธรรม ให้เหมาะแก่กาลเหมาะแก่สมัย ครั้นถึงเวลาอันควรแล้วจึงส่งบริษัทกลับไป พวกมนุษย์ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วก็หลีกไป ปัจฉาภัตตกิจ (กิจภายหลังอาหาร) มีดังกล่าวนี

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงทำปัจฉาภัตตกิจให้เสร็จอย่างนั้นแล้ว ถ้าทรงประสงค์จะสนานพระวรกาย ก็เสด็จลุกขึ้นจากบรรพตอาสน์ เสด็จเข้าสู่ซุ้มสำหรับทรงสนาน ทรงทำพระวรกายให้อ่อนด้วยน้ำที่พระอุปัฏฐากจัดถวาย แม้พระอุปัฏฐากก็นำเอาพุทธานุสน มาลาดถวายในบริเวณพระคันธ

กฤษี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนุ่งสบง ๒ ชั้นที่ย้อมดีแล้ว ทรงคาดประคตเอว ทรงครองอุตราสงค์ (จีวร) แล้วเสด็จมาประทับนั่ง ณ พุทธอาสน์นั้น ทรงเร้นอยู่ครู่หนึ่งลำพักพระองค์ ลำดับนั้น ภิกษุทั้งหลายมาจากที่นั้น ๆ ไปยังที่บำรุงพระผู้มีพระภาคเจ้า บรรดาภิกษุเหล่านั้น บางพวกถามปัญหา บางพวกขอกรรมฐาน บางพวกขอฟังธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทานให้สมประสงค์ของภิกษุเหล่านั้น ทรงใช้เวลาให้หมดไปแม้ตลอดยามต้น ปริยายมกิจ (กิจในยามต้น) มีดังกล่าวนี

ในเวลาเสร็จกิจในยามต้น เมื่อภิกษุทั้งหลายถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วหลีกไป ทเวดาท้าวหมื่นโลกธาตุมเหตุนั้น เมื่อได้โอกาสจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลถามปัญหา ชั้นที่สุดแม้อักษร ๔ ตัว ตามที่แต่งมา พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงวิสดาปัญหาแก่ทเวดาเหล่านั้นทรงใช้เวลาให้หมดไปตลอดมัชฌิมยาม มัชฌิมยามกิจ (กิจในมัชฌิมยาม) มีดังกล่าวนี

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแบ่งปัจฉิมยามเป็น ๓ ส่วน แล้วทรงใช้เวลาส่วนหนึ่งให้หมดไป ด้วยการเดินจงกรม เพื่อทรงปลดเปลื้องความเมื่อยพระวรกายที่ประทับนั่งมาก ตั้งแต่เวลาก่อนเสวยอาหาร ในส่วนที่ ๒ เสด็จเข้าไปพระคันธกุฎี ทรงมีพระสติและสัมปชัญญะบรรทมตะแคงข้างขวา ในส่วนที่ ๓ เสด็จลุกขึ้นประทับนั่ง ทรงตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ เพื่อสอดส่องหาบุคคลผู้ได้กระทำบุญญาธิการไว้ด้วยอำนาจานาและศีลเป็นต้น ในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในปางก่อน ปัจฉิมยามกิจ (กิจในปัจฉิมยาม) มีดังกล่าวนี

แม้ในวันนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงดำรงอยู่ในกัจจายนะแลหะ ทรงตรวจดูสัตว์โลก ก็ได้ทรงเห็นเหตุนี้ว่า เมื่อเราจาริกไปในมหาโกศลรัฐแสดงสูตรหนึ่งเปรียบเทียบกับกองเพลิง ภิกษุ ๖๐ รูปจักบรรลอรหัตต์ ภิกษุ ๖๐ รูปจักรากลือต ภิกษุ ๖๐ รูปจักสึกเป็นคฤหัสถ์ บรรดาภิกษุเหล่านั้น พวกภิกษุจักบรรลอรหัตต์ ได้ฟังพระธรรมเทศนาอย่างใดอย่างหนึ่ง จักบรรลได้เทียว ก็พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระประสงค์จะเสด็จจาริกไป จึงตรัสเพื่อสงเคราะห์ภิกษุนอกจากนี้ว่า “อานนท์ เธอจงบอกแก่ภิกษุทั้งหลาย”

พระเถระไปตามบริเวณแล้วกล่าวว่า “ผู้มีอายุ พระศาสดาทรงประสงค์จะเสด็จจาริกเพื่อสงเคราะห์มหาชน ผู้ประสงค์จะตามเสด็จ ก็จงพากันมาเถิด” ภิกษุทั้งหลายมีใจยินดีเหมือนได้ลาภใหญ่ คิดว่า เราจักได้ชมพระสรีระมีวรรณะเพียงดังทองคำ ได้ฟังธรรมภาอันไพเราะของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสดงธรรมแก่มหาชน ภิกษุผู้มีผมขึ้นยาวก็ปลงผม มีบาตรลูกสนิมจับก็ระบมบาตร มีจีวรหมองก็ซักจีวร ต่างเตรียมจะตามเสด็จ พระศาสดาแวดล้อมด้วยภิกษุสงฆ์ที่กำหนดจำนวนไม่ได้ ออกจาริกไปยังโกศลรัฐ วันหนึ่ง ๆ เสด็จจาริกไป ๑ คาวุต ๒ คาวุต ๓ คาวุต และโยชน์หนึ่งเป็นอย่างยิ่งตามลำดับแห่งความและนิคม ทอดพระเนตรเห็นต้นไม้โพรงต้นไม้อันใหญ่ในที่แห่งหนึ่ง ถูกไฟไหม้ลูกโพรง ทรงดำริว่าเราจะทำต้นไม้นี้แลให้เป็นวัตถุ (เหตุตั้งเรื่อง) แสดงธรรมภาประดับด้วยองค์ ๗ จึงพักการเสด็จ เสด็จเข้าไปยังโคนต้นไม้หนึ่ง ทรงแสดงอาการจะประทับนั่ง พระอานนท์เถระทราบพระประสงค์ของพระศาสดา คิดว่าชะรอยว่าจักมีเหตุแน่นอน พระตถาคตทั้งหลายพักการเสด็จต่อไปแล้วประทับนั่งโดยไม่มีเหตุหาไม้ได้ จึงปูลาดสังฆาฏิ ๔ ชั้นถวาย พระศาสดาประทับนั่งแล้ว ทรงเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้วตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเห็นกองไฟใหญ่โน้นหรือไม่” แล้วทรงแสดงอัคคีชนโรปมสูตร

ก็เมื่อตรัสไวยากรณนี้อยู่ ภิกษุประมาณ ๖๐ รูปรากลือต ภิกษุประมาณ ๖๐ รูปลาสิกขาเป็นคฤหัสถ์ ภิกษุประมาณ ๖๐ รูปมีจิตไม่ยึดมั่นก็หลุดพ้นจากอสวะทั้งหลาย ก็เพราะได้ฟังไวยากรณ

นั้นนามกายของภิกษุประมาณ ๖๐ รูปก็กลัดกลุ้ม เมื่อนามกายกลัดกลุ้ม รัชทายาทก็ร้อนรุ่ม เมื่อ รัชทายาทร้อนรุ่ม โลหิตอุณที่คั่งก็พุ่งออกจากปาก ภิกษุ (อีก) ประมาณ ๖๐ รูปคิดว่า การประพฤติ พรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ตลอดชีวิต ในพระพุทธศาสนา ทำได้ยากหนอ แล้วพากันลาสิกขาเป็น คฤหัสถ์ ภิกษุ (อีก) ประมาณ ๖๐ รูป ส่งญาณมุ่งตรงต่อเทศนาของพระศาสดา ก็บรรลอรหันต์พร้อม ด้วยปฏิสัมภทา

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุเหล่าใดรากเลือด ภิกษุเหล่านั้นต้องอาบัติปาราชิก ภิกษุเหล่าใด สึกเป็นคฤหัสถ์ ภิกษุเหล่านั้นพากันย้ายสิกขาบทเล็กน้อย ภิกษุเหล่าใดบรรลอรหันต์ ภิกษุเหล่านั้น เป็นผู้มศีลบริสุทธิ์แล พระธรรมเทศนาของพระศาสดา เกิดมีผลแม้ภิกษุ ๓ จำพวกดังกล่าวนี้

ถามว่า พระธรรมเทศนามีผลแก่ภิกษุผู้บรรลอรหันต์ จงยกไว้ก่อนอย่างไรจึงมีผลแก่ภิกษุ นอกนี้ ? แก้วว่า ก็ภิกษุแม้เหล่านั้น ถ้าไม่ได้ฟังธรรมเทศนากัณฑ์นี้ไซ้ เป็นผู้ประมาท ไม่ฟังอาจละ ฐานะได้ แต่นั้น บาบของภิกษุเหล่านั้นกำเริบขึ้น จะพึงทำเธอให้จมลงในอบายถายเดียว แต่ครั้งฟัง เทศนากัณฑ์นี้แล้ว เกิดความสังเวช ละฐานะ ตั้งอยู่ในภูมิแห่งสามเณร บำเพ็ญศีล ๑๐ ประกอบ ขวนขวายในโยนิโสมนสิการ บางพวกเป็นพระโสดาบัน บางพวกเป็นพระสกทาคามี บางพวกเป็นพระ อนาคามี บางพวกเกิดในเทวโลก พระธรรมเทศนาได้มีผลแม้แก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติปาราชิกด้วยอาการ อย่างนี้ ฝ่ายภิกษุนอกนี้ ถ้าไม่ฟังได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้ไซ้ เมื่อกาลล่วงไป ๆ ก็จะต้องอาบัติ สังฆาทิเสสบ้าง ปาราชิกบ้าง แต่ครั้งได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้แล้ว คิดว่า พระพุทธศาสนาช่างขัด เกลามากจริงหนอ พวกเราไม่สามารถจะบำเพ็ญข้อปฏิบัตินี้ตลอดชีวิตได้ จำเราจักลาสิกขา บำเพ็ญ อุบาสกธรรม จักพ้นจากทุกข์ได้ ดังนี้แล้วจึงพากันสึกไปเป็นคฤหัสถ์ ชนเหล่านั้นตั้งอยู่ในสภาวะ ๓ รักษาศีล ๕ บำเพ็ญอุบาสกธรรม บางพวกเป็นพระโสดาบัน บางพวกเป็นพระสกทาคามี บางพวกเป็น พระอนาคามี บางพวกบังเกิดในเทวโลกแล พระธรรมเทศนาได้มีผลแม้แก่ภิกษุเหล่านั้นด้วยอาการ อย่างนี้

อนึ่งหมู่เทพได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้แล้ว ได้เที่ยวบอกแก่ภิกษุทั้งหลายทั่วไปหมด ทีเดียว ทั้งผู้ที่เคยฟังแล้ว ทั้งผู้ที่ไม่เคยฟัง ภิกษุทั้งหลายฟังแล้วคิดว่า ท่านผู้เจริญ การประพฤติ พรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ตลอดชีวิตในพระพุทธศาสนาทำได้ยาก จึงสึกไปเป็นคฤหัสถ์พร้อมๆ กัน ทีเดียว ๑๐ รูปบ้าง ๒๐ รูปบ้าง ๖๐ รูปบ้าง ๑๐๐ รูปบ้าง ๑,๐๐๐ รูปบ้าง

พระศาสดาเสด็จจาริกไปตามความพอพระหฤทัย ไม่เสด็จกลับไปพระเชตะวันอีก ทรง เรียกภิกษุมাত্রัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคต เมื่อเที่ยวจาริกไปอยู่ คลุกคลีมานาน ภิกษุทั้งหลาย เราปรารถนาจะเร้นอยู่สักครั้งเดือน ใคร ๆ ไม่ต้องเข้าไปหาเรา เว้นแต่ภิกษุผู้นำภัณฑบาตรรูปเดียว” ทรง ยับยั้งลำพังพระองค์เดียวตลอดครั้งเดือน เสด็จออกจากที่เร้นพร้อมด้วยพระอานนทเถระ เสด็จจาริก กลับไปพระวิหาร ทรงเห็นพระภิกษุสงฆ์บางตาในที่ ๆ ทรงตรวจดูแล้วตรวจดูอีก ถึงทรงทราบอยู่ ก็ตรัสถามพระอานนทเถระว่า “อานนท ในเวลาอื่น ๆ เมื่อตถาคตเที่ยวจาริกกลับมายังเชตะวัน ท้าววิหารรุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวพัตร คลาคล่ำไปด้วยผู้แสวงคุณ แต่มาบัดนี้ ปรากฏว่าภิกษุสงฆ์บาง ตาลง และโดยมากภิกษุเกิดโรคมอมเหลืองขึ้น นี้เหตุอะไรกันหนอ ?” พระเถระกราบทูลว่า “ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายเกิดความสังเวชจำเดิมแต่เวลาที่พระองค์แสดงพระธรรมเทศนาอัคคิ ขันโรปมสูตร คิดว่า พวกเราไม่สามารถจะประพฤติทั่วถึงธรรมนั้น โดยอาการทั้งปวงได้ และการที่ ภิกษุผู้ประพฤติไม่ชอบบริโภคนไทยทานที่ชนให้ด้วยศรัทธา ไม่ควรเลย จึงสึกเป็นคฤหัสถ์”

ขณะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเกิดธรรมสังเวช ลำดับนั้นจึงตรัสกะพระเถระว่า “เมื่อเรายังยังอยู่ในที่หลีกเร้น ใคร ๆ ไม่บอกฐานะอัปเป็นทีเบาใจอย่างหนึ่งแก่เหล่าบุตรของเราเลย เหตุอันเป็นที่เบาใจในศาสนานี้มีมาก เหมือนท่าเป็นที่ล่งสู่สาคร ไปเกิด อานนท จงจัดพุทธอาสน์ในบริเวณคันธกุฎี แล้วจงให้ภิกษุสงฆ์ประชุมกัน” พระเถระได้กระทำอย่างนั้น พระศาสดาประทับบนบวรพุทธอาสน์ ทรงเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ในการแผ่เมตตา ส่วนเบื้องต้นแห่งกิจทั้งหมด ไม่ใช่อัปณา ไม่ใช่อุปจาร เป็นเพียงการแผ่ประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายเท่านั้น” แล้วจึงทรงแสดงอัจฉราสังฆาตสูตรนี้ เพราะมีเรื่องนี้เป็นเหตุตั้งขึ้น

บรรดาค่าเหล่านั้น ชั่วกาลเพียงลัดนิ้วมือเดียว (อัจฉราสังฆาตมตต์) ได้แก่ เพียงการติดนิ้วมือ อธิบายว่า เพียงเอา ๒ นิ้วติด ให้มีเสียง เมตตาจิต (เมตตจิตต) ได้แก่ จิตที่คิดแผ่ประโยชน์เกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ ในคำว่า ชองเสพ (อาเสวติ) ถามว่า ย่อมเสพ อย่างไร ? แก้วว่า นึกถึงอยู่เสพ รู้ที่อยู่เสพ เห็นอยู่เสพ พิจารณาอยู่เสพ ประคองความเพียรอยู่เสพ น้อมใจเชื่อเสพ เข้าไปตั้งสติเสพ ตั้งจิตเสพ รู้ชัดด้วยปัญญาเสพ รู้ยั้งสิ่งที่ควรรู้ยังเสพ กำหนดรู้สิ่งที่ควรกำหนดรู้เสพ ละสิ่งที่ควรละเสพ เจริญสิ่งที่ควรเจริญเสพ กระทำให้แจ้งสิ่งที่ควรกระทำให้แจ้งเสพ แต่ในที่นี้พึงทราบว่าเป็นไปโดยการแผ่ประโยชน์เกื้อกูลในส่วนเบื้องต้นแห่งเมตตา

ไม่เห็นห่างจากฉมาน (อริตตฉมาน) ได้แก่ ผู้ไม่ว่างเปล่าจากฉมาน หรือผู้ไม่ละทิ้งฉมาน อยู่ (วิหริ) ความว่า ผลัดเปลี่ยน เป็นไป รักษา เป็นไปเอง ให้เป็นไป เทียวไป อยู่ ด้วย เหตุอันท่านจึงเรียกว่า อยู่ ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการอยู่ด้วยอิริยาบถของภิกษุผู้เสพเมตตา คำว่า ทำตามคำสอนของศาสดา (สตุฏฺฐ สาสนกร) ได้แก่ ผู้กระทำตามอนุสาสนีของพระศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท (โอวาทปฏิกร) ได้แก่ ผู้กระทำตามโอวาท ก็ในเรื่องนี้การกล่าวคร่าวเดียว ชื่อว่า โอวาท การกล่าวบ่อย ๆ ชื่อว่า อนุสาสนี แม้การกล่าวต่อหน้า ก็ชื่อว่า โอวาท การส่ง (ข่าว) ไปกล่าวลับหลัง ชื่อว่า อนุสาสนี การกล่าวในเมื่อเรื่องเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า โอวาท ส่วน การกล่าวในเมื่อเรื่องเกิดขึ้นหรือยังไม่เกิดขึ้น ชื่อว่า อนุสาสนี พึงทราบความแปลกกันอย่างนี้ แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ คำว่า โอวาทหรืออนุสาสนีนั้น เป็นอันเดียวกัน มีอรรถอันเดียวกัน เสมอกัน เข้ากันได้ เหมือนกันนั้นนั่นแล ก็ในที่นี้ คำว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุเสพเมตตาจิต แม้ชั่วกาลเพียงลัดนิ้วมือเดียว นี้แล เป็นคำสอนและเป็นโอวาทของพระศาสดา พึงทราบว่าเป็นผู้ทำตามคำสอนและปฏิบัติตามโอวาท เพราะทำตามคำสอนและปฏิบัติตามโอวาทนั้น

ในปฐมอรุณเวลาสูตร”^{๑๓} ว่าด้วยพุทธกิจในตำบลอรุณเวลา สูตรที่ ๑ ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อแรกตรัสรู้ เราอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอรุณเวลาเรานั้นหลีกเร้นในที่สงัด ได้เกิดความรำพึงขึ้นมาอย่างนี้ว่า “บุคคลผู้ไม่เคารพไม่ยำเกรงย่อมอยู่เป็นทุกข์ เราพึงสักการะเคารพอาศัยสมณะหรือพรหมหมณฺ์คนไหนหนอแลอยู่” ดังนี้ เรานั้นได้มีความดำริว่า “เราพึงสักการะ เคารพ อาศัยสมณะหรือพรหมหมณฺ์อื่นในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณฺ์ เทวดา และ

^{๑๓} องจตุกก. (ไทย) ๑๓/๒๑/๓๓-๓๔.

มนุษย์ที่มีศีลสมบูรณ์กว่าเรา ที่เราจะพึงสักการะ เคารพ อาศัยอยู่ เราพึงสักการะ เคารพ อาศัยสมณะ หรือพราหมณ์อื่นอยู่ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสมาธิขั้นที่ยังไม่สมบูรณ์ ฯลฯ เราพึงสักการะ เคารพ อาศัยสมณะหรือพราหมณ์อื่นอยู่ เพื่อความบริบูรณ์แห่งปัญญาขั้นที่ยังไม่สมบูรณ์ ฯลฯ เราพึงสักการะ เคารพ อาศัยสมณะหรือพราหมณ์อื่นอยู่ เพื่อความบริบูรณ์แห่งวิมุตติขั้นที่ยังไม่สมบูรณ์ แต่เราเห็นสมณะหรือพราหมณ์อื่นในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ที่มีวิมุตติสมบูรณ์กว่าเรา ที่เราจะพึงสักการะ เคารพ อาศัยอยู่” เรานั้น ได้มีความดำริว่า “ทางที่ดีเราควรจะสักการะ เคารพ อาศัยธรรมที่เราตรัสรู้แล้วนั้นแลอยู่”

ครั้งนั้นแล ท้าวสหัมบดีพรหมกำหนดรู้ความรำพึงด้วยใจ หายตัวจากพรหมโลกมาปรากฏต่อหน้าเราเปรียบเหมือนบุรุษมีกำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้าฉะนั้น ครั้นแล้วท้าวเธอห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง คุกเข่าด้านขวาลงบนแผ่นดิน ประนมมือมาทางเรา ได้กล่าวกับเราดังนี้ว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค เรื่องนี้เป็นอย่างนี้ ข้าแต่พระสุคต เรื่องนี้เป็นอย่างนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีตทรงสักการะ เคารพ อาศัยธรรมอยู่ พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคตจักสักการะ เคารพ อาศัยธรรมอยู่ แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในปัจจุบันก็ขอจงสักการะ เคารพ อาศัยธรรมอยู่เถิด” ท้าวสหัมบดีพรหมได้กล่าวคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีต พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในปัจจุบัน ผู้จัดความโตกของสัตว์เป็นจำนวนมากให้พินาศไป ทุกพระองค์ล้วนเคารพพระสัทธรรมอยู่ นี่เป็นธรรมดาของพระพุทธรูปทั้งหลาย เพราะเหตุที่นั่นแล กุลบุตรผู้ใฝ่ประโยชน์ มุ่งหวังความเป็นใหญ่ ระลึกถึงคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย พึงเคารพพระสัทธรรม” ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสหัมบดีพรหมครั้งกล่าวคาถาประพันธ์นี้แล้วจึงไหว้เรา ทำประทักษิณแล้วหายไป ในที่นั่นเอง ภิกษุทั้งหลาย การที่เราทราบการเชื่อเชิญของพรหมและสักการะ เคารพ อาศัยธรรมที่เราตรัสรู้แล้วนั้นแลอยู่ เป็นการสมควรแก่เรา แต่เมื่อใดสงฆ์ประกอบด้วยความเป็นใหญ่”^{๑๔} ความเป็นใหญ่ มี ๔ ประการ คือ (๑) ใหญ่ด้วยภิกษุผู้รัตตัญญู (๒) ใหญ่ด้วยความไพบุลย์ (๓) ใหญ่ด้วยพรหมจรรย์ (๔) ใหญ่ด้วยความเลิศด้วยลาภ เมื่อนั้นเราก็มีความเคารพในสงฆ์”

ในทุติยอุรเวสสูตร”^{๑๕} ว่าด้วยพุทธกิจในตำบลอุรุเวลา สูตรที่ ๒ “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อแรกตรัสรู้ เราอาศัยธรรมที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา ครั้งนั้นแล พราหมณ์จำนวนมากเป็นผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัย เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ ได้สมทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควร”^{๑๖} (ที่สมควร (เอกมนต์) ในที่นี้หมายถึงที่เหมาะสม เว้นโทษการนั่ง ๖ ประการ คือ (๑) โกลเกินไป (๒) โกลเกินไป (๓) อยู่เหนือลม (๔) สูงเกินไป (๕) อยู่ตรงหน้าเกินไป (๖) อยู่ข้างหลังเกินไป) ได้กล่าวกับเราดังนี้ว่า “ท่านพระโคตม พวกข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า พระสมณโคตมไม่กลัวว่า ไม่ถูกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัย หรือไม่เชื่อเชิญให้ นั่ง ท่านพระโคตม เรื่องที่พวกข้าพเจ้าได้ทราบมานั้นจริงทีเดียว เพราะท่าน

^{๑๔} อง จตฺก.อ. ๒/๒๑/๒๔๘.

^{๑๕} องจตฺก.ก. (ไทย) ๑๓/๒๒/๓๕-๓๗.

^{๑๖} องทุก.อ. ๒/๑๖/๑๕.

พระโคตมโม่อภิวาท ไม่ลูกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัย หรือไม่เชื่อเชิญให้นั่ง การที่ท่านพระโคตมทำเช่นนั้นไม่สมควรเลย”

เราได้มีความดำริว่า “ท่านเหล่านี้ไม่รู้จักเถระหรือธรรมที่ทำให้เป็นเถระ” ถึงแม้นับแต่เกิดมา บุคคลจะเป็นคนแก่มียายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี แต่เขาพูดไม่ถูกเวลา พูดคำไม่จริง พูดไม่อิงประโยชน์ พูดไม่อิงธรรม พูดไม่อิงวินัย พูดคำไม่มีหลักฐาน ไม่มีที่อ้างอิง ไม่มีที่กำหนด ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เหมาะแก่เวลา เขาย่อมถึงการนับว่า “เป็นเถระผู้โง่เขลา” โดยแท้

ถึงแม้ว่าจะเป็นเด็ก ยังเป็นหนุ่มรุ่นเยาว์ มีผมดำสนิท ประกอบด้วยความเป็นหนุ่มแน่นอยู่ในปฐมวัย แต่เขาพูดถูกเวลา พูดคำจริง พูดอิงประโยชน์ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย พูดคำมีหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์ เหมาะแก่เวลา เขาย่อมถึงการนับว่า “เป็นเถระ”^{๑๗} (เป็นเถระ หมายถึงผู้มีใจมั่นคง หนักแน่น) ผู้ฉลาด” โดยแท้ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ทำให้เป็นเถระ ๔ ประการนี้ ธรรมที่ทำให้เป็นเถระ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย

๒. เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน ทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ขึ้นใจ แหวงตลอดดีด้วยทิวฐิ”^{๑๘} (แหวงตลอดดีด้วยทิวฐิ หมายถึงรู้แจ้งธรรมโดยผลและเหตุด้วยปัญญา)

๓. เป็นผู้ได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง”^{๑๙} จิตยิ่ง (อาภิเจตสิก หมายถึงจิตที่บริสุทธิ์ดียิ่ง) ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก

๔. ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ทำให้เป็นเถระ ๔ ประการนี้แล” บุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่าน มีความดำริไม่มั่นคงเหมือนมฤค ยินดีในอสังกรรม กล่าวคำไร้สาระเป็นอันมาก มีความเห็นต่ำทราม ไม่มีความเอื้อเฟื้อ ย่อมห่างไกลจากความเป็นผู้มั่นคง ส่วนบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีสุตะ มีปฏิภาณ ประกอบอยู่ในธรรมที่มั่นคง ย่อมเห็นแจ้งอรรถและอริยสัจด้วยมรรคปัญญา ถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง”^{๒๐} (ถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง หมายถึงที่สุดคือฝั่ง ๖ ประการ คือ (๑) ฝั่งอภิญญา (๒) ฝั่งปริยญา (๓) ฝั่งปหานะ (๔) ฝั่งภาวนา (๕) ฝั่งสังฉิกิริยา (๖) ฝั่งสมาบัติ) ไม่มีกิเลสเกาะยึดไว้ มีปฏิภาณ ละความเกิดและความตายได้แล้ว เพียบพร้อมด้วยพรหมจรรย์ เราเรียกภิกษุผู้ไม่มีอาสวะว่า เถระ” เราเรียกภิกษุนั้นว่า “เถระ” เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย

ในโลกสูตร”^{๒๑} ว่าด้วยโลก “ภิกษุทั้งหลาย โลก”^{๒๒} (โลก หมายถึงทุกขอริยสัจ) ตถาคตตรัสรู้”^{๒๓} แล้ว (ตรัสรู้ หมายถึงทำให้ประจักษ์ด้วยอหัตตมัคคญาณ) ตถาคตพราจจากโลก ตถาคต

^{๑๗} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๒/๒๕๕.

^{๑๘} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๒/๓๐๐.

^{๑๙} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๒/๓๐๐.

^{๒๐} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๒/๓๐๑.

^{๒๑} วจ.จตุกก. (ไทย) ๑๓/๒๓/๓๗-๓๘.

ตรัสรู้เหตุเกิดแห่งโลก ตถาคตละเหตุเกิดแห่งโลกแล้ว ตถาคตตรัสรู้ความดับโลก ตถาคตทำให้
ประจักษ์ซึ่งความดับแห่งโลก ตถาคตตรัสรู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก ตถาคตบำเพ็ญข้อปฏิบัติที่
ให้ถึงความดับแห่งโลกแล้ว

เพราะตถาคตตรัสรูปร่างที่ให้เห็น”^{๒๔} (รูปร่างที่ให้เห็น ในที่นี้หมายถึงรูปร่างอายตนะ อายตนะคือรูป)
เสียงที่ได้ฟัง”^{๒๕} (เสียงที่ได้ฟัง ในที่นี้หมายถึงสัททายตนะ อายตนะคือเสียง) อารมณ์ที่ได้ทราบ”^{๒๖}
(อารมณ์ที่ได้ทราบ ในที่นี้หมายถึงคันธอายตนะ อายตนะคือกลิ่น, รสอายตนะ อายตนะคือรส, โผฏฐัพพ
อายตนะ อายตนะคือโผฏฐัพพะ, เพราะเป็นสภาวะที่บุคคลถึงแล้วจึงกำหนดได้) ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง”^{๒๗}
(ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ในที่นี้หมายถึงธรรมารมณ์มีสุขและทุกข์เป็นต้น) ที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มาร
โลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ถึง แสวงหา ครอบงำด้วยใจ
ทั้งหมด ฉะนั้นชาวโลกจึงเรียกว่า “ตถาคต”

เพราะตถาคตตรัสรู้ในราตรีใด ปรินิพพานในราตรีใด ในระหว่างนี้ย่อมภาสิตกล่าว
แสดงออกซึ่งคำใด คำนั้นทั้งหมดเป็นจริงอย่างนั้นแล ไม่เป็นอย่างอื่น ฉะนั้นชาวโลกจึงเรียกว่า
“ตถาคต” เพราะตถาคตกล่าวอย่างไร ก็ทำอย่างนั้น ทำอย่างไร ก็กล่าวอย่างนั้น ฉะนั้นชาวโลกจึง
เรียกว่า “ตถาคต” เพราะตถาคตเป็นผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครข่มเหงได้ เห็นถ่องแท้ แผ่อำนาจไปในโลกพร้อม
ทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ ฉะนั้น ชาวโลก
จึงเรียกว่า “ตถาคต”^{๒๘} บุคคลใดรู้แจ้งโลกทั้งปวง ตามความเป็นจริงทั้งหมด พราจากโลกทั้งปวง ไม่
มีกิเลสสั่งสมอยู่ในโลกทั้งปวง บุคคลนั้นแลครอบงำอารมณ์ได้ทั้งหมด เป็นนักปราชัญญ์ ปลอดเปลื้อง
กิเลสที่ร้อยรัดได้ทั้งหมด บรรลุนิพพานที่มีความสงบอย่างยิ่ง ไม่มีภัยแต่ที่ไหน บุคคลนี้สิ้นอาสวะ เป็น
พุทธะ”^{๒๙} (พุทธะ หมายถึงตรัสรู้อย่าง ๔) ไม่มีทุกข์ ตัดความสงสัยได้ บรรลุความสิ้นกรรมทั้งปวง
หลุดพ้นเพราะสิ้นอุปธิกิเลส บุคคลนั้นเป็นผู้มีโชค ตรัสรู้ เปรียบเหมือนราชาสีห์ที่ยอดเยี่ยม ประกาศ
พรหมจักรแก่โลกพร้อมทั้งเทวโลก เพราะเหตุนี้ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ที่ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็น
สรณะ”^{๓๐} (สรณะ หมายถึงสิ่งที่ทำลาย ขจัด ปิดเป่า บรรเทาทุกข์ภัยและกิเลส การยึดถือพระ
รัตนตรัยว่าเป็นสรณะก็เพื่อเป็นเครื่องช่วยทำลาย ขจัด ปิดเป่าทุกข์ภัย และกิเลสต่าง ๆ ในจิตใจให้
หมดสิ้น) มาประชุมกัน นมัสการพระองค์ผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแก้แล้วกล้า เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนมัสการ
พระพุทธเจ้านั้น ผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแก้แล้วกล้าด้วยสรรเสริญว่า เป็นผู้ฝึกตนที่ประเสริฐสุดในหมู่ผู้ฝึกตน
ทั้งหลายในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ไม่มีบุคคลที่เปรียบเหมือนกับพระองค์ได้

^{๒๒} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๓/๓๐๑.

^{๒๓} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๓/๓๐๑.

^{๒๔} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๓/๓๐๑.

^{๒๕} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๓/๓๐๑.

^{๒๖} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๓/๓๐๑.

^{๒๗} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๓/๓๐๑.

^{๒๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๘๘/๑๑๗.

^{๒๙} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๔๙/๓๔๗.

^{๓๐} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๖/๗.

ในอนุพุทธสูตร^{๓๑} ว่าด้วยการตรัสรู้ธรรมเป็นเหตุสิ้นภพ ข้าพเจ้า^{๓๒} (ในตอนเริ่มต้นของพระสูตรนี้และพระสูตรอื่น ๆ ในเล่มนี้หมายถึง พระอานนท์) ได้สดับมาอย่างนี้ สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภัณฑคาม แคว้นวัชชี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระราชดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดธรรม ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไป (เที่ยวเร่ร่อนไป หมายถึงไปจากภพหนึ่งสู่อีกภพหนึ่ง กลับไปกลับมาครั้งแล้วครั้งเล่า”) ตลอดกาลยาวนานอย่างนี้ ธรรม ๔ ประการ^{๓๓} อะไรบ้าง คือ

๑. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยศีล เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

๒. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสมาธิ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

๓. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยปัญญา เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

๔. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยวิมุตติ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้ภิกษุทั้งหลาย เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยศีล เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยสมาธิ เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยปัญญา เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยวิมุตติ เราถอนภพได้แล้ว ภวเนตติ^{๓๔} (ภวเนตติ เป็นชื่อของตัณหา หมายถึงเชือกผูกสัตว์ในภพ ภวชช) สิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”

พระผู้มีพระภาคผู้สุคตศาสดา ได้ตรัสเวทยากรณ์ภาษิตนี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า ธรรมเหล่านี้คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติอันยอดเยี่ยมพระโคตมผู้มียศตรัสรู้แล้ว ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกธรรม แก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อความรู้ยิ่ง พระศาสดาทรงทำที่สุดแห่งทุกข์ มีจักขุ ปรินิพพาน^{๓๕} แล้ว

ในปตติสูตร^{๓๖} ว่าด้วยบุคคลที่ตกจากธรรมวินัย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เราเรียกว่า ผู้ตกไปจากธรรมวินัยนี้ ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. บุคคลผู้ไม่ประกอบด้วยอริยศีล เรียกว่า “ผู้ตกไปจากธรรมวินัยนี้”

๒. บุคคลผู้ไม่ประกอบด้วยอริยสมาธิ เรียกว่า “ผู้ตกไปจากธรรมวินัยนี้”

๓. บุคคลผู้ไม่ประกอบด้วยอริยปัญญา เรียกว่า “ผู้ตกไปจากธรรมวินัยนี้”

๔. บุคคลผู้ไม่ประกอบด้วยอริยวิมุตติเรียกว่า “ผู้ตกไปจากธรรมวินัยนี้”

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการนี้แล เราเรียกว่า “ผู้ตกไปจากธรรมวินัยนี้”

^{๓๑} อง.จตุกก. (ไทย) ๑๓/๑/๑.

^{๓๒} อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑/๒๗๙.

^{๓๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๘๖/๑๐๘/๑๐๙.

^{๓๔} อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑/๒๗๙.

^{๓๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๘๖/๑๖๙, อง.จตุกก.อ. ๒/๑/๒๗๙.

^{๓๖} อง.จตุกก. (ไทย) ๑๓/๒/๒-๓.

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เราเรียกว่า “ผู้ไม่ตกไป”^{๓๗} (ผู้ไม่ตกไป หมายถึงผู้มั่นคงในธรรมวินัย) จากธรรมวินัยนี้” ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. บุคคลผู้ประกอบด้วยอริยศีล เรียกว่า “ผู้ไม่ตกไปจากธรรมวินัยนี้”
๒. บุคคลผู้ประกอบด้วยอริยสมาธิ เรียกว่า “ผู้ไม่ตกไปจากธรรมวินัยนี้”
๓. บุคคลผู้ประกอบด้วยอริยปัญญา เรียกว่า “ผู้ไม่ตกไปจากธรรมวินัยนี้”
๔. บุคคลผู้ประกอบด้วยอริยวิมุตติ เรียกว่า “ผู้ไม่ตกไปจากธรรมวินัยนี้”

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการนี้แล เราเรียกว่า “ผู้ไม่ตกไปจากธรรมวินัยนี้” ผู้เคลื่อนจากธรรมวินัย”^{๓๘} (คำว่า เคลื่อนจากธรรมวินัยนี้ ในที่นี้หมายถึงผู้ตกไปจากอริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา และอริยวิมุตติ) นี้ย่อมตกไป ผู้ตกไปและกำหนดเพราะราคาจะต้องกลับมา”^{๓๙} (ต้องกลับมามาก ในที่นี้หมายถึงกลับมาสู่ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะอีก) อีกเมื่อทำกิจที่ควรทำ ยินดีสิ่งที่ดีควรยินดี จะบรรลुสุขด้วยสุข”^{๔๐} (บรรลุสุขด้วยสุข หมายถึงบรรลุทิพยสุขด้วยสุขอันเป็นของมนุษย์, บรรลุวิปัสสนาสุขด้วยฌานสุข, บรรลุมัคคสุขด้วยวิปัสสนาสุข, บรรลุผลสุขด้วยมัคคสุข, บรรลุนิพพานสุขด้วยผลสุข)

ในอนุสุตสูตร”^{๔๑} (ว่าด้วยบุคคลผู้ไปตามกระแส) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก บุคคล ๔ จำพวก”^{๔๒} หนึ่งบ้าง คือ ๑. บุคคลผู้ไปตามกระแส ๒. บุคคลผู้ไปทวนกระแส ๓. บุคคลผู้มีภาวะตั้งมั่น ๔. บุคคลผู้ลอยบาปข้าม”^{๔๓} (ข้ามบาป หมายถึงข้ามพ้นโอฆะได้) ถึงฝั่ง ดำรงอยู่บนบก”^{๔๔} (ดำรงอยู่บนบก ในที่นี้หมายถึงพระนิพพาน)

บุคคลผู้ไปตามกระแสเป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เสพกาม”^{๔๕} (เสพกาม ในที่นี้หมายถึงเสพวัตถุกาม) และทำบาปกรรม”^{๔๖} (บาปกรรม ในที่นี้หมายถึงการฆ่าสัตว์เป็นต้น) นี้เรียกว่า บุคคลผู้ไปตามกระแส

บุคคลผู้ไปทวนกระแส เป็นอย่างไร คือบุคคลในโลกนี้ไม่เสพกามและไม่ทำบาปกรรม แม้มีทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ ร้องไห้หน้าตานองหน้า ก็ยังประพุดตีพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ นี้เรียกว่าบุคคลผู้ไปทวนกระแส

บุคคลผู้มีภาวะตั้งมั่น เป็นอย่างไร คือบุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต้น) ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอปปาติกะ”^{๔๗} (โอปปาติกะ หมายถึงสัตว์ที่เกิดและเติบโต

^{๓๗} อก.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๗๙.

^{๓๘} อก.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๘๐.

^{๓๙} อก.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๘๐.

^{๔๐} อก.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๘๐.

^{๔๑} อก.จตุกก.ก. (ไทย) ๑๓/๕/๗-๙.

^{๔๒} อภิ.ป. (แปล) ๓๖/๑๘๙/๒๑๖.

^{๔๓} อก.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๕/๒๘๑.

^{๔๔} อก.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๕/๒๘๑.

^{๔๕} อก.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๕/๒๘๑.

^{๔๖} อก.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๕/๒๘๑.

^{๔๗} ที.สี.อ. ๑๗๑/๑๔๙.

เต็มทีทันที และเมื่อจตุติ (ตาย) ก็หายวับไป ไม่ทิ้งซากศพไว้ เช่น เทวดาและสัตว์นรก) ปรินิพพานในภavnันนั้น ไม่หวนกลับจากโลกนั้นอีก นี้เรียกว่าบุคคลผู้มีภาวะตั้งมั่น

บุคคลผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก เป็นอย่างไร คือบุคคลบางคนในโลกนี้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน นี้เรียกว่าบุคคลผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้แลมีปรากฏอยู่ในโลก ในโลกนี้ชนผู้ไม่สำรวมในกามทั้งหลาย ยังไม่ปราศจากราคะ บริโภคกามตามปกติ ถูกตัณหาครอบงำ เข้าถึงชาติและชราเสมอ ชื่อว่าผู้ไปตามกระแส เพราะเหตุนี้ บุคคลผู้เป็นนักปราชญ์ มีสติตั้งมั่นในโลกนี้ ไม่เสพกามและไม่ทำบาปกรรม แม้มีทุกข์ก็ยังไม่ละกามได้ บัณฑิตทั้งหลายเรียกบุคคลผู้เป็นนักปราชญ์นั้นว่า ผู้ไปทวนกระแสนรชนผู้ละกิเลส ๕ ประการได้ มีสิกขาบริบูรณ์ เป็นผู้ไม่เสื่อมแน่นอน ถึงความเชี่ยวชาญในจิต”^{๔๘} (ถึงความเชี่ยวชาญในจิต คือถึงความมีวิเสแห่งจิต ในที่นี้หมายถึงพระอนาคามี) มีอินทรีย์ตั้งมั่น บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่า ผู้มีภาวะตั้งมั่น บุคคลผู้ประกอบด้วยญาณกำจัดธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลให้สิ้นไปไม่เหลืออยู่ เป็นผู้ถึงเวท อยู่จบพรหมจรรย์ ถึงที่สุดแห่งโลก บัณฑิตเรียกว่าผู้ถึงฝั่ง”^{๔๙} (ผู้ถึงฝั่ง ในที่นี้หมายถึงพระชินาสพเท้านั้น)

ในกาฬการามสูตร”^{๕๐} ว่าด้วยพุทธกิจในกาฬการาม สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กาฬการาม เขตเมืองสาเกต ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ถึงแสวงหา ครอบงำด้วยใจนั้นเรารู้แล้ว ตถาคตรู้แจ้งรูปที่ได้เห็นเป็นต้นนั้น อารมณ์”^{๕๑} (อารมณ์ หมายถึงอารมณ์ที่เป็นไปทางทวาร ๖ ไม่ปรากฏในตถาคตด้วยตัณหาและทิฏฐิ) นั้นไม่ปรากฏในตถาคต

รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ถึง แสวงหา ครอบงำด้วยใจนั้นเรากล่าวว่า “ไม่รู้” คำนั้นของเราพึงเป็นคำเท็จ

รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ฯลฯ นั้น เราพึงกล่าวว่า “ทั้งรู้และไม่รู้” แม้คำนั้นพึงเป็นคำเท็จเช่นเดียวกัน

รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ฯลฯ นั้น เราพึงกล่าวว่า “รู้ก็มีใช่ ไม่รู้ก็มีใช่” คำนั้นพึงเป็นโทษแก่เรา

ตถาคตเห็นรูปที่ควรเห็นแล้ว แต่ไม่สำคัญว่าได้เห็น ไม่สำคัญว่าไม่ได้เห็น ไม่สำคัญว่าต้องได้เห็น ไม่สำคัญว่า เป็นผู้เห็น ฟังเสียงที่ควรฟังแล้ว แต่ไม่สำคัญว่า ได้ฟัง ไม่สำคัญว่าไม่ได้ฟัง ไม่สำคัญว่าต้องได้ฟัง ไม่สำคัญว่า เป็นผู้ฟัง ทราบอารมณ์ที่ควรทราบแล้ว ไม่สำคัญว่า ได้ทราบ ไม่สำคัญ

^{๔๘} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๕/๒๘๑.

^{๔๙} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๕/๒๘๑.

^{๕๐} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๔/๓๙-๔๐.

^{๕๑} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๔/๓๐๗.

ว่าไม่ได้ทราบ ไม่สำคัญว่าต้องได้ทราบ ไม่สำคัญว่าเป็นผู้ทราบ รู้แจ้งธรรมารมณ์ที่ควรรู้แจ้งแล้ว แต่ไม่สำคัญว่าได้รู้แจ้ง ไม่สำคัญว่าไม่ได้รู้แจ้ง ไม่สำคัญว่าต้องได้รู้แจ้ง ไม่สำคัญว่าเป็นผู้รู้แจ้ง

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้คงที่เช่นนั้นแลในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง เรากล่าวว่า “บุคคลอื่นผู้คงที่”^{๕๒} (คำว่า คงที่ ในที่นี้หมายถึงไม่หวั่นไหวเพราะโลก ธรรม ๘ ประการ คือ (๑) ได้ลาภ (๒) เสื่อมลาภ (๓) ได้ยศ (๔) เสื่อมยศ (๕) นินทา (๖) สรรเสริญ (๗) สุข (๘) ทุกข์) ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าตถาคตผู้คงที่นั้น ไม่มี”

รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ที่คนเหล่านี้หมกมุ่นแล้ว สำคัญกันว่าจริง ตถาคตเป็นผู้คงที่ในรูปเป็นต้นเหล่านั้น ที่สำรวมระวังดีแล้วด้วยพระองค์เอง ไม่ปกิษใจเชื่อว่าจริงหรือเท็จ เราเห็นลูกศรคือทิวณินท์ก่อนแล้ว จึงรู้เห็นลูกศรคือทิวณินท์นั้น ที่หมกมุ่นแล้ว ช้องอยู่อย่างนั้น แต่ตถาคตทั้งหลายไม่มีความหมกมุ่น

ในกุสินารสูตร”^{๕๓} ว่าด้วยพุทธกิจในกรุงกุสินารา สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ระหว่างต้นรังทั้งคู่ ในศาลวันของเจ้ามัลละ ซึ่งเป็นทางเข้ากุสินารา ในสมัยเป็นที่ปรินิพพาน ณ ที่นั้น แล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุแม้เพียงรูปเดียวพึงมีความสงสัยหรือเคลือบแคลงในพระพุทธรูปธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิปทา (ข้อปฏิบัติ) เธอทั้งหลายจงถามเถิด อย่าได้มีความเดือดร้อนใจภายหลังว่า “พระศาสดาประทับอยู่ตรงหน้าของเราทั้งหลาย เราทั้งหลายยังไม่สามารถทูลถามพระผู้มีพระภาคต่อหน้าได้” เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ ภิกษุเหล่านั้นได้นิ่งเงียบ

แม้ครั้งที่ ๒ พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ...

แม้ครั้งที่ ๓ พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุแม้เพียงรูปเดียวพึงมีความสงสัย หรือเคลือบแคลงในพระพุทธรูปธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิปทา เธอทั้งหลายจงถามเถิด อย่าได้มีความเดือดร้อนใจภายหลังว่า “พระศาสดาประทับอยู่ตรงหน้าของเราทั้งหลาย เราทั้งหลายก็ไม่สามารถทูลถามพระผู้มีพระภาคต่อหน้าได้”

แม้ครั้งที่ ๓ ภิกษุเหล่านั้นก็ยังพากันนิ่งอยู่

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลายเป็นได้ที่เธอทั้งหลายไม่ถามเพราะความเคารพในพระศาสดา แม้เพื่อนจงบอกแก่เพื่อนเถิด” เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ ภิกษุเหล่านั้นได้นิ่งเงียบ ลำดับนั้นท่านพระอานนท์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ ข้าพระองค์เลื่อมใสอย่างนี้ว่า ในภิกษุสงฆ์นี้ ภิกษุแม้แต่รูปเดียวไม่มีความสงสัยหรือเคลือบแคลงในพระพุทธรูปธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิปทา”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ เธอกล่าวเพราะความเลื่อมใส ในเรื่องนี้ตถาคตเองก็มีความรู้เหมือนกันว่า ในภิกษุสงฆ์นี้ ภิกษุแม้แต่รูปเดียวไม่มีความสงสัยหรือเคลือบแคลงในพระพุทธรูปธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิปทา”

^{๕๒} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๔/๓๐๘.

^{๕๓} อัง.จตุกก. (ไทย) ๑๓/๗๖/๑๒๑-๑๒๒.

พระธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิปทา” อานนท ในจำนวนภิกษุ ๕๐๐ รูปนี้ ภิกษุผู้มีคุณธรรมชั้นต่ำสุด”^{๕๔} (คำว่า ต่ำสุด คำนี้พระพุทธองค์ตรัสหมายเอาพระอานนท) เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ”^{๕๕} (สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึงมรรคเบื้องสูง ๓ คือ สกทาคามิมรรค, อนาคามิมรรค, อรหัตตมรรค) ในวันข้างหน้า”

๒.๓ วิธีปฏิบัติตามหลักพุทธกิจ

ผู้วิจัยขอยกตัวอย่าง พุทธกิจ อันเป็นกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญมาตลอดทั้ง ๔๕ พรรษา การปฏิบัติตามหลักพุทธกิจ พระสงฆ์ก็สามารถนำมาเป็นหลักในการปฏิบัติตามได้ ซึ่งอาศัยการประพฤติปฏิบัติตามหลักพุทธกิจดังกล่าวนี้ เพื่อเป็นแบบแผนในการประพฤติปฏิบัติขัดเกลาจิตใจของตนเองและอุบาสกอุบาสิกาผู้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา พระสงฆ์ต้องสำนึกอยู่เสมอว่าเราเป็นเหล่าสาวกของพระพุทธเจ้าต้องเดินตามรอยที่พระองค์ทรงบำเพ็ญไว้ดีแล้ว ซึ่งมีข้อควรประพฤติปฏิบัติตามที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญไว้เป็นอย่างดีในครั้งสมัยพุทธกาล คือ

๒.๓.๑ พุทธกิจเวลาเช้า

พุทธกิจข้อที่ ๑ คือ ปุพพณฺห ปิณฺฑปาตญจ : เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาต เวลาเช้าในพุทธกิจข้อนี้ เป็นเวลาช่วงก่อนฉันอาหาร ตรงกับพุทธกิจที่อรรถกถาจัดไว้ข้อที่ ๑ คือ ปุเรภัตตกิจ พระพุทธเจ้าทรงตื่นพระบรรทมแต่เช้า เสด็จออกบิณฑบาตเสวยแล้ว ทรงแสดงธรรมโปรดประชาชนในที่นั้น ๆ เสด็จกลับวิหารรอให้พระสงฆ์ฉันเสร็จแล้วเสด็จเข้าคันทกุกฎิ ที่กล่าวนี้เป็นข้อความสรุปส่วนรายละเอียดต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพุทธกิจในช่วงเช้า มีดังต่อไปนี้

คำว่า ปุพพณฺห (ปุพพ+อห) แปลตามตัวอักษรว่า “เบื้องต้นแห่งวัน” ปุพพ คือเบื้องต้น อห คือวัน เป็นบทสมาส แปลง อห เป็น ณฺห ปุพพ+ณฺห เป็น ปุพพณฺห

คำว่า “ปิณฺฑปาต” แปลตามตัวอักษรว่า “การตกลงแห่งก้อนข้าว” คือก้อนข้าวที่ทายกหย่อนตกลงในบาตรของพระพุทธองค์หรือของภิกษุทั้งหลาย พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความหมายแห่งปิณฺฑปาตศัพท์ไว้ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวรรคอรรรถกถาวา

บิณฑบาตนั้น คืออาหารที่ทายกใส่ลงในบาตรมี ๑๖ ชนิด ได้แก่ ข้าวสุก ขนมนสด ขนมห้าง ปลา เนื้อ นมสด นมเปรี้ยว เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยก้อน ข้าวต้ม ของขบเคี้ยว ของที่ฟุ้งลิ้มรส ของที่ฟุ้งชิมรส”^{๕๖}

อาหารที่ได้มานอกจากการเดินเที่ยวแสวงหาด้วยลำแข้ง ถือว่าเป็นของเหลือเฟือที่ได้มา (อติเรกลาภ) พระองค์ทรงสรรเสริญการเดินเที่ยวแสวงหาอาหารด้วยลำแข้ง ทรงย้ำให้ภิกษุทั้งหลายอุตสาหพยายามในการเดินเที่ยวแสวงหาอาหารด้วยลำแข้ง การเดินเที่ยวแสวงหาบิณฑบาต คืออาหารนั้นพระพุทธเจ้าเสด็จดำเนินแสวงหาในเวลาเช้า

การเสด็จดำเนินบิณฑบาตของพระพุทธเจ้านั้น ถ้ามีภิกษุอุปัฏฐากติดตามเป็นปัจฉาสมณะ เช่นพระอานนท ท่านจะเป็นผู้ถือบาตรให้พระพุทธเจ้า เมื่อมีทายกจะใส่บาตร พระอานนทจะนำบาตรถวายพระพุทธเจ้าแล้วพระองค์ก็ใช้บาตรนั้นรับอาหาร

^{๕๔} อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๗๖/๓๖๐.

^{๕๕} สารตถ.ฎีกา ๑/๒๑/๕๕๙.

^{๕๖} รังษี สุทนต์, พุทธกิจ กิจที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ, หน้า ๒๙.

การเสด็จออกบิณฑบาตนั้นบางครั้งวพระพุทธรองค์จะโปรดคนยากไร้ เช่นทรงอนุเคราะห์รับอาหารของชายยากจนที่บุรุษบัณฑิต ผู้จัดอาหารถวายภิกษุสงฆ์ชักชวนให้ถวายอาหารภิกษุรูปหนึ่งแล้วไม่ได้จัดภิกษุให้ด้วยเห็นว่าเป็นคนยากจน พระพุทธรองค์ทรงอนุเคราะห์เสด็จไปบิณฑบาตรับอาหารของเขาถึงที่บ้าน”^{๕๗} บางคราวพระองค์เสด็จออกบิณฑบาตรับอาหารเพียงรายเดียวแล้วฉันท่าที่ทรงได้รับ เช่นทรงรับรำข้าวชุปน้ำแป้งจนสุกเพียงชั้นเดียวของนางทาสี ซึ่งนางทาสีผู้ถวายเองก็เข้าใจดีว่าอาหารที่ตนถวายนั้นเป็นอาหารชั้นแล้ว นางคิดว่า “เมื่อผ่านเลยนางไปแล้วพระพุทธรองค์คงจะให้กาหรือสุนัขกินแล้วเสด็จไปรับอาหารดีๆ ของพระราชามหาอำมาตย์ แต่พระพุทธรองค์ทรงประทับนั่งสวยเสร็จแล้วทรงแสดงธรรมโปรดจนนางได้บรรลุโสดาปัตติผล ในการรับบิณฑบาตของนางทาสีนี้ทรงแสดงธรรมให้นางฟังด้วย และนี่คือทรงแสดงธรรมในสถานที่ที่เสด็จไปบิณฑบาต เป็นการเสด็จเที่ยวบิณฑบาตแบบปกติ การแสดงธรรมในเวลาบิณฑบาตนั้นมีทั้งทรงแสดงธรรมในขณะที่เสด็จบิณฑบาตตามปกติ และทรงแสดงในเวลาทรงรับบิณฑบาตที่ทายกนิมนต์ไปรับฟังเป็นการบิณฑบาตแบบนิมนต์ตนกัต คือทายกนิมนต์ไปรับที่บ้าน

๒.๓.๒ พุทธกิจเวลาเย็น

พุทธกิจข้อที่ ๒ คือ สายณฺห ฌมฺมเทสนํ : เวลาสายณฺหที่ทรงแสดงธรรม สายณฺห (สาย+อห) แปลตามตัวอักษรว่า เวลาเป็นที่ยืนไปแห่งวัน สาย ทำให้สั้นไป อห วัน เป็นบทสมาส แปลง อห เป็น ณฺห เป็น สายณฺห ที่หมายถึงเวลาที่ทำให้วันสั้นไปนั้น กล่าวที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ ซึ่งท่านอธิบายว่า สายํ (สา อวसान+อ) แปลว่า หัวค่ำ, เย็น, สิ้นสุดเวลากลางวัน สายติ ทินํ อวสายตีติ สาโย แปลว่า เวลาสิ้นสุดแห่งกลางวัน ชื่อว่าสายะ ทินนฺตํ กโรนฺโต อยตีติ อยตีติ สาโย แปลว่า เวลาที่ทำกลางวันให้สั้นสุดไป ชื่อว่าสายะ นำคำว่า สาย ไปสมาสกับคำว่า อห อีกครั้งหนึ่งจึงเป็น สายณฺห คำว่า สายณฺห ฌมฺมเทสนํ เป็นถ้อยคำที่ท่านประพันธ์เป็นบทร้อยกรองที่ใช้จำกัณฑ์ไม่เป็น ๘ พยางค์ จากการสำรวจการใช้ถ้อยคำกาลเวลาที่แสดงธรรมในพระไตรปิฎกได้พบว่า เวลาสายณฺหที่มีการแสดงธรรมใช้คำว่า สายณฺหสมยํ แปลตามตัวอักษรว่า สมยเป็นที่ยืนไปแห่งวัน สมย (ส+อ+คติมฺหิ+ณ คือ ส+บพหน้า อี ธาตุ ในความหมายว่า ไป ลง ณ ปัจจัย) แปลว่า เวลาที่ผ่านไปเรื่อยๆ ปุนฺนํ เอตีติ สมโย แปลว่า เวลาที่ผ่านไปเรื่อย ๆ ชื่อว่าสมย แปลงนิคคหิตที่ ส เป็น ม แปลง อี เป็น ย จึงเป็น สมย เมื่อรวมคำว่า สมยณฺห กับคำว่า สมย เป็น สายณฺหสมย ก็หมายความว่า เวลาที่ผ่านมาทำให้เวลากลางวันสั้นไปทุกวัน ๆ

คำว่า สายณฺหสมย ส่วนมากจะแปลเอาความว่า เวลาเย็น หมายถึง เวลาไหน เวลาหลังฉันอาหาร เวลาบ่าย เวลาเย็น เวลาพลบค่ำ หมายถึงเวลาช่วงไหน ขึ้นอยู่กับข้อความข้างเคียงที่เรียกว่า “บริบท” เวลาอ่านพระไตรปิฎกต้องกำหนดเวลาเอง เช่น อ่านพบข้อความว่า “เวลาเช้าพระอุทายีเข้าไปเที่ยวบิณฑบาตกลับจากบิณฑบาตฉันภัตตาหารแล้วเข้าไปพักผ่อนกลางวันในป่า เวลาเย็นท่านได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เวลาเย็นตรงนี้หมายถึงเวลาช่วงหลังเที่ยงวันไปถึงบ่าย พระอัครสาวกคงจะไม่พักอยู่จนพลบค่ำแน่ อีกแห่งหนึ่งเวลาเช้าพระสารีบุตรเข้าไปบิณฑบาตในกรุงสาวัตถีกลับจากบิณฑบาตฉันภัตตาหารแล้วเข้าไปพักกลางวันในป่าอันธวัน เวลาเย็นท่านเข้าไปยังวัดพระเชตวันได้สนทนากับพระอานนท เวลาเย็นตรงนี้หมายถึงเวลาช่วงหลังเที่ยงวันไปถึงบ่าย พระอัครสาวกคงจะไม่

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า. ๓๔-๔๕.

พักผ่อนในป่าจนพลบค่ำเป็นแน่ ท่านไปเข้าสมาบัติพักผ่อนพอสมควร อีกเรื่องหนึ่ง นายโคบาลค้อนฝูงโคไปส่งเจ้าของในเวลาเย็น เวลาเย็นตรงนี้หมายถึงเวลาพลบค่ำ คนเลี้ยงโคต้องพาฝูงโคไปเที่ยวกินหญ้าจนใกล้ค่ำจึงต้อนฝูงโคกลับ ข้อความที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ใช้คำว่า สายณหสมย์ ทุกแห่ง”^{๕๘}

๒.๓.๓ พุทธกิจเวลาค่ำ

พุทธกิจข้อที่ ๓ คือ ปโทเส ภิกขุโรวาทิ : เวลาพลบค่ำประธานโรวาทแก่เหล่าภิกษุ เวลาพลบค่ำ เป็นช่วงเวลาค่ำมืด ตอนต้นของกลางคืนที่สิ้นแสงเมื่อดวงอาทิตย์ลับขอบฟ้าไป เป็นเวลาโพล้เพล้ได้เข้าไฟ ตรงกับปุริมยามกิจ กิจช่วงยามต้น คือเวลาปฐมยาม ตั้งแต่พลบค่ำ เวลา ๑๘.๐๐ นาฬิกาถึง ๒๒.๐๐ นาฬิกา

คำว่า ปโทเส (ปา+โทสา+ณ) แปลตามตัวอักษรว่า เวลาเริ่มต้นแห่งกลางคืน หรือช่วงเวลาที่ทำให้การทำงานทั้งปวงเสียไป เป็นบทสมาธิรัสสะ อา เป็น อ ลบ ณ และ สระ หน้า คำว่า ปโทเส ในพุทธกิจข้อนี้ สันนิษฐานว่า ผู้ประพันธ์ คาถา ปโทเส ภิกขุโรวาทิ ได้นำถ้อยคำที่หมายถึงเวลาพลบค่ำจากที่ท่านใช้คัมภีร์มาประพันธ์เป็นคาถา ซึ่งมีใช้อยู่ ๒ ศัพท์ คือ อภิโทส และ ปโทส ทั้ง อภิโทส และ ปโทส มีความหมายเดียวกัน แต่ท่านใช้ ปโทส เพราะถ้าใช้ อภิโทส จะเกิน ๘ พยางค์ ในเนื้อหาที่เป็นพระโรวาทซึ่งพระพุทธเจ้าทรงประธานแก่ภิกษุทั้งหลาย มิได้ใช้คำว่า อภิโทส หรือ ปโทส ส่วนมากใช้คำว่า สายณหสมย์ การใช้ถ้อยคำในพุทธกิจข้อ ๓ นี้มีความสัมพันธ์กับพุทธกิจข้อ ๒ คือ ปโทเส เวลาพลบค่ำเป็นช่วงเวลาที่พ้องกับคำว่า สายณหสมย์ ในบางความหมาย เนื่องจาก สายณหสมย์ ศัพท์บางแห่งหมายถึงเวลาพลบค่ำ ดังที่กล่าวแล้วในพุทธกิจข้อ ๒ หน้า ๔๗ ดังนั้นในพุทธกิจข้อ ๓ นี้ซึ่งเนื้อหาพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนเป็นโรวาทแก่ภิกษุทั้งหลาย ไม่มีคำว่า ปโทส กำกับอยู่ ผู้เขียนจึงกำหนดเลือกพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายซึ่งมีคำว่า สายณหสมย์ กำกับอยู่ แต่หมายถึงช่วงเวลาพลบค่ำมานำเสนอในพุทธกิจข้อ ๓ นี้โดยเลือกเอาเฉพาะที่ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย

เวลาสายณหสมย์ คือพลบค่ำ เป็นเวลาหลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงพักจากการแสดงธรรมแก่อุบาสกอุบาสิกาแล้ว ทรงพักผ่อนเข้าสมาบัติแล้วออกจากสมาบัติเสด็จไปประทับ ที่โรงฉันบ้าง ที่ธรรมสภาสถานที่ประชุมฟังธรรมบ้าง ในวัดที่พระองค์ประทับอยู่ ภิกษุทั้งหลายจะพากันเข้าเฝ้าบ้าง นั่งรออยู่ก่อนบ้าง เพื่อฟังธรรม พุทธกิจข้อนี้เป็นข้อสำคัญเกี่ยวกับพระธรรมเทศนา เพราะภิกษุสงฆ์ที่เข้าเฝ้ารับพระธรรมเทศนา เป็นผู้ฟังแล้วทรงจำข้อธรรมที่ตนฟังแล้วสั่งสอนทรงจำสืบทอดกัน จนปรากฏเป็นพระสูตรจำนวนหลายพันสูตร จากการสำรวจในเบื้องต้นผู้เขียนได้พบว่า ในเวลาพลบค่ำดังกล่าว อันเป็นเวลาซึ่งพระพุทธองค์ทรงประธานโรวาทแก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนั้น พระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเฉพาะแก่ภิกษุทั้งหลายในเวลาสายณหสมย์ จึงขอจัดเข้าในข้อประธานโรวาทแก่ภิกษุ ในตอนต้นขอสรุปแต่ใจความ ผู้สนใจฟังคัมภีร์ว่าศึกษารายละเอียดด้วยตนเอง

ในคัมภีร์ที่ขนิทาย มหาพรรค พระสังคีติกาจารย์เล่าว่า ในเวลาเย็นพระพุทธเจ้าทรงออกจากสมาบัติเสด็จเข้าไปยังหอนั่งใกล้กัณเฑาะพ ประทับนั่งบนอาสนะตรีสถามภิกษุทั้งหลายถึงเรื่องที่นั่งสนทนากันค้างไว้แล้วพระองค์ได้ทรงแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าในอดีต อันเป็นเรื่องที่ภิกษุสงฆ์สนทนากันค้างอยู่ซึ่งยังไม่ทราบรายละเอียด พระองค์ทรงแสดงรายละเอียด เช่น เรื่องพระชนมายุของ

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า. ๕๓-๕๔.

พระพุทธรูปทั้งหลาย ปกติธรรมตาของพระโพธิสัตว์ เช่น พอประสูติแล้วเสด็จดำเนินได้ ลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ ประการ เหตุที่ทำให้พระโพธิสัตว์เสด็จออกผนวช การตรัสรู้ การเสด็จออกประกาศพระศาสนา การส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนา การแสดงโอวาทปาติโมกข์”^{๕๙}

๒.๓.๔ พุทธกิจเวลาเที่ยงคืน

พุทธกิจข้อที่ ๔ คือ อพฺพมรตเต เทวปญฺหณ : เวลาเที่ยงคืน ตอบปัญหาเทวดา อพฺพมรตเต (รตติ+อพฺทม) แปลว่า กิ่งแห่งราตรี คือ เที่ยงคืน เวลาเที่ยงคืนในพุทธกิจข้อนี้ เป็นช่วงเวลาตั้งแต่เที่ยงคืนถึงเวลา ๒ นาฬิกา ตรงกับพุทธกิจที่อรรถกถาจัดไว้ข้อที่ ๔ คือ มัชฌิมยามกิจ เป็นกิจช่วงยามท่ามกลาง พุทธกิจนี้เป็นกิจช่วงเวลาต่อจากช่วงที่พระพุทธรูปทรงประทานโอวาทสั่งสอนภิกษุทั้งหลายแล้วภิกษุทั้งหลายพากันถวายอภิเวททลากลกลับที่พัก เทวดาทั้งหลายก็ได้โอกาสเข้าเฝ้ากราบทูลถามปัญหาต่าง ๆ ช่วงที่เทวดาเข้ากราบทูลถามปัญหาพอจะกำหนดระยะเวลาได้ดังนี้ คือ ปฐมยามกำหนดตั้งแต่ ๑๘.๐๐ นาฬิกา ถึง ๒๒.๐๐ นาฬิกา เมื่อล่วง ๒๒.๐๐ นาฬิกา คือ ๔ ทุ่มไปก็เข้าเวลาช่วงเที่ยงคืนเทวดาที่เข้าเฝ้าส่วนมากมาทูลถามปัญหา

เรื่องการตอบปัญหาเทวดานั้น ผู้วิจัยขอนำพระสูตรที่ชาวพุทธทราบกันเป็นอย่างดีมาให้ศึกษา ๑ สูตร พระสูตรที่เป็นคู่กัน อีก ๑ สูตร พระสูตรทั้ง ๒ คือ มงคลสูตรกับปราวาสสูตร และพระสูตรจากเทวดาสงยุตเท่าที่เห็นสมควร มงคลสูตรอรรถกถาได้เล่าเหตุเกิดดังนี้

สาเหตุที่เทวดาเข้าเฝ้าพระพุทธรูป กราบทูลถามปัญหาเรื่องมงคลก็เพราะในชมพูทวีปมีประชาชนชุมนุมกันที่ประตูเมืองบ้าง ที่สัญคารบ้าง ที่สภาบ้าง เอาเงินจ้างคนเล่าเรื่องต่างๆ เช่น เรื่องการลักพาตัวนางสีดา แต่ละเรื่องเล่ากัน เวลาผ่านไป ๔ เดือนจึงจบ พอตีวันหนึ่งเกิดสงสัยกันขึ้นมาว่า อะไรเป็นมงคล ต่างเสนอกันว่า รูปที่ได้เห็นเป็นมงคล หรือเสียงที่ได้ยินได้ฟังเป็นมงคล กลิ่นที่ได้สูดดมเป็นมงคล หรือเครื่องลูบไล้ที่สัมผัสกายเป็นมงคล ใครจะรู้เรื่องมงคลบ้าง

บุคคลที่ถือว่ารูปที่ได้เห็นเป็นมงคล ก็บอกว่ารูปเป็นมงคล บุคคลที่ถือว่าเสียงที่ได้ฟังเป็นมงคล ก็ค้านว่า ตามองเห็นสิ่งที่ไม่ดีก็มี รูปไม่เป็นมงคล ต้องเสียงที่ได้ฟังจึงจะเป็นมงคล บุคคลที่ถือว่าอารมณ์ที่ได้ทราบเป็นมงคล ก็ค้านว่า หูย่อมได้ฟังเสียงที่น่าฟังบ้าง ไม่น่าฟังบ้าง เสียงไม่เป็นมงคล ต้องอารมณ์ที่ได้ทราบจึงจะเป็นมงคล

ในครั้งนั้น ได้เกิดกลุ่มประชาชนถือมงคล ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มทิฐฐมงคล ถือว่ารูปที่ได้เห็นเป็นมงคล กลุ่มสุตมงคล ถือว่าเสียงที่ได้ฟังเป็นมงคล กลุ่มมุตมงคล ถือว่าอารมณ์ที่ได้ทราบเป็นมงคล ต่างฝ่ายต่างไม่มีใครยอมใคร เรื่องมงคลนี้รู้ไปถึงพวกเทวดา ซึ่งก็แบ่งเป็น ๓ กลุ่มตามพวกมนุษย์ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพากันคั่นห้ามงคล ถกเถียงกันเรื่องมงคลเวลาล่วงไป ๑๒ ปี ก็ยังไม่พบมงคล ยังตกลงกันไม่ได้ว่าอะไรเป็นมงคล ในที่สุดเทวดาทั้งหลายตกลงกันไปกราบทูลถามท้าวสักกเทวราชขอให้ตัดสินว่าอะไรเป็นมงคล ท้าวสักกเทวราชทรงมีปัญญาได้ตรัสถามว่า มงคลกถาเกิดขึ้นที่ไหนก่อน พวกเทวดาทูลว่า ได้ฟังต่อๆ กันมาจนพวกเทวดาผู้อารักขามนุษย์ทูลว่า มงคลกถาเกิดขึ้นที่โลกมนุษย์

ท้าวสักกเทวราชพอทราบจึงตรัสถามว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน” พวกเทวดาทูลว่า “ประทับอยู่ในโลกมนุษย์” ท้าวสักกเทวราชตรัสถามว่า “มีใครกราบทูลถามพระพุทธรูปบ้างไหม” พวกเทวดาทูลว่า “ยังไม่มีใครกราบทูลถามเลย” ท้าวสักกเทวราชตรัสว่า

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า. ๑๑๗-๑๑๙.

“พวกท่านละเอียดพระพุทธรูปองค์ผู้ทรงแสดงมงคลอย่างไม่มีเหลือกลับสำคัญว่าควรจะถามเรา ถ้าว่านพวกท่านละทิ้งกองไฟแล้วจะมาก่อแสงทิ้งห้อยให้ลูกโพล่งได้อย่างไรกัน พวกท่านมาเถิด พวกเราจะไปกราบทูลถามพระพุทธรูปองค์ พวกเราจะได้การตอบปัญหาที่มีสิริแน่นอน ” แล้วทำวสัฏกเทวราชจึงมอบหมายให้เทพบุตรคนหนึ่งเป็นผู้กราบทูลถามพระพุทธรูปเจ้า เทพบุตรคนนั้นแวดล้อมด้วยหมู่เทวดาได้ไปยังพระเชตะวันมหาวิหาร ถวายอภิวาทพระพุทธรูปแล้วยืนอยู่ ณ ที่ส่วนข้างหนึ่งได้กราบทูลถามมงคลเป็นคาถา ที่เล่ามานี้เป็นข้อความจากอรรถกถาที่อธิบายมงคลสูตร”^{๖๐}

๒.๓.๕ พุทธกิจเวลาจวนสว่าง

พุทธกิจข้อที่ ๕ คือ ปจฺจุเสว คเต กาลे ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนํ : เวลาใกล้รุ่ง ทรงพิจารณาหาบุคคลที่สามารถบรรลุธรรมได้และยังไม่สามารถบรรลุธรรม ปจฺจุส (ปติ+อุส+อ) แปลว่า เวลาที่ทำความดีให้หายไป พระอรรถกถาจารย์กับพระฎีกาจารย์ ได้อธิบาย ปจฺจุสสมัย ไว้พอสรุปได้ว่า เวลาปัจจุสสมัย เป็นเวลาพิเศษช่วงปัจฉิมยามแห่งราตรี เป็นเวลาตั้งแต่ปัจฉิมยามไปจนถึงอรุณขึ้น ที่ราตรีล่วงผ่านไปแล้ว เป็นเวลาก่อนอรุณขึ้น

เวลาปัจจุสสมัย เป็นเวลาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปเจ้า คือ พระองค์ประสูติในเวลาปัจจุสสมัย ในวันวิสาขปุณณมี ตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้าในเวลาปัจจุสสมัยในวันวิสาขปุณณมี เสด็จดับขันธปรินิพพาน ในเวลาปัจจุสสมัย ในวันวิสาขปุณณมี การบำเพ็ญพุทธกิจข้อ ๕ นี้เป็นช่วงต่อไปพุทธกิจข้อที่ ๑ คือพระพุทธรูปเจ้าทรงออกจากสมาบัติตรวจดูสัตว์โลกค้นหาเวไนยสัตว์ที่มีอหิชาศีลสามารถบรรลุธรรมได้ ในเวลาปัจจุสสมัยแล้วเสด็จออกบิณฑบาตในเวลา ปุพฺพหสมฺมัย

เวลาใกล้รุ่งในพุทธกิจข้อนี้ เป็นช่วงเวลาจวนสว่าง ตรงกับพุทธกิจที่อรรถกถาจัดไว้ข้อที่ ๕ คือปัจฉิมยาม กิจช่วงยามสุดท้าย พระพุทธรูปเจ้าทรงพิจารณาหาบุคคลที่สามารถบรรลุธรรมได้ หลังจากที่พระพุทธรูปเจ้า ทรงบำเพ็ญเพียรทางใจ จนสามารถกำจัดกิเลสทั้งปวงตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้าแล้วทรงทราบอาสยะ คือทมิฬหรือญาณที่จะรู้ตามเป็นจริงและอนุสยะ คือกิเลสที่ยังละไม่ได้ ที่ยังอิงอาศัยอยู่ในจิต ของสรรพสัตว์ เช่น ที่พระองค์พิจารณาหาบุคคลผู้สมควรจะรับฟังแล้วทรงทราบว่า อาหารดาบส กาลามโคตร กับ อุทกดาบส รามบุตร ฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญาที่จะรู้ได้ฉับพลัน มีกิเลสที่อิงอาศัยอยู่ในจิตน้อย เป็นผู้บริสุทธ์ ช่มกิเลสไว้ด้วยสมาบัติ ถ้าพระองค์ทรงแสดงธรรมให้พวกเขาฟัง พวกเขาสามารถที่จะรู้ธรรมตามเป็นจริงได้ฉับพลัน แต่อาหารดาบส กาลามโคตร มรณภาพไปเกิดในอากิญจัญญายตนะ อุทกดาบส รามบุตร มรณภาพไปเกิดในเนวสัณญานาสนัญญายตนะเสียก่อน

การพิจารณาตรวจดูบุคคลที่สามารถบรรลุธรรมซึ่งพระองค์ควรเสด็จไปโปรดนั้น ในพระไตรปิฎกใช้คำว่า “พุทฺธจกฺขุณา โลกํ โวลฺลเกสิ : ทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ” ขณะตรวจดูก็จะทรงเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีธูลีในตาน้อย มีธูลีในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ง่าย สอนให้รู้ยาก บางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัว บางพวกไม่เห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัว

พุทธจักขุ ดวงตาของพระพุทธรูปเจ้า หมายถึงดวงตาปัญญาที่เรียกว่า อินทรีย์ปโรปริยัตติญาณ คือปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่รู้ว่า สัตว์นั้นๆ

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า. ๑๕๗-๑๕๙.

มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แต่ไหน เพียงใด มีกิเลสมาก มีกิเลสน้อย มีความพร้อมที่จะบรรลुธรรมหรือไม่และอาสยานุสยญาณ คือปรีชาหยั่งรู้อาสยะ (ทิฏฐิและญาณ) อนุสัย (กิเลสที่ฝังตัวอยู่) จริต อธิมุตติ (อหยาตัย)

พระพุทธเจ้าจะทรงทราบว่า บุคคลไหนมีอุปนิสัยพอจะบรรลุธรรมได้นั้นขึ้นอยู่กับ การที่พระองค์ทรงน้อมนึก ขึ้นอยู่กับ การที่พระองค์ทรงปรารถนา ขึ้นอยู่กับ การที่พระองค์ทรงมนสิการ ขึ้นอยู่กับ การที่พระองค์ทรงเกิดความดำริขึ้นมา พระญาณของพระพุทธเจ้าย่อมแผ่ไปในสัตว์ทั้งปวง พระองค์ทรงทราบอหยาตัย อนุสัย จริต อธิมุตติ ของสัตว์ทั้งปวง ทรงรู้จักสัตว์ทั้งหลายผู้มีสติในตานั้น มีสติในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก เป็นผู้สมควรบรรลุธรรม เป็นผู้ไม่สมควรบรรลุธรรมโลกพร้อมทั้งเทวโลกมารโลกพรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ย่อมหมุนเวียนไปภายในพุทธญาณ

พระพุทธองค์ทรงตรวจดูโลกวันละ ๒ ครั้ง ทุกๆ วัน คือเวลาเช้าตรู่ พระองค์เสด็จลุกขึ้น แล้วทรงเข้าผลสมาบัติและทรงเข้ามหารุกขสมาบัติ ตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ทรงส่งพระญาณไปตรวจดูกำหนดตั้งแต่ขอบปากจักรวาลเข้ามาจนถึงหน้าพระคันธกุฎี เวลานั้นจะทรงตรวจดูโลกทรงส่งพระญาณไปตรวจดูกำหนดตั้งแต่พระคันธกุฎีออกไปภายนอก เมื่อทรงพบผู้มีอุปนิสัยจะบรรลุธรรม พระองค์ก็จะเสด็จไปโปรดผู้นั้น

ถ้าพระองค์ทรงตรวจดูโลกช่วงเวลาเช้าตรู่ ก็เป็นเวลาสืบต่อ หลังจากที่พระองค์ทรงตอบปัญหาของเทวดาแล้วจะทรงลุกขึ้นเสด็จเดินจงกรมเพื่อบรรเทาความเมื่อยล้าพระวรกายเนื่องจากประทับนั่งนาน จากนั้นจะเสด็จเข้าพระคันธกุฎี ทรงมีพระสติสัมปชัญญะสำเร็จสี่หิสายา ในเวลาใกล้รุ่งทรงลุกจากการสำเร็จสี่หิสายาแล้วทรงให้เวลาว่างไป ด้วยการเข้าผลสมาบัติที่สัมปยุตด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ทรงออกสมาบัตินั้นแล้วทรงใช้พุทธจักขุตรวจดูโลกทรงแผ่ข่ายพระญาณไปในหมื่นจักรวาลค้นหาเหล่าเวไนยสัตว์ ผู้ที่ได้สร้างกุศลมูลบุญญาธิการไว้ในพระพุทธพระธรรมและพระสงฆ์ มีอุปนิสัยจะบรรลุธรรมควรที่จะเสด็จไปโปรด จะปรากฏในข่ายพระญาณ พระองค์จะทรงตรวจดูอุปนิสัยแล้วก็จะเสด็จไปโปรดให้เขาได้บรรลุคุณธรรมตามสมควรแก่อุปนิสัย ขณะทรงตรวจดู เมื่อมีผู้มาปรากฏในข่ายคือพระญาณแล้ว ก็ทรงพิจารณาอุปนิสัยแห่งพระอรหัต พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาของเขาแล้ว ก็จะเสด็จไปโปรด เช่น ที่พระองค์เสด็จไปโปรดขัมพูคาชีวก

พระพุทธเจ้า ประทับ ณ สถานที่ใดก็ตาม พระองค์จะทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ๕ อย่างเป็นปกติธรรมดา และพระองค์ย่อมไม่ประทับอยู่นานจนเกินเหตุพระองค์ประทับอยู่ในสถานที่แต่ละแห่งก็ทรงประทับอยู่ตามอหยาตัยแล้วก็เสด็จออกจาริก และมีใจว่าพระองค์ไม่ทรงยินดีจะประทับอยู่เพราะสาเหตุที่ร่มเงาไม่ดีหรือน้ำไม่สะอาด ไม่ใช่เพราะเสนาสนะที่พักอาศัยไม่ผาสุก ไม่ใช่เพราะประชาชนไม่ศรัทธา สิ่งทีกล่าวถึงทุกอย่างสมบูรณ์ พระองค์ไม่ทรงมีความยินดีแล้วประทับอยู่นานด้วยทรงเห็นว่าอยู่ในที่นั้นสะดวกดี พระองค์ประทับอยู่ในสถานที่ใด ประชาชนจะตั้งมั่นในสัจธรรมทั้งหลาย จะสมาทานศีลหรือจะบรรพชา หรือพวกเขามีอุปนิสัยที่จะบรรลุมรรคผล พระองค์จะประทับอยู่ในสถานที่นั้น จนประชาชนหมั่นสำเร็จคุณธรรมนั้นๆ แล้วพระองค์จึงเสด็จออกจาริก”^{๖๑}

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า. ๑๘๗-๑๙๑.

๒.๔ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องต่อการปฏิบัติ

๒.๔.๑ หลักบารมี ๑๐

บารมีที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญนั้นมีอยู่ ๓ ชั้น เรียกว่า บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี ซึ่งมีความยิ่งหย่อนกว่ากันเป็นลำดับไปจนถึงชั้นปรมัตถบารมี คือ ให้เป็นประโยชน์อย่างยิ่งก็หมายถึง บารมีที่สมบูรณ์ นำไปสู่การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า บารมี ๑๐ ประการ”^{๖๒} ได้แก่

๑. ทาน (ทานบารมี)
๒. ศีล (ศีลบารมี)
๓. การออกบวช (เนกขัมมบารมี)
๔. ปัญญา (ปัญญาบารมี)
๕. ความเพียร (วิริยบารมี)
๖. ความอดทน (ขันติบารมี)
๗. ความสัตย์ (สัจจบารมี)
๘. ความตั้งใจมั่น (อธิฐานบารมี)
๙. เมตตา (เมตตาบารมี)
๑๐. ความวางใจเป็นกลาง (อุเบกขาบารมี)

ทั้ง ๑๐ นี้จัดเป็นบารมีระดับพื้นฐาน ส่วนอุปบารมี และปรมัตถบารมี ก็คือการประพฤติปฏิบัติที่ยิ่งขึ้นไปกว่าระดับนี้ เช่น ทานบารมี (ให้ทานวัตถุสิ่งของต่างๆ) ระดับสูงเป็นทานอุปบารมี (ให้อวัยวะเช่น ตา เลือด และไต เป็นต้น และระดับสูงสุดเป็นทานปรมัตถบารมี (ให้ชีวิต สละชีวิต) เป็นต้น ความหมายที่ใช้ในคัมภีร์นั้นพอจะแบ่งกว้างๆ คือ คัมภีร์ส่วนใหญ่เรียบเรียงขึ้นในสมัยแรกๆ จะใช้คำว่าบารมีในความหมาย ความเป็นเลิศ ผลสุดท้าย หรือความเต็มเปี่ยม ซึ่งมีทั้งที่ใช้ หมายถึงความ เป็นเลิศทั่วไป ไม่จำเป็นต้องเกี่ยวกับพุทธปรัชญาเถรวาท บางคัมภีร์หมายถึงความเป็นเลิศในธรรมะ และหมายถึงผลสุดท้ายในพุทธปรัชญาเถรวาท คือ พระอรหันต์ผล “บารมี” ในยุคนี้เป็นเป้าหมายของการปฏิบัติธรรม ต่อมาความหมายของบารมีเปลี่ยนเป็น ธรรม ๑๐ ประการอันบุคคลปฏิบัติแล้วจักบรรลुพระโพธิญาณ ซึ่งในขั้นนี้ ความหมายของบารมีเปลี่ยนแปลงจาก “เป้าหมาย มาเป็นวิธีการหรือแนวทางปฏิบัติเพื่อเป้าหมายสูงสุดในพุทธปรัชญาเถรวาท”^{๖๓}

การหมั่นฝึกฝนอบรมตนเองให้เป็นผู้มีความรู้ มีคุณธรรม เป็นวิถีทางของนักปราชญ์และบัณฑิต ที่จะทำให้เป็นคนดีที่โลกต้องการ การเป็นคนดีเป็นที่ปรารถนาของทุกๆ คน บุคคลเป็นคนดี เพราะมีคุณงามความดี แต่คุณงามความดีในชีวิตจะมีขึ้นได้ ต้องเริ่มต้นจากการฝึกกาย วาจา ใจให้ใสสะอาดบริสุทธิ์ผ่องใส โดยเริ่มจากใจที่หยุดนิ่ง เนื่องจากใจที่อบรมด้วยการเจริญสมาธิ (Meditation) ภาวนาเป็นใจที่ตั้งมั่น สามารถรองรับธรรมะอันละเอียดลุ่มลึกภายใน เป็นเหตุให้เข้าถึงต้นแหล่งแห่งคุณธรรมความดีทั้งหลาย การปฏิบัติตนเช่นนี้ของมนุษย์ที่มีความมุ่งมั่นเพื่อความสำเร็จที่ยิ่งใหญ่ เรียกว่าการสร้างบารมี หรือการบำเพ็ญบารมี มีความมุ่งหวังไปในการเป็นเครื่องช่วยทำให้ผู้ปฏิบัติ

^{๖๒} ชุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑/๔๑๔.

^{๖๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, ทศบารมี ทศพิชราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๗๐.

สามารถบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ เพื่อประโยชน์ของสังคม บารมีทั้งหลายมีลักษณะร่วมกัน คือ การช่วยเหลืออนุเคราะห์ผู้อื่น มีรส คือการกระทำความช่วยเหลือ (อุปการะ) ผู้อื่น หรือรสคือความไม่หวั่นไหว สภาพที่ปรากฏคือการมุ่งช่วยเหลือผู้อื่นหรือสภาพที่ปรากฏคือความเป็นพระพุทธรเจ้า และมีพื้นฐานคือ มหากรุณา หรือมีพื้นฐาน คือความกรุณาและอุบายโกศล ในขุททกนิกายชาดก ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการมีรายละเอียด ดังนี้

ทานบารมี คือเจตนาที่จะบริจาคตนเองและอุปกรณ์ต่างๆ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล (ปัญญา) กำกับอยู่ มีลักษณะคือ การบริจาค มีรส คือการขจัดโลภะในไทยธรรม มีความปรากฏคือ ความไม่ติดยึด มีพื้นฐานคือ วัตถุที่ควรบริจาค

ศีลบารมี คือความประพฤติทางกาย วาจา ที่มีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ อยู่ด้วยการงดเว้นสิ่งที่ไม่ควรกระทำและมีความตั้งใจกระทำสิ่งที่ควรกระทำเป็นต้น มีลักษณะคือ การสมทาน มีรสคือ การทำลายความทุกข์ มีรสคือ ความไม่มีโทษ มีสภาพที่ปรากฏคือ ความเป็นของสะอาด มีพื้นฐานคือ หิริและโอตตปปะ

เนกขัมมบารมี คือการมีจิตคิดออกจากกามและภพ อันมีการเห็นโทษของกาม และภพทั้งหลายก่อน โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ การออกจากกามและภพ มีรสคือ การอบรมให้เห็นโทษของกามและภพนั้น สภาพที่ปรากฏคือ การหลุดพ้น มีพื้นฐานคือความสลัดใจที่ประกอบด้วย อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตา

ปัญญาบารมี คือความรู้ลักษณะทั่วไปและลักษณะพิเศษ ของธรรมทั้งหลาย โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความเห็นแจ้งแทงตลอดสภาวะตามความเป็นจริง หรือการเห็นแจ้งแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาด มีรสคือ ความโอภาสในวิสัยเพียงดังประทีป สภาพที่ปรากฏคือ ความไม่หลง มีพื้นฐานคือ สมาธิหรืออริยสัจ ๔

วิริยบารมี คือการชวนชวนที่จะกระทำประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วยกาย และใจ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความพยายาม มีรสคือ ความอุปลัมภ มีสภาพที่ปรากฏคือ ความไม่ย่อหย่อน มีพื้นฐานคือ เรื่องที่ทำให้เริ่มมีวิริยะ หรือความสังเวช

ขันติบารมี คือการเกิดของจิต ที่จะอดทนต่อความผิดอันสัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว มีความไม่โกรธเป็นใหญ่ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือความข่ม มีรสคือความอดทนต่อทั้งสิ่งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ สภาพที่ปรากฏคือ ความอดทนหรือความไม่โกรธมีพื้นฐานคือ ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

สัจจบารมี คือการไม่กล่าวคลาดเคลื่อนจากความจริง มีการเว้นกล่าวบางอย่าง เป็นต้น โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ การกล่าวไม่ผิดจากความจริง มีรสคือ การกระทำสภาวะตามเป็นจริงให้แจ่มแจ้ง สภาพที่ปรากฏคือ ความดีความถูกต้อง มีพื้นฐานคือ ความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม

อธิษฐานบารมี คือการตั้งมั่นสมทานอย่างไม่หวั่นไหว คือความตั้งมั่นที่เป็นไปในอาการต่างๆ อันกำกับด้วยกรุณาและอุบายโกศลกำกับ มีลักษณะคือ การตั้งมั่นในโพธิสมภารทั้งหลาย มีรสคือ การข่มขจัดปฏิกิริยาของโพธิสมภารทั้งหลายเหล่านั้น สภาพที่ปรากฏคือ ความไม่หวั่นไหวในที่นั้น มีพื้นฐานคือโพธิสมภาร

เมตตาบารมี คือมีจิตใจไม่ประทุษร้าย มีความปรารถนาที่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่โลก อันมีความกรุณาและอุบายโกลล กำกับ มีลักษณะคือ ความเป็นไปเพื่อประโยชน์ มีรสคือการนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล มีรสคือ การนำออกซึ่งความอาฆาตเบียดเบียน สภาพที่ปรากฏคือความน่ารัก มีพื้นฐานคือ การเห็นความพอใจของสัตว์ทั้งหลาย

อุเบกขาบารมี คือความดำเนินไปสมำเสมอในความปรุ้งแต่งของสัตว์ ทั้งที่น่าพอใจและไม่ น่าพอใจ อันขจัดอนุบนยะ (คล้ายตาม) และปกิฆะ (ความกระทบ ตัดขัด) โดยมีความกรุณาและอุบาย โกลล กำกับ มีลักษณะคือ การวางเฉยเป็นกลาง มีรสคือ การเห็นความเสมอ มีสิ่งปรากฏคือการสงบ ระวังจากความชิงเคียด มีพื้นฐานคือ การประจักษ์ชัดว่ากรรมเป็นของตน”^{๖๔}

สรุปความว่า บารมีแต่ละอย่างจะมีความเกี่ยวเนื่องกันไป คืออาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นไป เป็นลำดับ ความกรุณาและอุบายโกลล (ปัญญา) จะต้องประสานกันในการบำเพ็ญบารมีนั้น กล่าวคือ กรุณาจะทำให้พระโพธิสัตว์มุ่งปฏิบัติบารมีเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น ทำให้มีความสำเร็จในพุทธการก ธรรม และปัญญาจะทำให้เข้าใจว่าบารมีต่างๆ ที่บำเพ็ญนั้น เป็นภาวะที่นำไปสู่โพธิ คือความรู้แจ้งเห็น จจริง ทำให้เกิดความสำเร็จแห่งพุทธภาวะพระโพธิสัตว์นั้น

๒.๔.๒ นาถกรรมธรรม

นาถกรรมธรรม เป็นที่พึงผสมผสานระหว่าง ที่พึงภายนอก และที่พึงภายใน ๑๐ ประการ เรียกว่า “นาถกรรมธรรม”^{๖๕} หมายถึง ธรรมสร้างที่พึง หรือ คุณธรรมที่กระทำตนให้เป็นที่พึงของตน และคนอื่นได้ ดังต่อไปนี้

๑) ศีล ประพฤติดีมีวินัย คือ การดำเนินชีวิตโดยสุจริต ทั้งทางกาย วาจา และมีระเบียบ แบบแผนในการดำเนินชีวิตและการอยู่ร่วมสังคม หรืออีกนัย ศีล คือความมีวินัย และการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์กติกาในการอยู่ร่วมกัน เพื่อให้มีความสัมพันธ์ที่ดีในสังคม ชีวิตและสังคมจะได้เรียบร้อย ราบรื่นไม่สับสนวุ่นวาย เป็นเหตุปัจจัยให้กิจที่ทำได้รับผลดีและมีความเจริญก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไปศีล จัดเป็นอริยทรัพย์อย่างหนึ่งที่มีค่า ไม่ต้องซื้อ ก็สามารถนำมาประดับได้ และไม่ต้องกลัวใครแย่งชิง ทั้ง สามารถนำมาประดับได้ทุกเวลาทุกวัน และประดับได้จนตราบหมดอายุ ไม่เหมือนกับเครื่องประดับ ทั่วไป ซึ่งใช้ได้สำหรับคนบางประเภท และบางวัยเท่านั้น เมื่อประดับด้วยเครื่องประดับคือศีลแล้วก็ทำ ให้สวยงาม น่าเข้าใกล้ เย็นใจต่อผู้พบเห็นซึ่งถ้าบุคคลขาดศีลแล้ว ในพระพุทธศาสนาได้กล่าวไว้ย่อมน เกิดผล ดังนี้

(๑) ตายไปแล้วเกิดในอบาย คือเกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉานเกิดในกำเนิดเปรต เกิดในภูมิ ของอสุรกาย และเกิดในนรกภูมิใดภูมิหนึ่งตามกรรมชั่วที่ตนทำไว้

(๒) ทำให้ทรัพย์สมบัติที่มีอยู่ฉิบหาย ทำให้ยากจน

(๓) ทำให้ได้รับความทุกข์เดือนร้อนในปัจจุบัน และในชาติต่อไปศีลนั้นมีอยู่หลายระดับ หรือหลายประเภท ท่านจัดแบ่งไว้เพื่อให้เหมาะกับสภาพชีวิตและสังคมหรือชุมชนนั้นๆ ในการที่จะ

^{๖๔} ชุ.ชา. (ไทย). ๖๓/๔๘๗/๑๕๙.

^{๖๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๓๘.

ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของตน”^{๖๖} ซึ่งชาวพุทธที่จะรักษาศีลสามารถทำได้ โดยการงดเว้น หรือเรียกว่า วิริตี ทางพระพุทธศาสนา กล่าวถึง วิริตี ๓ ประการ คือ

(๑) สมาทานวิริตี งดเว้นด้วยการสมาทาน เช่นการ งดเว้นด้วยตัวเอง และสมาทานรับจากผู้มีศีล หรือ ขอศีลจากพระสงฆ์นั่นเอง

(๒) สัมปัตตวิริตี งดเว้นด้วยเหตุที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า หมายถึงไม่ได้ตั้งใจจะรักษาศีลมาก่อน แต่พอมาพบหรือเจอเหตุการณ์ที่จะทำให้ตนประพฤตินิด ก็เกิดวิริตี งดเว้นในขณะนั่นเอง

(๓) มุจเฉทวิริตี งดเว้นได้เด็ดขาด คือ การงดเว้นของพระอรหันต์ทุกประเภทอันเป็นการงดเว้นจากเบญจเวร ได้เด็ดขาด โดยไม่ต้องสมาทาน เช่น ให้ฆ่าสัตว์ หรือให้ดื่มเหล้าท่านผู้อยู่ในมุจเฉทวิริตี ก็จะยอมตายเสียดีกว่าที่จะประพฤตินิดศีล

๒) พหุสัจจะ ได้ศึกษาศดับมาก คือ ศึกษาเล่าเรียนสดับรับฟังมาก ความรู้ใดเป็นสายวิชาของตน หรือตนศึกษาในศิลปวิทยาแขนงใด ก็ศึกษาให้ชำซอง มีความเข้าใจกว้างขวางลึกซึ้ง รู้ชัดเจนและใช้ได้จริง ซึ่งผู้ที่เป็นพหุสัจจะ คงแก่เรียนได้คือผู้ที่สนใจศึกษาความรู้ใส่ตนอยู่เสมอ รักการศึกษาเล่าเรียน ตั้งใจศึกษาหาความรู้อย่างจริงจังไม่ทอดธุระ โดยมีคุณสมบัติดังนี้

(๑) พหุสสุตา เรียนมากคือ เล่าเรียนสดับฟังไว้มาก

(๒) ธตา จดจำไว้ได้ คือจับหลักหรือสาระทรงจำไว้ได้แม่นยำ

(๓) วจสา ปริจิตา คล่องปาก ชำ นาญ คือ ท่องบ่นหรือใช้พูดอยู่เสมอจนคล่องแคล่วแม่นยำ

(๔) มนसानุเปกขิตา พงษ์ขึ้นใจ คือใส่ใจนึกพิจารณาจนเจนใจนึกครั้งใดก็ปรากฏเนื้อความสว่างชัด

(๕) ทิฏฐิยา สุปฏิวิทธา เข้าใจชัดเจนด้วยทิฏฐิ คือมีความเข้าใจลึกซึ้ง มองเห็นประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาทั้งในแง่ความหมายและเหตุผล”^{๖๗}

๓) กัลยาณมิตรตตา คือ การคบหาคนดีเป็นเพื่อน เป็นที่ปรึกษาปัญหาของชีวิตกัลยาณมิตรในความหมายทางพระพุทธศาสนา หมายถึง บุคคลที่ชักนำไปสู่การมีปัญญาและความดีเช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ พระศาสดา กัลยาณมิตร มีบทบาทมากในการชักนำบุคคลไปสู่การเรียนรู้และส่งเสริมให้มีการเรียนรู้อย่างถูกต้อง หากมีกัลยาณมิตรช่วยแนะนำบุคคลก็จะถึงการเรียนรู้ได้เร็วขึ้น พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญบทบาทของกัลยาณมิตรเป็นอย่างสูง เช่น ตรัสว่ากัลยาณมิตรเป็นบุพภาคของการเกิดขึ้นของปัญญาบ้าง หรือกัลยาณมิตรเป็นธรรมะทั้งหมดบ้าง ดังนั้นบุคคลพึงแสวงหากัลยาณมิตร และพึงเป็นกัลยาณมิตรของผู้อื่น ความสัมพันธ์ทุกชนิดควรเป็นไปด้วยกัลยาณธรรม กล่าวคือสัมพันธ์กันแล้วทำให้ฉลาดขึ้น ไม่ใช่ทำให้เขาโง่งลง พึ่งตนเองได้น้อยลง เข้าใจผิดเกิดความโลภ ความโกรธ ความหลง ในสิ่งคาโลวาทสูตร พระองค์ได้ตรัสลักษณะของมิตรแท้ และมิตรเทียมเอาไว้ โดยมิตรเทียมได้แก่ คนปกอลอง คนดีแต่พูด คนหัวประจบ คนชักชวนในทางฉิบหาย”^{๖๘} และได้แสดงลักษณะของ

^{๖๖} พระธรรมปิฎก,(ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๘๒-๒๘๔.

^{๖๗} อภ.ปญจ.(ไทย) ๒๒/๒๖๑/๖๔๔.

^{๖๘} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐/๔๓๘.

มิตรแท้ ว่า ทุกข์ ทุกข์ด้วย สุข สุขด้วย ปกป้องเพื่อนเมื่อถูกกล่าวถึงในทางเสียหาย และ รับรองคนที่
 พุทธสรรเสริญเพื่อน”^{๖๙}

๔) โสวัจัสสตา คือ เป็นคนว่านอนสอนง่าย ไม่ดื้อรั้นกระด้าง รู้จักรับฟังเหตุผลและ
 ข้อเท็จจริง พร้อมทั้งจะแก้ไขปรับปรุงตนเอง ไม่ลุแก่อำนาจของอัตตาธิปไตย นอกจากนั้นพระมหาโมค
 คัลลานะก็ได้แสดงถึงลักษณะของคนว่าง่ายไว้ ๑๖ ประการ ดังนี้

- (๑) ไม่ใฝ่ต่ำ คือ ไม่ลู่ออกแก่ความอยาก
- (๒) ไม่ยกตัว คือ ไม่ยกตนข่มท่าน
- (๓) ไม่ถือถือติดตล คือ ไม่ซีไกรธ ไม่ฉุนเฉียว
- (๔) ไม่ผูกโกรธ คือ ไม่ผูกอาฆาตจองเวร
- (๕) ไม่รังเกียจ เหยียดหยาม คือ ไม่รังเกียจเพราะฤทธิ์ของความโกรธ
- (๖) ไม่ต่อว่าต่อขาน คือ ไม่พูดคำที่แสดงความโกรธ
- (๗) ไม่ได้เถียง คือ ไม่ได้ตอบผู้ตักเตือน
- (๘) ไม่ตะเพิด คือ ไม่รุกรานผู้ตักเตือน
- (๙) ไม่ยื้อนคำ คือ ไม่ปรักปรำหรือยื้อนคำพูดผู้ตักเตือน
- (๑๐) ไม่กลบเกลื่อน คือ พุดนอกเรื่อง ไม่แก้ตัวบิดพลิ้ว
- (๑๑) พอใจตอบ คือ เมื่อถูกซักถามก็พอใจตอบ ไม่ปิดบัง
- (๑๒) ไม่ลบหลู่ ไม่ตีเสมอ คือ ไม่ดูถูกดูแคลนหรือต่อว่าผู้ตักเตือน
- (๑๓) ไม่ริษยา ตระหนี่ คือ ไม่ใจแคบ
- (๑๔) ไม่โอ้อวด เจ้าเล่ห์ คือ ไม่พูดอวดตัว หรือเล่นเล่ห์เพทุบาย
- (๑๕) ไม่เป็นคนกระด้าง ดูหมิ่นผู้อื่น คือ เป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตน ไม่ยกตนข่มท่าน
- (๑๖) ไม่ถือแต่ความเห็นของตัวเองไม่ดื้อรั้น คือ ไม่ทำอะไรตามใจตัวเอง เป็นผู้เชื่อฟัง

๕) กิงกรณียสุ ทักขตา คือ การเอาใจใส่ต่อการทำงาน ภาระกิจของหมู่คณะ ญาติเพื่อพี่น้อง
 และชุมชน รู้จักใช้ปัญญาไตร่ตรองหาวิธีให้ดำเนินการที่เหมาะสม ให้สำเร็จเรียบร้อยดีงาม ซึ่งเป็นการ
 ช่วยทำกิจธุระของผู้อื่น ด้วยความขยัน และด้วยความสามารถของตน นอกจากนั้นยังเป็นการสร้างที่พึ่ง
 ให้แก่ตนเอง แล้วยังเป็นการสร้างความรัก เคารพ และเป็นเพื่อความสามัคคีพร้อมเพรียงกันอีกด้วย
 ดังข้อความปรากฏใน สาราณียธรรมสูตร ดังความว่า “ธรรมที่เป็นที่พึ่งแห่งความระลึกถึง เรียกว่า สารา
 ธานียธรรม มี ๖ ประการ คือ

- (๑) ตั้งใจช่วยกิจธุระของผู้อื่นด้วยเมตตา
- (๒) ตั้งใจแนะนำสั่งสอนผู้อื่นด้วยเมตตา
- (๓) ตั้งเมตตาจิตแผ่ความปรารถนาดีไปยังผู้อื่น คือ มีความเมตตาต่อผู้อื่นอยู่เสมอ
- (๔) แบ่งปันลาภที่ตนได้มาโดยชอบธรรมแก่ผู้อื่น คือ ให้เอื้อเฟื้อเผื่อต่อผู้อื่น ไม่ตระหนี่ถี่
 เหนียว เห็นแก่ตัวบริโภคใช้สอยแต่ผู้เดียว
- (๕) มีศีลอย่างน้อยก็ศีล ๕ ไม่ประพฤติให้เป็นที่รังเกียจของสังคม

^{๖๙} อก.ทก.(ไทย) ๒๐/๓๘๕/๔๑๑.

(๖) มีทฤษฎีความคิดเห็นเหมือนๆ กับผู้อื่นในสังคม เช่นเชื่อในเรื่องบุญบาป เรื่องกฎแห่งกรรม เรื่องตายแล้วเกิดใหม่ตามหลักพระพุทธศาสนา ไม่เป็นคนหัวรั้นชอบถกเถียงกัน ในเรื่องความเห็นที่ผิดทำนองคลองธรรม.... “อะยมปิฉัมโม นาถะกะระโณ นี้คือธรรมที่ทำที่พึงแก่ตนอีกข้อหนึ่ง”^{๗๐}

๖) ธัมมกามตา ผู้ใคร่ในธรรม คือ รักความถูกต้อง รักความยุติธรรม ความเสมอภาคในสังคม หรือชอบศึกษา ค้นคว้า สอบถามหาความรู้ความจริง รู้จักพูด รู้จักรับฟัง สร้างความรู้สึกรสนิยมอย่างสบายใจ ชวนให้ผู้อื่นอยากเข้ามาปรึกษาและร่วมสนทนา

๗) วิริยารัมภะ มีความเพียรขยัน คือ เพียรทำความดี เพียรละความชั่วทุกอย่างเอาใจต่อหน้าที่อย่างเด็ดเดี่ยว ไม่ทอดทิ้งกลางคัน ไม่ปฏิเสธความรับผิดชอบไม่ว่ากรณีใด ๆ ความเพียรนี้ เป็นค่ากลางๆ อาจจะใช้ในทางที่ผิดก็ได้ เช่น เพียรพยายามจะฆ่าคน เพียรพยายามจะลักขโมย อาจจะใช้ในทางที่ถูกก็ได้ เช่น เพียรศึกษาเล่าเรียน เพียรทำมาหากิน เพียรทำลายกิเลส เป็นต้น ซึ่งถ้าเพียรในทางที่ชอบท่านเรียกว่า สัมมาวายามะ เพียรชอบ แต่เพียรในทางผิดท่านเรียกว่า มิจฉาวายามะ เพียรผิด ความเพียรที่เป็นสัมมาวายามะ หรือ เพียรชอบ แบ่งออกเป็น ๒ ประการ ได้แก่

(๑) ความเพียรทางกาย เช่น ทำการงานด้วยกาย หรือปฏิบัติธรรม ทำสมาธิ เดินจงกรม เป็นต้น

(๒) ความเพียรทางจิต เช่นความเพียรในการละชั่ว ได้แก่ การตั้งใจ อธิฐานในใจว่าจะไม่ อิจฉาริษยาใคร ไม่ประทุษร้าย แต่มีจิตเพียรเพื่อประกอบความดี ตั้งจิตอธิฐานว่า จะปฏิบัติศีลให้บริสุทธิ์ จะตั้งสัจจะบารมี ออกบวช เป็นต้น ความเพียรทุกชนิด ไม่ว่าจะความเพียรในทางโลก เช่น ความเพียรในการศึกษาเล่าเรียนและการประกอบธุรกิจหน้าที่หรือประกอบกิจการงาน เป็นต้น หรือความเพียรในทางธรรม คือเพียรละชั่ว ประพฤติดี และเพียรทำใจของตนให้สะอาด ต้องอาศัยขันติ คือความอดทนเป็นตัวหนุนความเพียรจึงจะประสบผลสำเร็จได้ง่าย แต่ถ้าปราศจากขันติเสียแล้ว ก็ยากที่จะประสบผลสำเร็จได้ซึ่งความอดทน ทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า ขันติ มี ๓ ประการ คือ ธิติขันติ คือทนต่อการตรากตรำในการทำงาน ๑ อธิวาสนขันติ อดทนต่อการเจ็บไข้ได้ป่วย ๑ และ ตติกาขันติ อดทนต่อความเจ็บใจ หรืออดทนต่อกำลังของกิเลส ๑

๘) สันตุฎฐี คือ ความสันโดษ ในทางพระพุทธศาสนาให้ความหมายของสันโดษ ไว้ ๓ ความหมาย ดังนี้

(๑) ยถาลาภสันโดษ คือ ยินดีตามมีตามได้ ความหมายก็คือ สิ่งใดก็ตามที่เรามีอยู่และได้มาใหม่ เรายินดีพอใจในสิ่งนั้น ไม่ว่าจะของนั้นจะน้อย หรือมากเพียงใด

(๒) ยถาพลสันโดษ คือ ยินดีตามกำลัง ความหมายก็คือ อย่าทำอะไรให้เกินกำลังของตนเอง เกินกำลังสติปัญญาของตนเองเพื่อที่จะได้ทรัพย์มา ซึ่งถ้าทำเกินกำลังแล้วจะทำให้เดือดร้อนสันโดษในข้อนี้ พระพุทธศาสนาสื่อถึง ความรู้จักประมาณในตน รู้จักตัวเอง

(๓) ยถาสารูปสันโดษ คือ ยินดีตามสมควร ความหมายก็คือ ยินดีด้วยของที่สมควรแก่เพศ ภาวะ และฐานะของตน คือสิ่งใดก็ตามถ้าทำลงไปด้วยความเหมาะสมแก่เพศ ภาวะและฐานะ

^{๗๐} อัง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๒๘๒/๓๒๒.

ของตน ผู้กระทำยินดีพอใจทำในสิ่งที่เหมาะสมที่สมควร เช่นนี้เรียกว่า ยถาสารูปสันโดษ”^{๗๑} ดังนั้น สันโดษ คือยินดี พอใจในทรัพย์สมบัติ ตำแหน่งหน้าที่และผลสำเร็จต่างๆ ที่ตนได้สร้างหรือแสวงหา ได้มาด้วยเรี่ยวแรง ความเพียรพยายาม และความรู้ความสามารถของตนเองโดยทางชอบธรรมและไม่ มัวเมาเห็นแก่ความสุขทางวัตถุ

๙) สติ มีสติคงมั่น คือ รู้จักกำหนดจดจำ ระลึกการที่ทำ คำที่พูดกิจที่ทำแล้วและที่ต้องทำ ต่อไปได้ จะทำอะไรก็รอบคอบรู้จักยับยั้งชั่งใจ ไม่ผลิผลาม ไม่เลินเล่อ ไม่เลื่อนลอยไม่ประมาทไม่ยอม ถลาลงในทางผิดพลาด ไม่ปล่อยปละละเลยทิ้งโอกาสในการสร้างคุณความดีระมัดระวังจิตใจของตน ไม่ให้ถูกกิเลสครอบงำคำว่า สติ มีความหมายตรงกับคำว่า ไม่ประมาท ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บรรดารอยเท้าสัตว์บกทั้งหลาย รอยเท้าช้างเป็นรอยเท้าใหญ่ รอยเท้าสัตว์บกอื่น ๆ ย่อมสามารถรวม ลงในรอยเท้าช้างได้หมดฉันใด ธรรมทั้งหลายบรรดาที่เป็นกุศลทั้งหมด ก็รวมลงในเรื่องความไม่ ประมาททั้งหมดฉันนั้น”^{๗๒} ดังนั้น คำว่า สติ ที่แปลว่า ระลึกได้ คือ ระลึกได้ไม่ประมาท และจะพบคำว่า สติ คู่ กับคำว่า สัมปชัญญะ หมายถึง ความรู้ตัว โดยที่ คนเรา จะมีสติได้ ท่านกล่าวว่ามี อยู่ ๔ ประการ คือ

- (๑) สติสัมปชัญญะ คือ มีสติสัมปชัญญะอยู่เสมอ
- (๒) ไม่คบคนมีจิตป็นป่วน
- (๓) คบคนที่มีสติปัญญามั่นคง
- (๔) มีสติ มีใจน้อมไปในการมีสติ คืออยากเป็นคนดีมีสติมั่นคง

๑๐) ปัญญา คือ มีปัญญาหยั่งรู้เหตุผล รู้ดี รู้ชั่ว คุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ มองสิ่ง ทั้งหลายตามความเป็นจริงของมัน มีเหตุผล รู้จักใช้โยนิโสมนสิการ ในการพิจารณาเรื่องต่างๆ จนรู้ แจ้งในสภาวะของสิ่งทั้งหลาย”^{๗๓} ปัญญาในทางพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น ๒ ชนิด ได้แก่

(๑) โลกียปัญญา คือ ปัญญาทางโลก คือ ปัญญา รู้จักรักษาตัว ปัญญา รู้จักทำมาหากินหรือ ปัญญาความรู้ที่ศึกษากันในทางโลก ตั้งแต่ระดับอนุบาล จนถึงระดับมหาวิทยาลัย เพื่อพาตัวรอดและ ตั้งตัวได้ในโลก ปัญญาประเภทนี้มีชาวโลกแสวงหากันมาก จนถึงตั้งเป็นหลักการศึกษาของชาติ ที่ทุก คนในชาติต้องศึกษาและควรศึกษาหรือควรได้รับการศึกษา

สรุปความว่า ปัญญาทางโลก คือ ปัญญาในทางเลี้ยงชีพ ทำ มาหากินเพื่อให้อยู่สบาย เจริญก้าวหน้าในทางโลกมีความเจริญก้าวหน้าในชีวิต หรือบางทีก็เป็นเหตุให้ทำบุญ บางทีก็เป็นเหตุ ให้ทำบาป

(๒) โลกุตตรปัญญา คือปัญญาทางโลกุตระ หรือปัญญาในทางธรรม หมายถึงการรู้จักบาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ เช่น ปัญญาในการรู้เข้าใจในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และ นำไปสู่ ปัญญาขั้นทำลายกิเลสของพระอรหันต์ ตั้งแต่ขั้นพระโสดาบัน จนถึงพระอรหันต์ เป็น ปัญญาเพื่อความสิ้นทุกข์โดยตรง หรือ เพื่อความสิ้นทุกข์ในที่สุดซึ่งปัญญาทั้ง ๒ ประเภทนั้น มนุษย์ สามารถมีปัญญาได้ โดยพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงเหตุของการเกิดปัญญา ไว้ ๓ ได้แก่”^{๗๔}

^{๗๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๕/๖๑๔.

^{๗๒} อง.ทสก(ไทย) ๒๔/๒๘/๔๔๙.

^{๗๓} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๗/๒๘๑.

^{๗๔} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๑.

(๑) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการฟัง ได้แก่ ปัญญาที่เกิดจากการฟังมาจากผู้อื่น เช่น จากการศึกษาเล่าเรียน จากครู จากการอ่านหนังสือ หรือจากการดูในด้านทัศนศึกษา ปัญญาประเภทนี้มีการขวนขวายกันมากในปัจจุบัน เพื่อให้เกิดขึ้นแก่คนในชาติ โดยชาติต่างๆ ทั่วโลกได้สร้างสถาบันการศึกษาในระดับต่างๆ ในชาติของตนขึ้น ผลิตหนังสือหรือตำราเรียนประเภทต่างๆ จัดทำให้มีโสทัดศนะศึกษาและโสทัดศนุปกรณ์ขึ้น ดังนั้น สุตมยปัญญานี้จึงมีความสำคัญมากต่อการพัฒนาตนเองและสังคมในชาติ ผู้มีปัญญาประเภทนี้ คือได้รับการศึกษาตึจนจบปริญญาสาขาใดสาขาหนึ่งหรือหลายๆ สาขา ในการศึกษาทุกระดับ ย่อมสร้างที่ฟังให้แก่ตนได้ด้อย่างหนึ่ง คนในโลกทั่วไปจึงมักแสวงหาปัญญาชนิดนี้กันมากกว่าปัญญาอีก ๒ ช้างปลาย เพราะเป็นปัญญาที่ทำให้เกิดขึ้นไม่ยากนัก และนิยมแสวงหาปัญญาชนิดนี้กันมากในปัจจุบัน เพราะคนทั่วไปสามารถทำให้เกิดขึ้นได้

(๒) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการคิด ปัญญาชนิดนี้เกิดจากการค้นคิดพิจารณาหาเหตุผล บุคคลไม่ได้ฟังมาจากผู้อื่นหรือไม่ได้อ่านหนังสือหรือตำราเรียนใดๆ หรือไม่ได้จากแหล่งอื่นใดที่คนอื่นทำขึ้น แต่ได้ทำปัญญาของตนให้เกิดมีขึ้นด้วยการขบคิดค้นคว้าของตนเอง คิดหาเหตุผลเอาเองจนเกิดปัญญารู้ชัดขึ้นในเรื่องนั้นๆ อย่างที่นักวิทยาศาสตร์ได้ค้นคิดประดิษฐ์สิ่งใหม่ๆ ขึ้นมาเป็นอันมากในปัจจุบัน ก็ต้องใช้ปัญญาในข้อนี้มาก ปัญญาชนิดนี้ ทางพระพุทธศาสนาเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โยนิโสมนสิการ การทำไว้ในใจโดยอุบายแยบคาย คือ การใช้ความคิดให้ถูกวิธี การมองสิ่งทั้งหลายด้วยการพิจารณาสืบหาค้นคว้า การแสวงหาเหตุผลตลอดสาย การแยกแยะออกวิเคราะห์ด้วยความคิดที่เป็นระเบียบ โดยอุบายวิธีให้เห็นสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยสถาบันวิจัยค้นคว้าในเรื่องต่างๆ ในสถาบันการศึกษาและในทางวิทยาศาสตร์เป็นอันมากในปัจจุบัน ที่ได้เกิดขึ้นเพื่อให้ได้ปัญญาชนิดนี้

(๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการอบรม เป็นปัญญาที่เกิดแต่การฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ ปัญญาตัวนี้เองเป็นปัญญาที่ต้องการมากในทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะการทำที่ฟังแก่ตน เพราะทำให้ได้ความสงบสุขด้านจิตใจ ไปจนถึงการสิ้นทุกข์ในที่สุด เพราะปัญญาที่เกิดจากภาวนาคือการพัฒนาจิตใจของตนให้สูง ปัญญาชนิดนี้เป็นปัญญาที่สัมผัสสิ่งทั้งหลายด้วยตัวของตัวเอง ถ้าเปรียบเทียบกับการรู้ซึ่งถึงความร้อนของไฟ ปัญญาประเภทนี้เปรียบเหมือนเราไปจับไฟแล้วก็รู้ซึ่งถึงความร้อนของมันเพราะเราได้จับต้องด้วยตัวของเราเอง

สรุปความว่า คำว่า ที่ฟัง ในแนวนาถรณธรรมนี้ มีประเด็นในหลักสำคัญใหญ่ ๆ อยู่ ๒ ประการคือ

(๑) การสร้างที่ฟังแก่ตนเอง ได้แก่ ข้อศีล ช่วยให้ฟังตนเองในด้านความประพฤติ ทางกายและวาจาที่ติงามเป็นสุภาพชน เป็นมิตรต่อสาธารณะชนได้ทุกชนชั้น พาหุสัจจะ การศึกษาทรงจำไว้มาก เป็นที่ฟังแก่ตนเอง ในด้านความคิด ชาวปัญญาเพื่อเป็นข้อมูลนำมาประกอบสำหรับการแก้ปัญหาต่าง ๆ โสวัจสสตา ช่วยให้เป็นคนอ่อนโยน มีมารยาทผู้ดี วิริยารัมภะ ช่วยให้เป็นคนมุมานะ เป็นนักต่อสู้กับปัญหาและอุปสรรคที่เกิดแก่ตนเอง และการทำงานที่มุ่งมั่นด้วยใจเด็ดเดี่ยวกล้าหาญ สันตุฎฐี ช่วยให้เรามีสภาพจิตที่ปกติไม่ยิ้นดิยิ้นร้าย ต่อทรัพย์สินสมบัติและ หน้าที่การงานของคนอื่น แต่เป็นกำลังใจให้ตนเองมีพลังต่อสู้โดยสันติวิธีในการได้มาซึ่งหน้าที่การงานตำแหน่งทางสังคม ไม่ใช่แย่งมาหรือใช้อำนาจที่ไม่ชอบธรรม ส่วน สติ ช่วยให้ทำงานด้วยความไม่ประมาท และปัญญา ช่วยให้พิจารณาสิ่งต่าง ๆ โดยรอบคอบมีเหตุผลที่ควรแก่งานชนิดนั้น ๆ

(๒) การสร้างที่พึ่งที่เกี่ยวกับคนอื่น คือ ข้อกัลยาณมิตตตา การคบเพื่อที่ดีย่อมนำประโยชน์สุขมาให้ ถ้าคบเพื่อเลว ก็เลวไปด้วยเพราะคนคนเช่นใดก็เป็นคนเช่นนั้น และข้อ กิงกรณิ เยสุ ทักขตา สงเคราะห์ลงในการพึ่งพากันและกับทางสังคม เนื่องจากต้องคอยช่วยเหลือส่งเสริมให้การอุดหนุนในด้านมนุษยธรรมต่อเพื่อนมนุษย์ เช่น ช่วยผู้ประสบภัยจากภยันต์ต้องถนนช่วยเหลือเพื่อนบ้าน ช่วยเหลือนักเรียนด้วยกัน เป็นต้น

๒.๕ บทสรุป

สรุปความว่า พุทธกิจคือกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญในช่วง ๔๕ พรรษา ที่พระพุทธองค์ทรงกระทำตามหน้าที่ของพระพุทธเจ้าครบถ้วนบริบูรณ์ ด้วยพระเมตตาคุณ พระมหากรุณาคุณ พระบริสุทธิคุณ ด้วยความอนุเคราะห์สงเคราะห์เวไนยสัตว์อย่างเสมอภาค ไม่มีการเลือกชั้นวรรณะใดทั้งสิ้น จิตใจของพระองค์เปี่ยมไปด้วยเมตตากรุณาอันสูงล้ำ ทรงไม่ย่อท้อต่อการบำเพ็ญ แม้ในถิ่นทุรกันดารพระองค์ก็ทรงเสด็จไปโปรดชนเหล่านั้นทุกถ้วนหน้าตามหลักของพุทธกิจ คือเวลาเช้าออกบิณฑบาตโปรดสัตว์ เวลาเย็นทรงแสดงธรรมโปรดพุทธบริษัท เวลาค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุภิกษุณี เวลาเที่ยงคืนตอบปัญหาแก่เหล่าเทวดา เวลาจวนสว่าง ตรวจดูข้ายพระญาณผู้จะบรรลุธรรมเพื่อเสด็จไปโปรดเวไนยสัตว์ผู้มีบุญบารมีจะได้บรรลุตาม

พุทธกิจ เป็นกิจหรือหน้าที่ของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ มีความสำคัญต่อการประดิษฐานพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยพุทธกาล จนถึงสมัยปัจจุบัน เพราะเป็นหน้าที่ของพระพุทธเจ้าที่ต้องทรงบำเพ็ญ แก่เหล่าสาวก อุบาสกอุบาสิกา ตลอดทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งจะทำให้พระพุทธศาสนาสืบต่อมาถึงยุคนี้ได้ ก็อาศัยบารมีธรรมของพระพุทธเจ้า เป็นผู้บำเพ็ญไว้ดีแล้ว พระสงฆ์สาวกจึงได้นำมาประพฤติปฏิบัติตามแนวทางที่พระองค์สั่งสอนหรือบัญญัติไว้ดีแล้ว โดยมีศาสดาของศาสนา คือพระพุทธเจ้าเป็นต้นแบบในการปฏิบัติตามกันมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลถึงปัจจุบัน กว่าสองพันห้าร้อยหกสิบเอ็ดปีแล้ว ซึ่งเหล่าพระสงฆ์สาวกนำหลักพุทธกิจมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต สืบทอดอายุพระพุทธศาสนาจนถึงทุกวันนี้

บทที่ ๓

ความสัมพันธ์ของหลักพุทธกิจกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต

การศึกษาการประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทยในบทที่ ๓ นี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของพุทธกิจกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยมีขอบข่ายเนื้อหา ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้ (๑) ความหมายของคำว่าความสัมพันธ์ (๒) คุณภาพชีวิตตามแนวพระพุทธศาสนา (๓) ความสัมพันธ์ในพุทธกิจกับคุณภาพชีวิต (๔) ความสัมพันธ์ของพุทธกิจต่อพระสงฆ์ไทยในยุคปัจจุบัน (๕) บทสรุป

๓.๑ ความหมายของความสัมพันธ์

๓.๑.๑ ความหมายของความสัมพันธ์ทั่วไป

ฝ่ายวิชาการภาษาไทยได้ให้ความหมายไว้ว่า คำว่า สัมพันธ์, สัมพันธ์, สัมพันธ์, [สัมพันธ์, สัมพันธ์] น. ผูกพัน, เกี่ยวข้อง, เกี่ยวกัน, เช่น สัมพันธ์ฉันเพื่อน”^๑

คำว่า สัมพันธ์, สัมพันธ์ ป. น. การผูกพัน, ความเกี่ยวข้อง, ก. ผูกพัน, พันให้ติดกัน;”^๒

ความสัมพันธ์ อาจหมายถึง = ผูกพัน, เกี่ยวข้อง”^๓ (มค. สมพนธ์) น. การผูกพัน, ความเกี่ยวข้อง, เช่น สัมพันธ์ภาพ สัมพันธ์ไมตรี. ก. ผูก, พันให้ติดกัน (เหมือน สัมพันธ์,...สัมพันธ์)”^๔

จากที่กล่าวมาข้างต้น ความสัมพันธ์ในที่นี้จึงหมายถึง ความผูกพัน, ความเกี่ยวข้อง, ความเกี่ยวเนื่องของพระพุทธเจ้ากับพระสงฆ์สาวกในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยสัมพันธ์ เกี่ยวข้องในฐานะหน้าที่พระองค์ทรงบำเพ็ญพุทธกิจอย่างต่อเนื่องตลอด ๔๕ พรรษา

๓.๑.๒ ความหมายความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)”^๕ ได้ให้ความหมายไว้ว่า คำว่า สัมพันธ์ ๑. เกี่ยวข้อง, ผูกพัน, เนืองกัน ๒. ในทางอักษรวิธีภาษาบาลี หมายถึง มีต่างบทมาสนธิเชื่อมเข้าด้วยกัน เช่น ตุณฺหิสฺส หรือ ตุณฺหิสฺส (= ตุณฺหิ + อสฺส); ในความหมายนี้ ตรงข้ามกับ วัตติตะ.

^๑ ฝ่ายวิชาการภาษาไทย, พจนานุกรมไทย ฉบับสมบูรณและฉบับพกพา, (กรุงเทพมหานคร : ซีเอ็ดยูเคชั่น, ๒๕๕๓,) หน้า ๑๑๑๓.

^๒ องค์การคำคุณา, พจนานุกรมฉบับปรับปรุงแก้ไข, พิมพ์ครั้งที่สิบเก้า, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๕),

^๓ [https://th.wikipedia.org/wiki/\[๑๔ พุทธจิกายน ๒๕๖๐\]](https://th.wikipedia.org/wiki/[๑๔ พุทธจิกายน ๒๕๖๐])

^๔ [www.dictionary.sanook.com/search/dict-th-th-royal-institute/\[๑๔ พุทธจิกายน ๒๕๖๐\]](http://www.dictionary.sanook.com/search/dict-th-th-royal-institute/[๑๔ พุทธจิกายน ๒๕๖๐])

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๓๔.

๓.๒ คุณภาพชีวิตตามแนวพระพุทธศาสนา

การจะพัฒนาฝึกปรือตนตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท มีความมุ่งหมายให้ผู้ฝึกฝนพัฒนานั้น ได้รับประโยชน์สุขตั้งแต่ขั้นต้นในการลงมือปฏิบัติ กล่าวคือ เริ่มแต่การรู้จักปฏิบัติตนที่ดีต่อสภาพสิ่งแวดล้อมภายนอก ซึ่งเรียกว่าความสามัคคีธรรมทั้งหลาย”^๖ มีสามรวมตา สามรวมหู สามรวมจมูก สามรวมลิ้น สามรวมกาย และสามรวมใจ เพื่อจะได้ใช้เป็นพื้นฐานของศีล คือ เจตนางดเว้นจากความชั่วทางกาย และเจตนางดเว้นจากความชั่วทางวาจา เรียกว่าพัฒนาด้านความประพฤติ หรือพัฒนาด้านพฤติกรรมที่ดี อันเป็นช่องทางให้จิตใจพัฒนาและช่วยให้ปัญญาองอกงาม อย่างน้อยพึงพัฒนาพฤติกรรมที่ไม่เบียดเบียน แต่เป็นพฤติกรรมที่สร้างสรรค์เกื้อกูล”^๗

ในทางพระพุทธศาสนานี้ การพัฒนาชีวิตให้ดำเนินไปอย่างถูกต้องนั้นแหละเป็นธรรมอยู่ในตัว วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามนั้นเราเรียกกันว่า มรรค เป็นของคู่กันกับหลักการอีกอย่างหนึ่ง คือ สิกขา คือต้องมีการฝึกฝนหรือฝึกหัด ที่ภาษาไทยเราเรียกว่า ศึกษา เพราะฉะนั้น การศึกษา ก็คือการฝึกฝนให้ชีวิตดำเนินไปในวิถีที่ถูกต้องดีงาม มรรคเป็นวิถีชีวิตที่ดีงามถูกต้อง หรือตัวการดำเนินชีวิต ส่วนการศึกษาเป็นการทำให้เกิดการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง หรือการฝึกฝนคนให้เข้าสู่วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามนั่นเอง พุทธศาสนาก็เลยใช้การฝึกฝนนี้ในความหมายอย่างเดียวกับการพัฒนา ไป ๆ มา ๆ การพัฒนาชีวิต ก็คือการศึกษา นั่นเอง เพราะฉะนั้น การศึกษาก็คือการพัฒนาชีวิต ให้ดำเนินไปในวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม トラบไตชีวิตของเรายังไม่สมบูรณ์ ยังมีความพร่อง ยังมีความไม่เต็ม ยังมีทุกข์ ยังมีปัญหา トラบนั้นเรายังต้องพัฒนาชีวิตกันเรื่อยไป หมายความว่าเรายังต้องมีการศึกษากันเรื่อยไปตลอดชีวิต จนกว่าจะถึงจุดหมายดังกล่าว” ทางพระพุทธศาสนาเฝ้าที่มีความหมายว่า “ทำให้เจริญองอกงาม” หรือ “ฝึกฝนให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป” ซึ่งมีความหมายอย่างเดียวกับพัฒนานี้หลายคำ คำที่มีความหมายกระชับจำเพาะที่จำกัดขอบเขต ที่ใช้กับการทำชีวิตให้เจริญองอกงาม ได้แก่คำว่า “ภาวนา” เมื่อได้ศัพท์เฉพาะสำหรับการพัฒนาชีวิตแล้ว เราก็แยกการใช้ถ้อยคำกันออกไปให้ชัดเจนได้ ไม่สับสน คือ ถ้าพัฒนาสิ่งที่เป็นรูปธรรมภายนอก เช่น พัฒนาวัตถุ พัฒนาสังคม พัฒนาบ้านเมือง พัฒนากิจการต่าง ๆ ก็ใช้คำว่า พัฒนาถ้าพัฒนาชีวิต หรือพัฒนาคน พัฒนามนุษย์ ก็ใช้คำว่าภาวนา”^๘

๓.๒.๑ ทาน

ทาน เป็นบารมีอันดับแรกของการบำเพ็ญคุณธรรมของพระโพธิสัตว์เพื่อจะได้ตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แบ่งบารมีเป็น ๓ ชั้นเป็นบารมีขั้นธรรมดา ชั้นอุปบารมี บารมีที่สูงสุด ชั้นปรมัตถบารมี บารมีที่สำคัญเป็นอย่างยิ่งที่สุด รวมทั้งสิ้นเป็น ๓๐ บารมี ในคัมภีร์ อปทาน”^๙ ได้กล่าวถึงทานบารมี โดยถือการให้วัตถุสิ่งของเป็นเรื่องสำคัญมากสิ่งของที่ให้จะต้องเป็นของดี และได้รับการเลือกสรรแล้ว เมื่อให้ทานแล้วผู้ให้จะได้รับส่วนแห่งบุญซึ่งสามารถแผ่หรืออุทิศให้แก่สัตว์

^๖ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๓ - ๔๖๓/๕๐๔ - ๕๑๐

^๗ พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, ๒๕๔๓), หน้า ๒๓๘.

^๘ พระอธิการประเสริฐ กาญจน (วงเวียน), “ศึกษาแนวทางการประยุกต์ใช้อธิบาท ๔ เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต. ; วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๕๒.

^๙ ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑-๔๑๒/๑-๔๘๑.

ทั้งหลายได้ ในคัมภีร์พุทธวงศ์”^{๑๐} กล่าวถึงเรื่องทานบารมีว่า เป็นความคิดที่เป็นแบบอุดมคติ คือเป็นการให้สิ่งที่ตนมีทั้งหมด โดยไม่จำกัควัตถุสิ่งของ เป็นการละความยึดถือในทรัพย์สมบัติทั้งหมด พร้อมที่จะออกบวช ส่วนในคัมภีร์จรียาปิฎก”^{๑๑} กล่าวในอภิตติจรียาเริ่มต้นด้วยการกล่าวความเบื้องต้นระบุว่าพระพุทธเจ้าทรงเล่าถึง ‘จรียา’ ที่ทรงประพฤติบำเพ็ญในระยะเวลาสี่สงฆ์แสนกัป อันเป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณของพระองค์ เช่น เรื่องพระเจ้าสีวี”^{๑๒} เรื่องนี้เกี่ยวกับท้าวสักกะนิมิตกายเป็นพราหมณ์ตาบอดมาขอพระเนตรข้างหนึ่งของพระเจ้าสีวี เพื่อให้พระเจ้าสีวีได้บำเพ็ญอชฌัตติกทาน พระเจ้าสีวีประทานพระเนตรทั้ง ๒ ข้างให้ กล่าวว่าในขณะที่จะให้ก็ดี กำลังให้อยู่ก็ดี ให้แล้วก็ดี จิตของพระเจ้าสีวีมิได้หวั่นไหว มิได้คำนึงถึงความเจ็บปวดหรืออภัยการสูญเสียดวงตา ทรงปรารถนาแต่พระโพธิญาณ และเรื่องพระเวสสันดร”^{๑๓} ซึ่งเกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีในทุกๆ ทาง กล่าวคือ ระหว่างอยู่ในครรภ์มารดา ได้ทรงบันดาลให้พระมารดาบริจาคทานแก่คนยากจน คนป่วย คนแก่ คนเดินทาง เมื่อพระชนม์ได้ ๘ พรรษาก็ตั้งใจบริจาค หัวใจ ตา แม่นื้อ และเลือดเป็นทาน ต่อมาได้พระราชทานช้างคู่บ้านคู่เมืองแก่ชาวกาลิงครัฐ เมื่อถูกขับออกจากพระนครก็ยังให้ ช้าง ม้า รถ ทาสี ทาส แม่โค พระสนม จนหมดสิ้น เมื่ออยู่ในป่าก็ยังได้พระราชทานกัณหาชาลี แก่ชูชก และยกพระนางมัทรี ให้แก่ท้าวสักกะผู้แปลงเป็นพราหมณ์มาขอ ทุกครั้งที่มีการบริจาคทาน โลกธาตุจะหวั่นไหว ชื่นชมในอำนาจแห่งทานบารมีของพระองค์

เรื่องทานในจรียาปิฎกนี้ แสดงให้เห็นว่า การให้ทาน ของพระโพธิสัตว์นั้น เป็นการเน้นเรื่องการให้ในระดับสูง เพื่อมุ่งหวังสิ่งสูงสุดคือพระโพธิญาณ หรือพระสัมพันธูปัญญา โดยมิได้มุ่งหวังลาภ ยศ สุข สรรเสริญในโลกธรรม ดังนั้นการให้ทาน แต่ละครั้งจะไม่มีรูปแบบแน่นอน แต่ยึดหลักความตั้งใจที่จะให้ การให้สิ่งที่มีในขณะนั้นอันจำเป็นแก่ผู้รับด้วยสำหรับมหาทานนั้น ทานก็บริจาคสิ่งที่เป็นของดี ไม่ใช่ของเหลือใช้ และมีได้ให้เพราะไม่เห็นคุณค่าของสิ่งของเหล่านั้น บางครั้งก็ให้สิ่งของที่ดีกว่าของที่ตนใช้ แสดงถึงระดับความสูงของการให้คือปรารถนาดีต่อผู้อื่นมากกว่าตนเอง นอกจากนี้เรื่องทานในจรียาปิฎก เป็นเรื่องเกี่ยวกับสิ่งของหรือร่างกาย เป็นเรื่องของรูปธรรมทั้งหมดมิได้พูดถึงเรื่องนามธรรมหรือธรรมทาน เช่น การให้ความรู้เรื่องชั้นของทานบารมีนั้น มีคาถาปรากฏเกี่ยวกับเรื่องทานบารมี ที่กล่าวถึงบารมี ๓ ชั้น คือ “เครื่องบ่มพระโพธิญาณ คือบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ ทานบารมีย่อมมีในภพของพระเจ้าสีวีราชผู้ประเสริฐ”^{๑๔} ในภพที่เป็นพระเวสสันดร และเวลามพราหมณ์ยอมเป็น “ทานอุปบารมี”^{๑๕} การบำเพ็ญทานโดยทานของ อภิตติดาบสและวิสัยหดาบสเป็น “อุปบารมี”^{๑๖} ในภพที่พระโพธิสัตว์เป็นพญาช้าง สีลวานาค และพญากระต่าย ในธรรมชาติเหล่านั้น เป็น “ทานปรมัตถบารมี”^{๑๗} นชาติกัฏฐกถา ตอนทีกล่าวถึงทูลเรนทาน มีการกำหนดอย่าง

^{๑๐} พุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑-๒๘/๓๔๓-๔๓๘.

^{๑๑} พุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๑-๓๖/๔๓๙-๔๘๔.

^{๑๒} พุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๘/๔๔๕.

^{๑๓} พุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๙/๔๔๖.

^{๑๔} พุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๘/๓๗๕.

^{๑๕} พุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๙/๓๗๖-๓๗๗.

^{๑๖} พุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๑/๓๗๐.

^{๑๗} พุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๑๑/๓๘๔.

ชัดเจนถึงความแตกต่างของบารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี โดยกล่าวเฉพาะทานบารมีเท่านั้น ไม่กล่าวถึงบารมีข้ออื่นๆ เช่น “พาหิรภณชุปริจจาคิ ทานบารมี นาม องคปริจจาคิ ทานอุปบารมี นาม ชีวิตปริจจาคิ ทานปรมตถบารมี นามาทิ ทสอุปบารมีโย ทส อุปบารมีโย ทส ปรมตถบารมีโยติ สมตติส ปารมีโย”^{๑๘} การบริจจาคัตถุภายนอก ชื่อว่าทานบารมี การบริจจาคส่วนของร่างกาย ชื่อว่า ทานอุปบารมี การบริจจาคชีวิต ชื่อว่า ทานปรมัตถบารมี (ส่วนบารมีอื่น ๆ มีระดับความแตกต่าง)เป็น บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐รวมเป็นบารมี ๓๐ ทานบารมี ได้แก่ ทานที่บำเพ็ญ ด้วยการสละทรัพย์ ตั้งคำของมหาโควินท-พราหมณ์โพธิสัตว์ว่า “ทรัพย์และข้าวจะเป็นสิ่งที่เราเกลียดชังก็หาไม่ได้ เราจะไม่มี การสั่งสมก็หาไม่ได้ (แต่) พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้น เราจึงให้ทรัพย์ที่ดี”^{๑๙} ทานอุปบารมี ได้แก่ ทานที่บำเพ็ญ ด้วยการสละอวัยวะ เช่นดวงตาและโลหิต ตั้ง พระดำรัสของพระเจ้าสิริราชโพธิสัตว์ว่า “ดวงตาทั้ง ๒ จะเป็นสิ่งที่เราเกลียดชังก็หาไม่ได้ แม้นตของเรา ก็มีใช้ เป็นสิ่งที่เกลียดชัง (แต่) พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้น เราจึงให้ ดวงตา”^{๒๐} ทานปรมัตถบารมี ได้แก่ ทานที่บำเพ็ญ ด้วยการสละชีวิต ดังเช่นคำของกระต่ายบัณฑิต โพธิสัตว์ว่า “เราได้ให้ผิวหนัง เนื้อ เอ็น กระดูกหทัย เส้นเอ็น ไข่มุม สิ้นสกรณกายแก่พราหมณ์”^{๒๑}

สรุปความว่า ทานบารมีทั้ง ๓ ชั้นนั้น กล่าวถึงการบำเพ็ญทานบารมี ทานอุปบารมี และ ปรมัตถบารมี ของพระโพธิสัตว์ เป็นข้อปฏิบัติที่มุ่งเพื่อพระโพธิญาณ คือมุ่งหมายที่จะตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้า อันแสดงถึงความมีน้ำใจเด็ดเดี่ยวของพระโพธิสัตว์ จึงเป็นข้อปฏิบัติสำหรับผู้ที่มีมุ่งพระ โพธิญาณเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่จะพึงกระทำได้

๓.๒.๒ ศิล

การพัฒนาตนเองด้วยหลักศีลนั้น โดยเนื้อหาสาระสำคัญ ก็เพื่อให้บุคคลสามารถดำรงตน ให้อยู่ร่วมกับสังคม หรือ อยู่ร่วมกับคนอื่นได้อย่างปกติสุข ทั้งศีลที่เป็นสิกขาบททั่วไป และศีลที่เป็น องค์มรรค คือ อธิศีลสิกขา ดังจะได้กล่าวถึงคำแปล ความหมาย และประเภทของศีลไปตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๑.) คำแปลของศีล มีคำแปลหลายอย่าง ได้แก่ แปลว่า เคียร หมายความว่า ศีระะ ถ้าคน มีศีระะขาดก็ตาย ถ้าศีระะขาดเจ็บก็ไม่สบาย ฉันทิ ถ้าคนศีลขาดก็ตายจากความดีต่าง ๆ ศีล แปลว่า ปกติ หมายความว่า รักษากาย วาจา ให้เรียบร้อยดีเป็นปกติ ศีล แปลว่า เย็น หมายความว่า เย็นกาย เย็นใจ ไม่มีภัย ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู ไม่มีความเดือดร้อน มีแต่ความสงบสุข ศีล แปลว่า เกษม หมายความว่า ปลอดภัย ไม่มีอันตราย มีแต่ความสุขกาย สบายใจอยู่เสมอ ศีล แปลว่า ตั้งกายกรรม วชิกรรม ไว้ ด้วยดี หมายความว่า รักษากายให้ตั้งอยู่ในสุจริต ๓ รักษาวาจาให้ตั้งอยู่ในวจีสุจริต ๔ ไว้เป็นปกติ ศีล แปลว่า เข้าไปรับรองกุศลกรรมไว้ หมายความว่า เมื่อบุคคลมีศีลดีแล้ว คุณธรรมอื่น ๆ ที่ตั้งงาม เช่น ขันติ เมตตา สัจจะ สันโดษ วิริยะ ปัญญา เป็นต้น ก็เกิดขึ้นมาตามลำดับ”^{๒๒}

^{๑๘} พุ.ชา.อสีติ. (บาลี) ๒๘/๔๗.

^{๑๙} พุ.อุป. (ไทย) ๒๕/๒๑๓/๓๗๔.

^{๒๐} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๐๖๖-๒๐๖๗/๓๖๑.

^{๒๑} พุ.อุป. (ไทย) ๓๒/๑๐/๓๘๑-๓๘๒.

^{๒๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี, (โชดก ญาณสิทธิ), วิปัสสนาญาณโสภณ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : ศรี อนันต์การพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๗๔ - ๗๕.

๒.) ลักษณะ หน้าที่ ผลปรากฏ เหตุเกิดของศีล มีอธิบายว่า ลักษณะของศีล คือ มีการรักษากาย วาจาให้เรียบร้อยดีงาม หน้าที่ของศีล คือ มีการกำจัดความทุกข์ ผลปรากฏของศีล คือ มีความสะอาดกาย วาจา ใจ (กายโสเจยย วิจิโสเจยย มโนโสเจยย) ส่วนเหตุเกิดของศีล คือ หิริ (ละอายชั่ว) และโอตตปปะ (กลัวบาป)”^{๒๓}

๓.) ความหมายของศีล ในแง่ของการฝึกฝนตน คือ การฝึกฝนอบรมตนซึ่งเรียกว่า อธิศีล หรือ ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง หรือ การฝึกฝนอบรมความประพฤติทางกาย วาจา คือ ระเบียบวินัย การอยู่ร่วมกับผู้อื่น และในสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ด้วยดี ให้เกื้อกูลไม่เบียดเบียน ไม่ทำลาย เป็นพื้นฐานแห่งการฝึกอบรมจิตใจใน อธิจิตตสิกขา เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล”^{๒๔} และศีลยังหมายถึง ระเบียบความประพฤติ หรือระเบียบความเป็นอยู่ทั้งส่วนตัว และที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางกายวาจา ตลอดถึงท่ามาหาเลี้ยงชีพ ซึ่งได้กำหนดวางไว้เพื่อทำให้ความเป็นอยู่นั้นกลายเป็นสภาพอันเป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติหน้าที่การงานต่าง ๆ ประจำวัน โดยเป็นไปเพื่อความหมายอันดีงาม นั่นคือ การทำให้คนในสังคม หรือ ชุมชนมีระเบียบวินัย ขณะเดียวกันศีลก็เป็นเครื่องป้องกันความชั่วไปในตัวอีกโสดหนึ่งด้วย แล้วศีลยังช่วยส่งเสริมโอกาสสำหรับทำความดี โดยฝึกคนให้รู้จักสร้างความสัมพันธ์ ด้วยกายวาจาที่ดีงาม กับสภาพแวดล้อม ในทางอุดมคติแล้วศีลนั้นต้องการให้มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ปราศจากการเบียดเบียนทำร้ายกันและกัน และช่วยเหลือกันตามฐานะทางสังคมจะอำนวยให้อีกด้วย”^{๒๕} นอกจากนี้ ศีลครอบคลุมไปถึง การไม่ละเมิดระเบียบวินัย หรือการไม่เจตนาล่วงเกินเบียดเบียนผู้อื่น ถ้ามองในด้านการกระทำ ศีล จึงหมายถึง ความไม่ละเมิด และการไม่เบียดเบียน สารของศีลอยู่ที่ความสำรวม หมายถึง การสำรวมระวังคอยปิดกั้น หลีกเว้นไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นนั่นเองเป็นศีล และสภาพจิตของผู้ไม่คิดจะละเมิด ไม่คิดเบียดเบียนใครนั่นแหละเป็นตัวศีล”^{๒๖}

๔.) ความหมายของศีลที่เป็นระเบียบทางสังคม หมายถึง ศีลที่เป็นระเบียบทางสังคม หรือระบบการนั้น ๆ ศีลจึงมีความเข้มงวดกวดขัน เคร่งครัด หยิบ ประณีต และรายละเอียดต่าง ๆ กัน ดังมีศีล ๕ ศีล ๘ ศีลของคฤหัสถ์ ศีล ๑๐ สำหรับสามเณร ศีล ๒๒๗ สำหรับพระภิกษุสงฆ์ เป็นต้น

๕.) ศีลเป็นเหตุให้พัฒนาตนเองจนถึงขั้นวิมุตติหลุดพ้น หมายถึง ศีลที่ทำให้เกิดสภาพความเป็นอยู่ที่เกื้อกูลแก่การปฏิบัติกิจต่าง ๆ เพื่อเข้าถึงจุดหมายที่ตั้งใจโดยลำดับ ไปจนถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิต ในกัมมัตถยสูตร กล่าวถึงสาระสำคัญของกุศลศีล ว่าสามารถเป็นเหตุให้ดับทุกข์ได้ โดยพระอานนทได้ทูลถามพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับผลแห่งศีลที่เป็นกุศล และพระองค์ได้ตรัสตอบว่าศีลที่เป็นกุศล ทำให้สามารถดับทุกข์ได้ มีลำดับการพัฒนา ได้แก่ ศีลที่เป็นกุศล เป็นเหตุให้เกิดอวิปปฏิสาร (ความไม่เดือดร้อนใจ) อวิปปฏิสาร เป็นเหตุให้เกิดปราโมทย์ ปราโมทย์ เป็นเหตุให้เกิดปิติ ปิติ เป็นเหตุให้เกิดปัสสัทธิ ปัสสัทธิ เป็นเหตุให้เกิดสุข สุข เป็นเหตุให้เกิดสมาธิ สมาธิ เป็นเหตุให้เกิด

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕-๗๖.

^{๒๔} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๐๓.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๙.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖๗.

ยถาภูตญาณทัสสนะ ยถาภูตญาณทัสสนะ เป็นเหตุให้เกิดนิพพิทาและวิราคะ นิพพิทาและวิราคะ เป็นเหตุให้เกิดวิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะ เป็นธรรมสูงสุด”^{๒๗}

๖.) ศิลทำให้สมาชิกของสังคมหรือชุมชนนั้นอยู่ร่วมกันด้วยดี หมายถึง ศิลทำให้สังคมสงบเรียบร้อย สมาชิกต่างดำรงอยู่ด้วยดี และมุ่งหน้าปฏิบัติกิจของตน โดยสะดวก

๗.) ศิลจัดเป็นเครื่องมือเพื่อฝึกหัดขัดเกลาตนเอง ทำให้กิเลสอย่างหยาบเบาบางลง ด้วยการควบคุมยับยั้งสังวร ปรับการแสดงออกทางกายวาจาให้เกื้อกูลแก่สภาพความเป็นอยู่ และการอยู่ด้วยกันด้วยดี ซึ่งเป็นความจำเป็นพื้นฐานสำหรับพัฒนาชีวิตของตนให้พร้อมที่จะเป็นที่รองรับกุศลธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่ง คือ เป็นพื้นฐานของสมาธิ หรือการฝึกปรือคุณธรรมทางจิตใจที่สูงขึ้นไป”^{๒๘}

๘.) ประเภทของศิลปะเพื่อนำมาพัฒนาตนเองและสังคม ศิลเพื่อเสริมสร้างความดีงามของชีวิตและสังคม คือ หลักคำสอนในสังคาลกสูตรทั้งหมด เรียก คีหิวินัย หมายถึงวินัยของคฤหัสถ์ เป็นศิลปะสำหรับประชาชน มี ๒ ระดับ มีดังนี้

(๘.๑) ธรรมชั้นศิลปะ คือ ศิลในแง่ธรรม หมายถึง หลักความประพฤติระดับกายวาจาและอาชีวะที่นำมาแนะนำสั่งสอน โดยเน้นที่ปัจเจกชนเป็นสำคัญ ในขั้นนี้ มีความหมายไปถึง อธิศีลสิกขา ซึ่งหมายถึง การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ ได้แก่ รวมเอาองค์มรรค สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เข้ามาว่าโดยสาระก็คือ การดำรงตนด้วยดีในสังคม รักษาระเบียบวินัย ปฏิบัติหน้าที่และความรับผิดชอบทางสังคมให้ถูกต้อง มีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีงามเกื้อกูลประโยชน์ ช่วยรักษาและส่งเสริมสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะในทางสังคม ให้อยู่ในภาวะเอื้ออำนวยแก่การที่ทุก ๆ คนจะสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือ ปฏิบัติตามมรรคกันได้ด้วยดี กล่าวโดยย่อ อธิศีลสิกขา คือ ความประพฤติด้านศิลปะ ตัวอย่างพุทธพจน์ที่แสดงเรื่องศิลปะในแง่ธรรม สำหรับคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนที่แสดงถึงบทบาทของศิลปะและปัญญาของบุตรธิดาต่อบิดามารดา ดังนี้ “บุตรธิดาที่สามารถยังมารดาบิดาผู้ทุศีล ผู้ไม่มีศรัทธาให้ตั้งมั่นในศรัทธา ศิล จาคะ และปัญญาได้ การกระทำอย่างนั้น ชื่อว่า บุตรได้ตอบแทนแก่มารดาบิดา”^{๒๙}

(๘.๒) วินัยที่เป็นศิลปะ คือ ศิลในแง่ที่เป็นวินัย หมายถึง กฎระเบียบข้อบังคับที่กำหนดวางกันขึ้นเป็นบัญญัติทางสังคม เพื่อกำกับความประพฤติของบุคคล ตามความมุ่งหมายเฉพาะของหมู่ชนหรือ ชุมชนนั้น โดยมากมุ่งเพื่อสนับสนุนการปฏิบัติตามธรรมให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น และผู้ฝ่าฝืน ต้องได้รับโทษตามความรับผิดชอบต่อชุมชน หรือ สังคมนั้นอีกชั้นหนึ่ง ต่างจากผลทางจิตใจตามกฎธรรมชาตินั้นคือ วิธีฝึกคนให้มีศิลปะ ซึ่งเป้าหมายของวินัยที่เป็นศิลปะ”^{๓๐} ได้แก่ ศิลระดับสังคมสงฆ์ มีเป้าหมายที่สำคัญอยู่ ๑๐ ประการ คือ เพื่อความดีงามที่เป็นไปโดยความเห็นชอบร่วมกันของสงฆ์ ความผาสุกแห่งสงฆ์ กำราบคนหน้าด้านไม่รู้จักอาย ความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศิลปะดีงาม ปิดกั้นความเสื่อมเสีย ความทุกข์ ความเดือดร้อนที่จะมีในปัจจุบัน บำบัดความเสื่อมเสีย ความทุกข์ ความเดือดร้อนที่จะ

^{๒๗} อภ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๑-๓

^{๒๘} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒

^{๒๙} อภ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๔/๗๘

^{๓๐} พระเทพเวที, (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๗๖๘.

มีในภายหลัง ความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่ยังไม่เลื่อมใส ความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนผู้เลื่อมใสแล้ว ความดำรงมั่นแห่งศีลธรรม และส่งเสริมความเป็นระเบียบเรียบร้อย สนับสนุนวินัยให้หนักแน่น”^{๓๑} ส่วนในอังคุตตรนิกาย ได้เพิ่มเข้ามาอีก ๒ ข้อ คือ เพื่อเอื้ออนุเคราะห์แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย และเพื่อตัดรอนฝักฝ่ายของภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่วร้าย”^{๓๒}

การพัฒนาด้านพฤติกรรม หรือศีลจึงจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตทั้งของตนและคนหมู่มากในสังคมนั้นได้เกื้อกูลกัน ด้วยการมีสภาพชีวิตและการอยู่ร่วมกันที่จัดระเบียบไว้ด้วยดี เรียกว่าศีล การจัดระเบียบชีวิตและการร่วมกันให้เรียบร้อย รวมทั้งตัวระเบียบนั่นเอง เรียกว่าวินัย ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการจัดสภาพชีวิตและการอยู่ร่วมกันให้มีระเบียบ เรียกว่าสิกขาบท สำหรับการฝึกฝนขัดเกลาพฤติกรรมเพื่อสร้างเสริมสภาพชีวิตให้สอดคล้องเกื้อกูลต่อการปฏิบัติในแนวทางที่จะเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการยิ่ง ๆ ขึ้นไป เรียกว่าวัตร ทั้งหมดนี้เมื่อเรียกคลุม ๆ รวม ๆ แล้วก็พูดว่าศีล ๕ ซึ่งหมายถึง การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมให้เป็นไปด้วยดี เริ่มแต่ไม่ก่อการเบียดเบียน ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น แก่สังคม ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้อื่น ต่อสังคม มีความรับผิดชอบในหน้าที่ ประกอบสัมมาอาชีพด้วยความขยันหมั่นเพียร ฝึกฝนอบรมกาย วาจาของตนให้ประณีตปราศจากโทษ ก่อคุณประโยชน์ และเป็นเครื่องสนับสนุนการฝึกอบรมจิตใจ และ ปัญญาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปนั่นเอง”^{๓๓} ดังนั้น การพัฒนาตนด้วยศีลจึงหมายถึงการพัฒนาตนให้เป็นผู้มีศีล มีอาจารย์ดงาม และผู้มีศีลย่อมมีชื่อเสียงที่ดี กล่าวหาญในการเข้าสู่บริษัทชื่อว่ามิกลันหอมหวานกลมกว่ากลันทั้งปวง ๗ ผู้มีศีลดงามมีความบริสุทธิ์หมดจดทางอาจารย์ ย่อมทำประโยชน์ให้แก่สังคมได้เป็นอย่างดี เพราะได้ฝึกฝนพัฒนาตนดีแล้วนั่นเอง ดังพระพุทธภาษิตที่ว่า “พระสงฆ์ ผู้สะอาดหมดจด เป็นพระทักขิณียบุคคล ผู้ประเสริฐ ผู้มีอินทรีย์สงบ เป็นผู้ละมลทินทั้งปวงได้”^{๓๔}

สรุปความว่า การพัฒนาตนเองด้วยหลักศีลนั้น โดยเนื้อหาสาระสำคัญ ก็เพื่อให้บุคคลสามารถดำรงตนให้อยู่ร่วมกับสังคม หรือ อยู่ร่วมกับคนอื่นได้อย่างปกติสุข การพัฒนาด้านพฤติกรรม หรือศีลจึงจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตทั้งของตนและคนหมู่มากในสังคมนั้นได้เกื้อกูลกัน ด้วยการมีสภาพชีวิตและการอยู่ร่วมกันที่จัดระเบียบไว้ด้วยดี เรียกว่าศีล

๓.๒.๓. จิต

การพัฒนาจิต หมายถึง อธิจิตตสิกขาในไตรสิกขานั้นเอง ซึ่งหมายถึง การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิเข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวน หรือ ทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้ง และตรงตามความเป็นจริง”^{๓๕}

^{๓๑} อัง.ทสก.(บาลี) ๒๔/๓๑/๗๔

^{๓๒} อัง.ทก.(บาลี) ๒๐/๔๓๖/๑๒๓

^{๓๓} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต), ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐), หน้า ๘๐.

^{๓๔} พระเทพวรคุณ, (สมาน สุขเมโธ), “พระสงฆ์สุปฏิปันโน”, แสงอีสาน, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๗ (ธันวาคม ๒๕๔๖ - กุมภาพันธ์ ๒๕๔๗), หน้า ๕๔.

^{๓๕} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต) พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๙๑๕.

กล่าวโดยย่ออิทธิตตสิกขา ก็คือ หลักสมาธิ ความแน่วแน่แห่งจิตใจ โดยใช้หลักสมณะและวิปัสสนาเป็นสำคัญ ในการพัฒนาจิตเพื่อให้มีคุณภาพที่ดี จนสามารถละอวิชชาได้ตามลำดับ ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “สมณะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมให้จิตเจริญ จิตที่เจริญแล้ว ย่อมละระาคะได้ วิปัสสนาที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมให้ปัญญาเจริญ ปัญญาที่เจริญแล้ว ย่อมละอวิชชาได้”^{๓๖}

การจะพัฒนาจิตใจให้เกิดความสำเร็จในด้านต่างๆ เช่น ให้มีกำลังที่เข้มแข็ง มีสุขภาพจิตที่ดี เป็นต้น ควรทราบถึง คุณสมบัติของจิตโดยสังเขป จากนั้น พึงทราบเป้าหมายในการพัฒนาจิตดังต่อไปนี้

๑.) คุณสมบัติของจิต เมื่อกล่าวถึงคุณสมบัติของจิต ย่อมมีลักษณะที่พิเศษหลายประการ ได้แก่ ดึ้นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ดึ้นรนไปมา เห็นได้ยาก ละเอียดย้งนั้ก เทียวไปไกล เทียวไปดวงเด็ยว ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในถ้ำ”^{๓๗}

๒.) เป้าหมายในการพัฒนาจิต คือ ทำให้บุคคลที่ฝึกฝนพัฒนาจิตดีแล้ว ย่อมได้ถึงเป้าหมายได้ใน ๓ ลักษณะ ดังนี้

(๒.๑) ด้านคุณภาพของจิต คือ ให้มีคุณธรรมต่าง ที่เสริมสร้างจิตใจให้ดีงาม เป็นจิตใจที่สูง ประณีต เช่น มีเมตตา มีความรัก ความเป็นมิตร มีกรุณา อยากช่วยเหลือ ปลอดเปลื้องทุกข์ของผู้อื่น มีจาคะ คือ มีน้ำใจเผื่อแผ่ มีคารวะ มีความกตัญญูเป็นต้น

(๒.๒) ด้านสมรรถภาพของจิต คือ ให้เป็นจิตที่มีความสามารถ เช่น มีสติดี มีวิริยะ คือ ความเพียร มีขันติ คือ อดทน มีสมาธิ คือ จิตตั้งมั่นแน่วแน่ มีสัจจะ คือ จริงจัง มีอธิษฐาน คือ เด็ดเดี่ยวแน่วแน่ต่อจุดหมายที่ท้่าเป็นจิตใจที่พร้อมและเหมาะที่จะใช้งานโดยเฉพะงานทางปัญญา คือ การคิดพิจารณาให้เห็นความจริงชัดเจนถูกต้อง

(๒.๓) ด้านสุขภาพของจิต คือ ให้เป็นจิตที่มีสุขภาพที่ดี มีความสุข สดชื่น ร่าเริงเบิกบาน ปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส พร้อมทั้งจะยั้มแย้มได้ มีปิติ ปราโมทย์ ไม่เครียด ไม่กระวนกระวาย ไม่คับข้องใจ ไม่ขุ่นมัวเศร้าหมอง ไม่หดหู่เศกเศร้า เป็นต้น”^{๓๘}

สรุปความว่า การพัฒนาจิต หมายถึงอิทธิตตสิกขาในไตรสิกขา เป็นการฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิตใจ ได้แก่รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิเข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ ปราศจากสิ่งรบกวน หรือทำให้จิตเศร้าหมอง

๓.๒.๔ ปัญญา

การพัฒนาด้านปัญญา หมายถึง การพัฒนาตนให้มีความฉลาด มีสติปัญญา ในเบื้องต้นจะต้องรู้จักหาผู้แนะนำสั่งสอน ที่ปรึกษา เพื่อน หนังสือ ตลอดจนสิ่งแวดล้อมทางสังคมโดยทั่วไปที่ดีที่เกื้อกูล ซึ่งจะชักจูงหรือกระตุ้นให้เกิดปัญญาได้ ด้วยการฟัง การสนทนา ปรึกษา ชักถาม การอ่าน การค้นคว้า ตลอดจนการรู้จักเลือกใช้สื่อมวลชนให้เป็นประโยชน์ ซึ่งเรียกว่าองค์ประกอบภายนอกที่ดี

^{๓๖} อก.ทุก.(ไทย) ๒๐ /๓๒/๗๖

^{๓๗} ชุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗

^{๓๘} พระธรรมปิฎก,(ป.อ.ปยุตโต), ความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในฐานะศาสนาประจำชาติ, พิมพ์

นั่นเอง๑๙ นอกจากนี้ ยังจะต้องพัฒนาตนเองโดยการใช้ความคิดถูกวิธี รู้จักคิด หรือคิดเป็น คือ มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบสาวหาเหตุผลแยกแยะสิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น ๆ ออกให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย จนเข้าถึงความจริง และแก้ปัญหาหรือทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นได้ ซึ่งเรียกว่าโยนิโสมนสิการ หรือองค์ประกอบให้เกิดปัญญาภายในที่ดี”^{๓๙} การพัฒนาด้านปัญญาตามหลักโกศล การพัฒนาตนตามหลักโกศล ได้แก่ การพัฒนาด้านปัญญา เป็นเหตุทำให้มนุษย์มีความฉลาดในความเสื่อมและความเจริญ ฉลาดในอุบาย เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาแก่ตนและคนอื่น”^{๔๐} โดยการประพฤติปฏิบัติตนในหลักโกศล ๓ ประการ ดังนี้

๑. พึงฉลาดในอภัยโกศล หมายถึง ความฉลาดรู้ในทางเจริญ คือ รู้ว่าอะไรเป็นเหตุเป็นผลแห่งความเจริญรุ่งเรือง มีให้เห็นเพื่อศึกษาอยู่โดยทั่วไป ผู้ที่มีความฉลาดสามารถจะนำมาเป็นบทเรียนสอนตนเองได้ เช่น เห็นคนที่ขยันทำงาน ในหน้าที่อาชีพที่ตนมีอยู่ ไม่มีข้ออ้างใด ๆ ทำงานด้วยความเต็มใจ ไม่คำนึงถึงความหนาว ความร้อน ทำจนเป็นนิสัยติดตัว หวังผลงานที่ตนทำลงไป เป็นรางวัลอันสูงค่าที่ตนจะพึงได้รับเป็นสำคัญ ก็ยอมได้ทรัพย์สมบัติที่ตนต้องการ แม้ในงานอื่น ๆ ที่สูงขึ้น ไป เช่น งานราชการ ยศถาบรรดาศักดิ์ รวมไปถึงการทำความเพียรเพื่อเผาผลาญกิเลสอันจะเป็นที่พึงแก่ตนด้วย ล้วนมีความขยันหมั่นเพียรเป็นเหตุเบื้องต้นทั้งสิ้น จึงจะได้รับประโยชน์ที่มุ่งหมายได้ในส่วนที่เป็นผล เมื่อเห็นคนอื่นที่อยู่ดีกินดีมีทรัพย์สินมากมายสมบูรณ์พูนสุขด้วยปัจจัย ๔ คือ เจริญด้วย ยศ ตำแหน่ง หน้าที่การงาน มิมีตรบริวารมากมาย ก็ทราบได้ทันทีว่า ผู้ที่ได้รับผลดีเช่นนี้ ที่นิยมเรียกกันว่า อริฐารมณฺ์ โลกธรรมฝ่ายเจริญ ซึ่งทุกคนปรารถนา ก็สืบเนื่องมาจากเหตุดี แต่เบื้องต้นเช่นกัน

๒. พึงฉลาดในอุบายโกศล หมายถึง ความฉลาดรู้ในทางเสื่อม คือ รู้ว่าอะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นผลในทางเสื่อม เรียกว่า อุบายโกศล อธิบายว่า สิ่งที่เป็นเหตุและผลแห่งความเสื่อม ก็มีให้เห็นเพื่อศึกษาอย่างดาดดิน มีทั้งวัตถุและบุคคลเป็นอุทาหรณ์อยู่ทั่วไป เช่น คนเกียจคร้าน ซึ่งชอบอ้างว่าหนาวนัก ร้อนนัก เวลาเย็นแล้ว ยังเข้าอยู่ หิวนัก กระจายนักก็ทราบได้ทันทีเช่นเดียวกันว่า ผู้เช่นนี้หาความเจริญ ไม่ได้เป็นการขุดหลุมฝังตัวเองทั้งเป็นสิ่งที่ได้รับความพินาศิบหาย ดังพระพุทธศาสนาสุภาษิตที่ว่า ประโยชน์ทั้งหลาย ย่อมล่วงเลยคนผู้ทอดทิ้งการทำงานด้วยคำว่า หนาวนัก ร้อนนัก เย็นนัก ในฝ่ายผล เมื่อเห็นบุคคลผู้สิ้นเนื้อประดาตัว พึ่งตนเองไม่ได้ อาศัยผู้อื่นเป็นอยู่ ดำรงชีวิตอย่างหมดความหมายเหมือนตาทั้งเป็น ทำให้มองเห็นถึงเหตุเช่น เผาผลาญทรัพย์ด้วยการเล่นการพนัน เป็นนักเลงดื่มสุรา เมากิเลสตัณหามักมากในกามคุณ มีเพื่อนชั่วสนับสนุนส่งเสริม”^{๔๑}

๓. พึงฉลาดในอุบายโกศล หมายถึง ความฉลาดรู้ในอุบาย คือ วิธีนำตนเข้าไปสู่ทางเจริญ รอดพ้นจากทางเสื่อม เรียกว่า อุบายโกศล อธิบายว่า ตัวอย่างทั้งฝ่ายดีทั้งฝ่ายชั่ว ทั้งโดยเหตุโดยผลตามที่แสดงมาแล้วนั้น มีปรากฏอยู่ให้เห็นเป็นประจักษ์อยู่ทั่วไป แต่ก็ยังมีคนเกียจคร้าน คนติดการพนันชนิดถอนตัวออกไม่ได้ คนชอบดื่มสุรายาของมีนเมา ยังหลงคลุกเคล้ากามารมณฺ์สมสู่ โดยไม่กลัวต่อโรคร้าย ทั้ง ๆ ที่มีคนตายให้เห็นไม่เว้นแต่ละวันยังนิยมชมชอบคบค้าสมาคมกับเพื่อนเลว ๆ มีอยู่มากที่เป็นดังนี้ ก็เพราะขาดอุบายโกศลคือ ขาดวิธีที่จะนำตนเข้าไปสู่ความเจริญ รอดพ้นจากทางเสื่อม

^{๓๙} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **ธรรมนุญชีวิตพุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖๘, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๕๕.

^{๔๐} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๕๔/๒๗๔

^{๔๑} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๓/๒๐๕.

อันเป็นความฉลาดระดับที่ ๓ นั่นเอง ฉะนั้น ความฉลาดรอบรู้ในข้อนี้ จำต้องรู้เหตุแวดล้อมเป็นต้นว่า รู้เหตุ รู้ผล รู้จักตน รู้จักประมาณ รู้จักกาลเวลา รู้จักประชุมชนหรือหมู่คนที่เกี่ยวข้อง รู้จักบุคคลที่เกี่ยวข้อง เมื่อมีความรู้เหตุแวดล้อมต่าง ๆ ดังกล่าว จึงจะสามารถตัดสินใจได้ว่า จะควรเรียน หรือให้เรียนอะไรแก่ไหน ควรทำงานอะไร ซึ่งเมื่อเรียนและเมื่อทำไปแล้ว จะเกิดความสำเร็จและความเจริญนี้แหละ คือ อุบายโกศล”^{๔๒}

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดการพัฒนาด้านปัญญานั้น หมายถึง ความรู้ ความเข้าใจต่อสรรพสิ่งที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้อง และสัมพันธ์ด้วย ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางจิตใจ เพื่อป้องกันความเสียหาย และเพิ่มปัญญาให้กองงาม เจริญก้าวหน้า มีวิจารณ์ญาณโดยใช้หลักเกณฑ์ของพุทธธรรมเข้าไปตัดสิน และกำกับอันจะช่วยให้เกิดความฉลาดในการแก้ปัญหาสำหรับการดำเนินชีวิตของตนและสังคม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑. พึงฉลาดถือเอาสาระจากร่างกายอันนี้ เหมือนนกที่ฉลาดที่บินไปกินผลไม้และอาศัยต้นไม้ ไม่เสียเวลา อ้างเป็นเขา เป็นเราอยู่ ดังความตอนหนึ่งว่า ดูแล้วก็ไม่แตกต่างจากนกเขา ที่จับอยู่บนต้นไม้ จะเป็นต้นไม้ชนิดใดก็ตาม ร้องอยู่อย่างเดียวกันว่า ของกู ของกู ของกู แสดงอาการว่าเป็นเจ้าของหวงแหนต้นไม้ที่ตนอาศัยจับอยู่ ขูให้สัตว์อื่น ๆ ไม่กล้าเข้ามาจับอาศัยในต้นไม้ นั้น ทั้ง ๆ ที่ตัวเองก็ไม่ใช่เจ้าของและไม่ได้ใช้ประโยชน์อะไรมากนัก แต่นกที่ฉลาดและมีความกล้าพอ ไม่ได้สนใจต่อคำขู่ของนกเขา บินมาแล้วก็บริโภคผลไม้ให้เต็มอ้ม แล้วก็จากไป โดยไม่ยึดถือว่า นี่คือ ตัวเราและของๆ เรา เชื่อว่าได้ประโยชน์ที่ได้อาศัยร่มเงาและผลไม้อย่างพอเพียง

๒. พึงฉลาดใช้สอยร่างกายนี้ ดังความตอนหนึ่งว่า คนผู้ฉลาดก็ดูจะเดียวกับอาศัยร่างกาย คือ ที่รวมแห่งอวัยวะต่าง ๆ เช่น หู ตา จมูก ลิ้น มือ เท้า เป็นต้น ทำดี พุทธิ และคิดดี ไม่ให้เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทำลายตนเองและคนอื่น มีทรัพย์แล้วก็รู้จักใช้จ่ายทรัพย์ ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนเองและแก่คนอื่น โดยมีความเข้าใจว่า อรรถาพร่างกายเป็นเหมือนสิ่งของยืมมาใช้ ต้องรีบใช้ให้คุ้มค่า จะเก็บซ่อนไว้ด้วยความหวงและเสียคายเป็นอยู่ยงมิได้ เพราะในไม่ช้า จะต้องถูกทวงถามและส่งคืนเจ้าของเดิมไป ดังพระเจ้าสาธินราชโพธิสัตว์ ก็ได้ตรัสไว้เช่นกันว่า “ขอยืมยานเขามาขับ ขอยืมทรัพย์เขามาใช้ฉันทนาการที่ได้สรวຍความสุข เป็นความสุขที่ผู้อื่นยื่นให้ ก็เปรียบกันได้นั้น”

๓. พึงฉลาดในร่างกายว่ามีอุปมาเหมือนไฟกำลังลุกไหม้แล้วรีบหนีไปเสีย ดังความตอนหนึ่งว่า อนึ่ง อรรถาพร่างกายนี้ ไม่แตกต่างจากเรือนที่กำลังถูกไฟไหม้ เพราะถูกไฟไหม้ ด้วยไฟคือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย และไฟกิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ เฝ้าให้เราร้อนดินรนไม่มีวันเวลาหยุดนิ่งอยู่ได้ ผู้เป็นเจ้าของบ้านที่ชาญฉลาด ต้องรีบดับไฟหรือขนย้ายทรัพย์สมบัติ ออกหนีจากไฟไหม้ให้ได้ เพราะสิ่งของที่นำออกได้แล้ว ย่อมจะใช้ประโยชน์ได้ไม่เสียหาย ดังธรรมภาษิตรับรองว่า..“คนฉลาด พึงดับไฟที่ไหม้เรือนด้วยน้ำ ฉันทใดคนผู้ที่เป็นนักปราชญ์ ได้รับการศึกษามาดี มีปัญญา เฉลียวฉลาด พึงรีบกำจัดความโศก ที่เกิดขึ้นโดยฉับพลันเหมือนลมพัดปยุ่นฉันทนั้น”^{๔๓}..

๕. พึงฉลาดรักษาประโยชน์ทั้งสองเอาไว้ ดังความตอนหนึ่งว่า คนฉลาดจะทำดี พุทธิ และคิดดี โดยมุ่งประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์คนอื่นบ้าง หรือประโยชน์ทั้งสองฝ่ายบ้าง ให้สมบูรณ์ตลอดไป

^{๔๒} พระเทพวรคุณ, (สมาน สุขโมโจ), “ความฉลาด ๓ อย่าง”, แสงอีสาน, หน้า ๒๒

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

ไม่ยอมปล่อยให้ กาย วาจา ใจ ไปทำชั่ว พุศัชั่ว และคิดชั่วโดยเด็ดขาด ชีวิตทั้งชีวิต อุทิศให้เพื่อความดี โดยมองเห็นความจริงว่า ร่างกายสังขารไม่นาน ก็แตกดับไป แยกไปตามสภาวะ เงินทองของนอกกาย มีไว้ใช้โลกปัจจุบัน เพราะเป็นของประจำโลก จะนำไปสู่โลกหน้าไม่ได้ จึงจำเป็นต้องแสวงหาและใช้จ่าย เพื่อประโยชน์ของตนและของคนอื่นให้ทันในปัจจุบัน และทั้งนี้ เพื่อให้เป็นทรัพย์ คือ บุญกุศลอันจะนำตนไปสู่สุคติภพได้”^{๔๔} แม้พระพุทธพจน์ก็ตรัสรับรองคนมีปัญญาดี อยู่เพียงวันเดียวดีกว่าคนทุปัญญาอยู่ตั้งร้อยปี แล้วพระองค์ยังตรัสยกย่องคนมีปัญญาที่เห็นหลักไตรลักษณ์ อยู่วันเดียวดีกว่าคนอยู่ร้อยปีไม่เห็นไตรลักษณ์”^{๔๕}

๖. ปัญญาทำให้คนมีความสุข คือ เมื่อบุคคลมี “ทมะ” ซึ่งหมายถึง ความฝึกใจหรือ ข่มใจ โดยความทมะ ก็คือ ปัญญา รู้จักรับผิดชอบชั่วดี ละในสิ่งที่ชั่ว ทำให้สิ่งที่ดี บรรดาคนที่เกิดมาผู้ที่สั่งสมอบรมปัญญาไว้ได้มาก ย่อมทำให้เป็นผู้ฉลาดและมีความสามารถสูง ทำให้บริหารงานได้รวดเร็ว และถูกต้องทำให้หายจากความโง่เขลา กลายเป็นคนฉลาด ทำคนที่มีความทุกข์ให้กลับมีความสุข และจะต้องเป็นสัมมาปัญญา หรือเป็นสัมมาทิฐิจึงเป็นปัญญาที่พึงประสงค์ในที่นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงปัญญาพ้อมทั้งเหตุไฉนว่า “ปัญญาย่อมเกิดเพราะการประกอบ และความเสื่อมสิ้นแห่งปัญญา เพราะไม่ประกอบ รู้อย่างนี้แล้วว่า ปัญญาจะเกิดขึ้นได้ประการใด ก็พึงตั้งตนไว้ด้วยประการนั้น”^{๔๖}

๗. แหล่งที่มาของการเกิดปัญญา มี ๓ ประการ คือ เกิดจากการฟัง คิด และลงมือ ปฏิบัติตามภาคทฤษฎีที่ได้ศึกษามาแล้วนั้น ดังความตอนหนึ่งว่า การตั้งใจศึกษา ตั้งใจดู ตั้งใจฟัง จากท่านผู้รู้อื่นให้สำเร็จผล คือ ถ่ายความรู้ของท่านมาให้เกิดเป็นความรู้มีในตนได้แก่ ความรู้เพราะความจำ เรียกว่า สุตมยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยการฟัง การพิจารณา สอบสวน ไคร่ครวญ จับเหตุหยั่งถึงผล จับผลสวหาเหตุด้วยใจ และคิดวินิจฉัยด้วยทิฐฐิความเห็น ได้แก่รู้เพราะคิด เรียกว่า จินตมยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยการคิด การทำให้เกิดปรากฏเห็นแจ่มแจ้งขึ้นแก่จิต จนไม่ต้องเชื่อฟังผู้อื่น และไม่ต้องคิดคาดคะเนว่า จะเป็นเช่นนั้น จะเป็นเช่นนั้น ได้แก่ รู้แจ้ง เรียกว่า ภวานามยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยการบำเพ็ญ คือ ทำให้เกิด มีผู้กล่าวสรุปวิธีพัฒนาปัญญาเอาไว้ว่า มีตาเอาไว้ดู มีหูเอาไว้ฟัง มีสมองเอาไว้คิด

๘. ประโยชน์ของปัญญา ได้แก่ ปัญญานั้นเป็นธรรมอันวยผลมหาศาล หากอยู่ในระดับโลกก็จะช่วยให้ตั้งตนได้ ทำให้มีในสิ่งที่ต้องการมี ทำให้ได้ในสิ่งที่ต้องการได้คุ้มครองรักษาตนและคนที่เกี่ยวข้องให้ได้รับความปลอดภัย ทำให้มีความสุขสมหวังในชีวิต ระดับทางธรรม ทำให้เป็นผู้รู้เท่าทันตามความเป็นจริงเป็นผู้มีเหตุผลหนักแน่น จิตใจไม่คลอนแคลน ปรับชีวิตให้เข้ากับธรรมชาติได้ดี เป็นผู้มีทุกข์น้อย แต่มีความสุขมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญญาที่ได้รับแรงสนับสนุนจาก ทาน ศ และสมาธิ แต่เบื้องต้นแล้ว ยังมีความหนักแน่นมั่นคง เนื่องจากฐานรองรับเป็นปึกแผ่นแน่นหนาไว้ใจได้รวมเป็นกำลังธรรม เพื่อความเป็นอมตธรรมชั่วนินตรกาล”^{๔๗}

๙. บุคคลผู้มีปัญญาพึงฉลาดฝังขุมทรัพย์ทั้ง ๔ คือ ศีล สัจญะ ทมะ และปัญญา ไว้ในจิตใจของตนหรือฝังไว้ในบุคคลที่ตนบูชาสักการะ เช่น บิดามารดา เป็นต้น ดังความว่า บุญนิธิ ๔

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๔๕} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๑๓/๖๕

^{๔๖} พระเทพวรคุณ, (สมาน สุเมธ), “ความฉลาด ๓ อย่าง”, แสงอีสาน, หน้า ๔๔.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔-๔๕.

ประการนี้ คือ ศีล สัจญมะ ทมะ ปัญญา ให้ฝังไว้ ณ ที่สำคัญ ๒ แห่ง คือ ฝังลงในจิตของตน ส่วนหนึ่ง ฝังลงในเจตีย์ พระสงฆ์ บุคคล แหก มารดา บิดา และมวลญาติ เป็นต้น ดังพระบาลีที่แปลแล้วว่า “ขุมทรัพย์ คือบุญ ชื่อว่า ฝังไว้ดีแล้ว ในเจตีย์ก็ดี ในสงฆ์ก็ดี ในบุคคลก็ดี ในแขกก็ดี ในมารดาที่ดี ในบิดาก็ดี ในพี่ชายก็ดี”^{๔๘}

แม้พระพุทธองค์ก็ทรงได้แสดงนิทกัณฐสูตรนี้ เพื่อเปรียบเทียบความมั่นคงระหว่าง ขุมทรัพย์ภายนอกกับขุมทรัพย์ภายในว่า ขุมทรัพย์ภายนอก ๓ ข้อเบื้องต้นนั้น ไม่มีความปลอดภัย ไม่มั่นคง ยังอาจถูกแย่งชิงไปได้ แต่ขุมทรัพย์ภายใน คือ ทาน ศีล สัจญมะ และทมนั้นปลอดภัย มั่นคง ทั้งยังอำนวยผล คือ มนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัตินิพพานสมบัติ สวากภูมิปัจเจกภูมิและพุทธภูมิตามที่ตนปรารถนาอีกด้วย”^{๔๙}

๑๐. ความสัมพันธ์ระหว่างศีล สมาธิและปัญญา ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันให้เกิดการพัฒนาที่เจริญก้าวหน้า เกิดผลดีทั้งแก่ตนและคนอื่น จัดเป็นบุญที่พึงให้เกิดมีขึ้น ดังความตอนหนึ่งว่า เมื่อสรุปเป็นแนวทางปฏิบัติได้ว่า การตั้งจิตสมาทาน คือ ถือนิ่งเพื่อปฏิบัติ เช่น รักษากาย วาจาของตน ให้เป็นปกติเรียบร้อย ไม่ก่อเวรภัยใด ๆ ให้เกิดขึ้น ความสุขสบายย่อมมีทั้งแก่ตน ทั้งแก่คนอื่น การสำรวมระวังใจไม่ให้ฟุ้งซ่าน ไปในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส แต่ให้จิตมั่นคงอยู่ในอารมณ์ของสมาธิ แทน และนำปัญญาให้รู้เท่าทันกิเลสและกองทุกข์ ระวังตั้งใจไม่ให้ถูกกิเลส คือ โลภ โกรธ หลง มาเป็นนายอยู่เหนือจิตใจ ก็นับว่า เป็นการฝังขุมทรัพย์ คือ บุญเข้าไว้ในตนแล้ว”^{๕๐}

๑๑. ผู้มีปัญญาพึงประกอบบุญนิธิ คือ การสร้างถาวรวัตถุในพระพุทธศาสนาหรือ สร้างในบุคคล สามารถขัดเกลาจิตใจให้สะอาดได้ตามลำดับ ดังความตอนหนึ่งว่า การฝังขุมทรัพย์ คือ บุญไว้ในสิ่งที่เป็วัตถุ หรือบุคคลเป็นรูปธรรม มีโอกาสดำรงอยู่ได้นาน และสามารถมองเห็นให้เกิดบุญได้ทุกขณะที่พบเห็น ทำให้เกิดมีเมตตริจิตมีมิตรสัมพันธ์ อยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข และสามารถขัดเกลา กิเลส ซึ่งเกาะกินใจให้ใสสะอาดขึ้นโดยลำดับได้”^{๕๑}

๑๒. วิธีการสร้างปัญญาจะต้องอาศัยการคบคนดีเป็นมิตร รู้จักฟังธรรมของท่านแล้วนำไป ปฏิบัติตาม ดังความต่อไปนี้ ให้ท่านทั้งหลายคิดตามเหตุผลย่อ ๆ ว่า พวกเรามาเพื่อต้องการคบหา สมาคมกับท่านผู้รู้ นักปราชญ์ในข้อธรรมที่ว่าสัพปุริสังเสวะ ซึ่งหมายถึง การได้คบคนดีเป็นมงคล เมื่อได้คบแล้วได้ฟังธรรมคำสั่งสอนของท่าน ได้ศึกษาเล่าเรียนปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้า เรียกว่า ธรรมสวณะ เมื่อฟังธรรมแล้ว ให้พิจารณาใคร่ครวญตามเหตุผลว่า ควรเชื่อหรือไม่ เรียกว่า โยนิโสมนสิการ และเมื่อใคร่ครวญดีแล้ว ให้ลงมือปฏิบัติ เรียกว่า ธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ ปฏิบัติตามกำลังสมควรแก่ความรู้ ความสามารถของตน ซึ่งเรียกว่า วุฒิธรรม แปลว่า ธรรมที่ทำให้เกิดความเจริญ ยกตัวอย่าง คนสมัยก่อน ถ้าเขียนคำว่า นิมนต์ พระในบุญมหาชาติ หรือบุญออกพรรษา หรือไปฟังเทศน์ร่วมกันก็เรียกว่า วุฒิธรรม คำที่แสดงคุณค่าทั้งหลายก็ใช้คำนี้ เพื่อให้เกิดความเจริญแก่ตน”^{๕๒}

^{๔๘} พระเทพวรคุณ, (สมาน สุเมโธ), “การฝังขุมทรัพย์คือบุญ”, แสงอีสาน, หน้า ๔๕ - ๔๖.

^{๔๙} ขุ.ขุ.อ.(บาลี) ๘/๒๐๖

^{๕๐} พระเทพวรคุณ, (สมาน สุเมโธ), “การฝังขุมทรัพย์คือบุญ”, แสงอีสาน, หน้า ๔๖.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

^{๕๒} พระเทพวรคุณ, (สมาน สุเมโธ), “อบรมจิตใจดีมีสุขทุกที”, แสงอีสาน, หน้า ๖๒.

๑๓. ฟังใช้อุบายที่ฉลาดในการฟังธรรมเพื่อให้เกิดปัญญาโดยใช้หลักของนักปราชญ์ คือ หลัก ๓ ต. ดังความตอนหนึ่งว่า การฟังธรรม เมื่อคืนนี้ จะต้องใช้ ๓ ต. ได้แก่ ตั้งใจฟัง เมื่อตั้งใจฟังจึงจะรู้เรื่องและเข้าใจ ตั้งใจจำ คือเก็บสิ่งที่ฟังให้จำได้ เพื่อนำไปปฏิบัติ และตั้งใจปฏิบัติ คือ การปฏิบัติในสิ่งที่ได้ฟังและจำได้ให้เกิดผลดี

๑๔. บุคคลผู้มีปัญญาฟังใช้อุบายวิธีเพื่อจะทำให้ลดละโลภ โกรธ หลง ด้วยหลักไตรสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ดังความตอนหนึ่งว่า เราจึงต้องจำไว้ว่า โลภะ โทสะ โมหะ นำกลัวทั้งนั้น แต่เราจะต้องอาศัยบริจาคทาน มาช่วยชำระโลภะ อาศัยการรักษาศีลมาเป็นเครื่องขจัดโทสะ และอาศัยการภาวนาอบรมปัญญาให้เกิดขึ้นเพื่อขจัดโมหะ ความโง่งก็จะหายไป ที่แสงอาทิตย์ฉายแสงส่องมายังโลก สักครู่หนึ่งความมืดก็จะหายไป เมื่อใดที่แสงอาทิตย์ส่องสว่างความมืดจะหายไป คนเราเมื่อความมืดหายไป อวิชาก็จะเริ่มหมดไปจางไปเช่นเดียวกัน ดังนั้น จึงต้องอาศัยการฝึกฝน การปฏิบัติ มาฟังอบรมภาวนาบ่อย ๆ เพื่อให้เกิดตัวปัญญามากขึ้น”^{๕๓}

สรุปความว่า การพัฒนาด้านปัญญา หมายถึง การพัฒนาตนให้มีความฉลาด มีสติปัญญา ในเบื้องต้นจะต้องรู้จักหาผู้แนะนำสั่งสอน ที่ปรึกษา เพื่อน หนังสือ ตลอดจนสิ่งแวดล้อมทางสังคม โดยทั่วไปที่ดี ที่เกื้อกูล ซึ่งจะชักจูงหรือกระตุ้นให้เกิดปัญญาได้ การพัฒนาด้านปัญญาตามหลักโกศล การพัฒนาตนตามหลักโกศล ได้แก่ การพัฒนาด้านปัญญา เป็นเหตุทำให้มนุษย์มีความฉลาดในความเสื่อมและความเจริญ ฉลาดในอุบาย เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาแก่ตนและคนอื่น

๓.๓ ความสัมพันธ์ในพุทธกิจกับคุณภาพชีวิต

๓.๓.๑ หลักพุทธกิจที่มีต่อพระสงฆ์

ความสัมพันธ์ในพุทธกิจกับพระสงฆ์นั้น ในคราวที่ตรัสรู้แล้วพระองค์ ทรงพิจารณาความลึกซึ้งแห่งปฏิจกสมุပ္บาท ครึ่งล่วง ๗ วัน พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธิ แล้วเสด็จจากควางตันราชายตนะไปยังต้นอชปาลนิโครธ ทราบว่า พระองค์ประทับอยู่ ณ ควางตันอชปาลนิโครธนั้น ขณะเมื่อทรงหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ทรงเกิดความดำริขึ้นในพระทัยว่า”^{๕๔} “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้งเห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ สำหรับหมู่ประชาผู้รุกรมด้วยอภิชัยยินดีในอภิชัย เพลิดเพลินในอภิชัย (อภิชัย คือกามคุณ ๕ ที่สัตว์พัวพัน ยินดีเพลิดเพลิน)”^{๕๕} เป็นชื่อเรียกกิเลส ๒ อย่างคือ กามคุณ ๕ และตัณหาวิจิริต ๑๐๘”^{๕๖} ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยากนักกล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราจะฟังแสดงธรรม และผู้อื่นจะไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะฟังเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะฟังเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา” อนึ่งเล่า อนันจรรย์คาถาเหล่านี้ที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อน ได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่พระผู้มีพระภาคว่า (อนันจรรย์คาถา) บัดนี้ เรายังไม่ควรประกาศธรรมที่เราบรรลุด้วยความลำบากเพราะธรรมนี้ ไม่ใช่สิ่งที่ผู้ถูกราคะและโทสะครอบงำ จะรู้

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๑/๒๔๒. ม.ม. ๑๓/๓๓๗/๓๑๙.

^{๕๕} วิ.อ.๓/๗/๑๓.

^{๕๖} สารตถ. ฎีกา ๓/๗/๑๘๔. อภิ.วิ. (แปล) ๓๕/๙๗๓-๙๗๖/๖๒๒-๖๓๔.

ได้ง่ายแต่เป็นสิ่งพาทวนกระแส (ทวนกระแส ในที่นี้หมายถึงพาเข้าถึงพระนิพพาน)^{๕๗} ละเอียด ลึกซึ้ง
 รู้เห็นได้ยาก ประณีต ผู้กำหนดด้วยราชา ถูกกองโมหะหุ้มห่อไว้ จักรู้เห็นไม่ได้ เมื่อพระองค์ทรง
 พิจารณาดังนี้ พระทัยก็น้อมไปเพื่อการชวนชวนน้อย มิได้น้อมไปเพื่อแสดงธรรม” ครั้งนั้น ท้าว
 สหัมบดีพรหมทราบความดำริในพระทัยของพระผู้มีพระภาคด้วยใจของตน ได้มีความดำริว่า “ท่านผู้
 เจริญเอย โลกจะฉิบหายหนอ โลกจะพินาศหนอ เพราะพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงน้อม
 พระทัยไปเพื่อการชวนชวนน้อย มิได้น้อมพระทัยไปเพื่อการแสดงธรรม” จึงหายไปจากพรหมโลกมา
 ปรากฏ ณ เบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาค เปรียบประหนึ่งบุรุษมีกำลัง เหยียดแขนออก หรือคู้แขน
 เข้าฉะนั้น แล้วห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่งคุกเข่าเบื้องขวา ลงบนแผ่นดิน ประนมมือไปทางที่พระ
 ผู้มีพระภาคประทับพลาทูลว่า “พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดแสดงธรรม ขอพระสุคต
 เจ้าได้โปรดแสดงธรรม เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีธุลีในตาน้อยมีอยู่ (หมายถึงมีธุลีคืออราคะ โทสะ โมหะ
 ปิดบังดวงตาปัญญาเบาบาง)”^{๕๘} สัตว์เหล่านั้นย่อมเลื่อมใสเพราะไม่ได้สดับธรรม เพราะจักมีผู้รู้ธรรม
 เหตุการณ์นี้เป็นที่มาแห่งพิธีอาราธนาพระสงฆ์แสดงธรรม”^{๕๙} ท้าวสหัมบดีพรหมได้ทูลอาราธนา
 ดังนี้แล้วได้ทูลเป็นประพันธคาถาต่อไปว่า (พรหมนิคมคาถา) ในกาลก่อน ธรรมที่ไม่บริสุทธิ์อันคนที่มี
 มลทิน (คนที่มีมลทิน ในที่นี้หมายถึงครูทั้ง ๖)^{๖๐} คิดค้นไว้ปรากฏในแคว้นมคธ พระองค์โปรดทรงเปิด
 ประตอมตธรรมนั้นเถิด ขอเหล่าสัตว์ จงฟังธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ปราศจากมลทินได้ตรัสรู้แล้ว
 ตามลำดับ ข้าแต่พระองค์ผู้ปัญญาตี มีสมันตจักขุบุรุษผู้ยืนอยู่บนยอดเขาศิลาล้วน ฟังเห็นหมู่ชนได้
 โดยรอบ ฉันไค พระองค์ผู้หมดความโศกแล้ว ก็ฉันนั้น โปรดเสด็จขึ้นสู่ปราสาทคือธรรมแล้ว จักได้เห็น
 หมู่ชนผู้ตกอยู่ในความโศกและถูกชาติชราครอบงำได้ชัดเจน ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียร ผู้ชนะ
 สงคราม ผู้นำหมู่ ผู้ไม่มีหนี้ ขอพระองค์โปรดลุกขึ้นเสด็จจาริกไปในโลก ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอ
 พระองค์โปรดจงแสดงธรรม เพราะจักมีผู้รู้ธรรม [เมื่อท้าวสหัมบดีพรหมได้กราบทูลอย่างนี้แล้ว พระผู้
 มีพระภาคจึงตรัสกับท้าวสหัมบดีพรหมว่า พรหม แม้เราเองก็มีความดำริว่า ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้
 ... จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา พรหม อนึ่งเหล่า อนัจฉริยคาถาเหล่านี้ที่ไม่เคยสดับมาก่อนได้
 ปรากฏแจ่มแจ้งแก่เราว่า บัดนี้ เรายังไม่ควรประกาศธรรมที่เราได้บรรลุ ด้วยความลำบาก ... แต่เป็น
 สิ่งพาทวนกระแส ... พรหม เมื่อเราพิจารณาแจ้งชัดดังนี้ จิตย่น้อมไปเพื่อการชวนชวนน้อย หา
 น้อยไปเพื่อการแสดงธรรมไม่ แม้ครั้งที่ ๒ ท้าวสหัมบดีพรหมก็ทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้
 มีพระภาคได้โปรดแสดงธรรม ... หาน้อมไปเพื่อแสดงธรรมไม่ แม้ครั้งที่ ๓ ท้าวสหัมบดีพรหมก็ทูลว่า
 “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดแสดงธรรม ... เพราะจักมีผู้รู้ธรรม”^{๖๑}

เรื่องทรงพิจารณาเวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงรับคำทูล
 อาราธนาของพรหม และเพราะอาศัยพระกรุณาในหมู่สัตว์ ทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ (พุทธจักขุ
 หมายถึง ๑. อินทริยปโรปริยัตติญาณ คือปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์

^{๕๗} วิ.อ. ๓/๗/๑๔.

^{๕๘} วิ.อ. ๑/๘-๙/๑๔-๑๕.

^{๕๙} พุ.พุทธ. ๓๓/๑/๔๓๕.

^{๖๐} วิ.อ. ๓/๘/๑๔.

^{๖๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๙/๓๓, ม.ม. ๑๒/๒๘๓/๒๔๔, อภิ.ก. ๓๗/๘๕๖/๔๙๐. อัง. จตุกก. ๒๑/๑๓๓/๑๕๓.

ทั้งหลาย คือ รู้ว่า สัตว์นั้นๆ มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แค่นั้น เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีความพร้อม ที่จะตรัสรู้หรือไม่ ๒. อาศยานุสยญาณ คือปรีชาหยั่งรู้อัธยาศัยความมุ่งหมาย สภาพจิต ที่นอนอยู่”^{๖๒} เมื่อทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีฤดีในตาน้อย มีฤดีในตามาก ตาในที่นี้หมายถึงปัญญาจักขุ”^{๖๓} มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี มีอุปมาเหมือนในกออูบล ในกอปทุม หรือในกอบอนชริก ดอกอูบล ดอกปทุม ดอกบอนชริก บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ในน้ำ ดอกอูบล ดอกปทุม ดอกบอนชริก บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ อยู่เสมอน้ำ ดอกอูบล ดอกปทุม ดอกบอนชริก บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ขึ้นพ้นน้ำ ไม่น้ำ ฉันทใด พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีฤดีในตาน้อย มีฤดีในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัวก็มี ฉันทนั้น (นอกจากบัวจมอยู่ในน้ำ บัวอยู่เสมอน้ำ บัวพ้นน้ำ ๓ เหล่านี้ อรรถกถาได้กล่าวถึงบัวเหล่าที่ ๔ คือ บัวที่มีโรคยังไม่พ้นน้ำเป็นภักษาของปลาและเต่า ซึ่งมีได้ยกขึ้นสู่บาลี แล้วแบ่งบุคคลเป็น ๔ เหล่า”^{๖๔} คือ (๑) อุกขมฤตัญญู (๒) วิปจิตัญญู (๓) เนยยะ (๔) ปทปรมะ แล้วเปรียบอุกขมฤตัญญู เป็นเหมือนบัวพ้นน้ำ ที่พุดต้องแสงอาทิตย์แล้วก็บานในวันนี้ เปรียบวิปจิตัญญู เป็นเหมือนบัวอยู่เสมอน้ำที่จะบานในวันรุ่งขึ้น เปรียบเนยยะ เป็นเหมือนบัวจมอยู่ในน้ำที่จะขึ้นมาบานในวันที่ ๓ ส่วนปทปรมะ เปรียบเหมือนบัวที่มีโรค ยังไม่พ้นน้ำ ไม่มีโอกาสขึ้นมาบาน เป็นภักษาของปลาและเต่า พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูหมื่นโลกธาตุดันเป็นเหมือนกออูบลเป็นต้น ได้ทรงเห็นโดยอาการทั้งปวงว่าหมู่ประชาชนผู้มีฤดีในตาน้อยมีประมาณเท่านี้ หมู่ประชาชนผู้มีฤดีในตามากมีประมาณเท่านี้ และในหมู่ประชาชนทั้ง ๒ นั้น อุกขมฤตัญญูปุคคลมีประมาณเท่านี้”^{๖๕} ครั้นทรงเห็นแล้ว ได้ตรัสตอบท้าวสัทหมบตีพรหมว่า สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดจะฟัง จงปล่อยศรัทธามาเถิด เราได้เปิดประตูมธรรมแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นแล้ว ท่านพรหม เพราะเราสำคัญว่าจะลำบาก จึงมิได้แสดงธรรมที่ประณีตคล่องแคล่ว ในหมู่มนุษย์ ขณะนั้น ท้าวสัทหมบตีพรหมได้ทราบบว่า “พระพุทธองค์ได้ทรงประทานโอกาสเพื่อจะแสดงธรรมแล้ว” จึงถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคกระทำประทักษิณแล้วอันตรธานไป ณ ที่นั้นแล”

๓.๓.๒ การบรรลुพระอรหันต์ปัญจวัคคีย์

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงดำริว่า “เราจะพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอใคร จักรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน” แล้วทรงดำริต่อไปว่า “อาหารดาบส กาลามโคตรนี้ เป็นบัณฑิตฉลาดเฉลียวแหลม มีปัญญา มีฤดีในตาน้อยมานาน ถ้ากระไร เราจะพึงแสดงธรรมแก่อาหารดาบส กาลามโคตรก่อน เธอจักรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน” ลำดับนั้น เทวดาผู้ไม่ปรากฏกายมาทูลพระผู้มีพระภาคว่า “พระองค์ผู้เจริญ อาหารดาบส กาลามโคตรได้ทำกาละ ๗ วันแล้ว” แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้เกิดญาณขึ้นว่า “อาหารดาบส กาลามโคตร ได้ทำกาละ ๗ วันแล้ว” จึงทรงดำริว่า “อาหารดาบส กาลามโคตร เป็นผู้มีความ

^{๖๒} พุ.ป. ๓๑/๑๑๑/๑๒๔/๑๑๓/๑๒๖.

^{๖๓} วิ.อ. ๓/๙/๑๕. พุ.ป.๓๑/๑๑๑/๑๑๕/๑๒๔-๑๒๘.

^{๖๔} อง จตุกก. (แปล) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒. อภิ.ปุ. (แปล) ๓๖/๑๐/๑๔๒,๑๔๘-๑๕๑/๑๘๖-๑๘๗.

^{๖๕} ที.ม.อ. ๖๖/๖๔-๖๕. สารตถ.ฎีกา ๓/๙/๑๙๒-๑๙๓.

เสื่อมมานนหนอ (มีความเสื่อมมานนหนอ หมายถึงมีความเสื่อมมาก เพราะเสื่อมจากมรรคและผลที่จะพึงบรรลุ เพราะเกิดในอีกขณะ คือ อาหารตาสตายในเกิดในอากิญจัญญายตนภพ ส่วนอุททกตาสตายไปเกิดในเนวสัญญานาสัญญายตนภพ)^{๖๖} เพราะถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ ก็จะพึงรู้ได้ฉับพลัน”

ต่อมา พระผู้มีพระภาคได้ทรงดำริตั้งนี้ว่า “เราจะพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอใครจักรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน” จึงทรงดำริว่า “อุททกตาส รามบุตรนี้เป็นบัณฑิตฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญา มีอุสึในตาน้อยมานน ถ้ากระไร เราจะพึงแสดงธรรมแก่อุททกตาส รามบุตรก่อน เธอจักรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน” ลำดับนั้น เทวดาผู้ไม่ปรากฏกายมาทูลพระผู้มีพระภาคว่า “พระองค์ผู้เจริญอุททกตาส รามบุตร ได้ทำกาละเมื่อวานนี้” แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้เกิดญาณขึ้นว่า “อุททกตาส รามบุตร เป็นผู้มีมีความเสื่อมมานนหนอ เพราะถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ ก็จะพึงรู้ได้ฉับพลัน”

ต่อมาพระผู้มีพระภาคได้ทรงดำริตั้งนี้ว่า “เราจะพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอใครจักรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน” จึงทรงดำริว่า “ภิกษุปัญจวัคคีย์ มีอุปการะแก่เรามากที่ได้เฝ้าปรนนิบัติเราผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญเพียรมา ถ้ากระไร เราจะพึงแสดงธรรมแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ก่อน” แล้วทรงดำริต่อไปว่า “บัดนี้ ภิกษุปัญจวัคคีย์อยู่ที่ไหนหนอ” ก็ได้ทรงเห็นภิกษุปัญจวัคคีย์อยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ด้วยทิพยจักขุ อันบริสุทธิ์ล่วงจักขุมนุษย์ ครั้นพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ตำบลอุรุเวลาตามพระอชยาศัยแล้วได้เสด็จจาริกไปทางกรุงพาราณสี”

อุปกาชีวก อาชีวกชื่ออุปกะได้พบพระผู้มีพระภาคเสด็จดำเนินทางไกล ณ ระหว่างแม่น้ำคยา กับต้นโพธิพฤกษ์ ได้ทูลพระผู้มีพระภาคตั้งนี้ว่า “อาวุโส อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนักผิวพรรณของท่านบริสุทธิ์ผุดผ่องท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสดาของท่านหรือท่านชอบใจธรรมของใคร” เมื่ออุปกาชีวกทูลถามตั้งนี้แล้วพระผู้มีพระภาคได้ตรัสคาถาตอบอุปกาชีวกว่า “เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง ธรรมทั้งปวง ในที่นี้หมายถึงธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓”^{๖๗} ธรรมทั้งปวง ธรรมทั้งปวงในที่นี้หมายถึงธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๔ มิได้แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวงธรรมทั้งปวงในที่นี้หมายถึงธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓ ละธรรมทั้งปวงได้สิ้นเชิง ธรรมทั้งปวงในที่นี้หมายถึงธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓ หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา ตรัสรู้ยิ่งเอง แล้วจะพึงกล่าวอ้างใครเล่า เราไม่มีอาจารย์ เราไม่มีอาจารย์ ในที่นี้หมายถึงไม่มีอาจารย์ในระดับโลกุตระธรรม”^{๖๘} เราไม่มีผู้เสมอเหมือน

เราไม่มีผู้ทัดเทียบ ในโลกกับทั้งเทวโลก เพราะเราเป็นอรหันต์ เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม เป็นผู้ตรัสรู้ชอบเองเพียงผู้เดียว เป็นผู้เยือกเย็น ดับกิเลสได้แล้วในโลก เราจะไปเมืองหลวงแห่งชาวากาสี ประกาศธรรมจักร ตีกลองอมตธรรมไปในโลกอันมีความมืดมน”^{๖๙} อุปกาชีวกทูลว่า “อาวุโส ท่านสมควรเป็นพระอนันตชินะตามที่ท่านประกาศ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ชนเหล่านี้ได้ถึงความสิ้นอาสวะแล้ว ชนเหล่านั้นย่อมเป็นพระชินะเช่นเรา อุปกะ เราชนะความชั่วได้แล้ว เพราะฉะนั้น เราจึงชื่อว่าพระชินะ” เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสตั้งนี้แล้ว อุปกาชีวกจึงทูลว่า “อาวุโส ควรจะเป็นอย่างนั้น” โคลงศิระษะแล้วเดินสวนทางหลีกไป

^{๖๖} วิ.อ. ๓/๑๐/๑๖.

^{๖๗} วิ.อ. ๓/๑๑/๑๖.

^{๖๘} วิ.อ. ๓/๑๑/๑๗.

^{๖๙} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๒๘๕/๒๔๖. ม.ม. ๑๓/๓๔๑/๓๒๓. อภิ.ก. ๓๗/๔๐๕/๒๔๕.

ต่อมาทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปโดยลำดับ ถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี แล้วได้เสด็จไปทางที่ภิกษุปัญจวัคคีย์อยู่ ภิกษุปัญจวัคคีย์ ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จมาแต่ไกล ได้นัดหมายกันและกันว่า “ท่านทั้งหลาย พระสมณโคดมนี้เป็น ผู้มีกมมาก คลายความเพียร เวียนมาเพื่อความเป็นคนมีกมมาก กำลังเสด็จมา พวกเราไม่พึงกราบไหว้ ไม่ พึงลูกรับ ไม่พึงรับบาตรและจีวรของพระองค์ แต่จะจัดอาสนะไว้ ถ้าพระองค์ปรารณาก็จักประทับ นิ่ง” ครั้นเสด็จมาถึง ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็ไม่อาจตั้งอยู่ในกตีกาของตนได้ ต่างต้อนรับพระผู้มีพระภาค รูปหนึ่งรับบาตรและจีวร รูปหนึ่งปูอาสนะ รูปหนึ่งจัดหาน้ำล้างพระบาท รูปหนึ่งจัดตั้งตั้งรองพระบาท รูปหนึ่งนำกระเบื้องเช็ดพระบาทเข้าไปวางพระผู้มีพระภาคได้ประทับนั่งบนอาสนะที่ภิกษุปัญจวัคคีย์ จัดถวายแล้วทรงล้างพระบาทแต่ภิกษุปัญจวัคคีย์กลับร้องเรียกพระผู้มีพระภาคโดยออกพระนาม และ ใช้คำว่า “อาวุโส” ในครั้งพุทธกาล คำว่า “อาวุโส” เป็นคำที่คนทั่วไปใช้กล่าวนำทักทายร้องเรียกกัน ไม่แสดงความเคารพเป็นพิเศษ ก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้ารับสั่งห้าม พระผู้น้อยเรียกพระผู้ใหญ่โดยใช้คำว่า “อาวุโส” และห้ามพูดกับผู้ใหญ่โดยออกชื่อท่านนั้นท่านนี้ แต่ ควรเรียกพระผู้ใหญ่โดยใช้คำว่า “ภันเต” หรือ “อัยสมา” ส่วนพระผู้ใหญ่ควรเรียกพระผู้น้อยว่า “อาวุโส” หรือโดยการระบุชื่อนั้นชื่อนี้”^{๗๐}

เมื่อภิกษุปัญจวัคคีย์ กล่าวอย่างนั้นแล้ว พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสห้ามภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าร้องเรียกตลาคตโดยออกชื่อและใช้คำว่า อาวุโส ภิกษุทั้งหลาย ตลาคต เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงเงี้ยโสตสดับเราได้บรรลุอมตธรรมแล้วจะสั่งสอน จะ แสดงธรรม พวกเธอเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอน ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วย ปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้แน่แท้”

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ภิกษุปัญจวัคคีย์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “อาวุโสโคดม แม้ด้วยจริยานั้น แม้ด้วยปฏิบัติทานนั้น แม้ด้วยทุกกรกิริยานั้น พระองค์ก็ยังมีได้บรรลุอุตริ มนุสสธรรม อันเป็นญาณทัสสนะที่ประเสริฐ อันสามารถ บัดนี้พระองค์เป็นผู้มีกมมากคลายความเพียร เวียนมาเพื่อความเป็นคนมีกมมาก ไฉนจักบรรลุอุตริมนุสสธรรม อันเป็นญาณทัสสนะที่ประเสริฐ อัน สามารถได้เล่า”

เมื่อภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลอย่างนั้นแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับภิกษุปัญจวัคคีย์ดังนี้ ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตลาคตไม่เป็นคนมีกมมาก ไม่ได้คลายความเพียร ไม่ได้เวียนมาเพื่อเป็นคณมีกมมาก ภิกษุทั้งหลาย ตลาคตเป็นอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงเงี้ยโสตสดับ เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว จะสั่งสอน จะแสดงธรรม พวกเธอเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอน ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบ ต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้แน่แท้”

แม้ครั้งที่ ๒ ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ฯลฯ

แม้ครั้งที่ ๒ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับปัญจวัคคีย์ดังนี้ว่า ฯลฯ

^{๗๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๓๔.

แม้ครั้งที่ ๓ ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “อาวุโสโคดม แม้ด้วยจริยานั้น แม้ด้วยปฏิปทานั้น แม้ด้วยทุกกรกิริยานั้น พระองค์ก็ยังมิได้บรรลุอุตตริมนุสสรธรรม อันเป็นญาณทัสสนะที่ประเสริฐ อันสามารถ บัดนี้ พระองค์เป็นผู้มีมาก คลายความเพียร เวียนมาเพื่อความเป็นคนมีมาก โฉนจักบรรลุอุตตริมนุสสรธรรม อันเป็นญาณทัสสนะที่ประเสริฐ อันสามารถได้แล้ว”

เมื่อภิกษุปัญจวัคคีย์ได้กราบทูลอย่างนั้นแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับภิกษุปัญจวัคคีย์ดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอยังจำได้หรือไม่ว่า ถ้อยคำเช่นนี้เราได้เคยกล่าวในกาลก่อนแต่”

ภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลว่า “ถ้อยคำเช่นนี้ไม่เคยได้ฟังมาก่อน พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบพวกเธอจงเงี้ยวไสตสดับ เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว จะสั่งสอน จะแสดงธรรม พวกเธอเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอน ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่เหล่ากุกุบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้แน่แท้”

พระผู้มีพระภาคทรงสามารถให้ภิกษุปัญจวัคคีย์ยินยอมได้แล้ว ลำดับนั้น ภิกษุปัญจวัคคีย์ได้ยอมเชื่อฟังพระผู้มีพระภาค เงี้ยวไสตสดับ ตั้งจิตเพียรยิ่งขึ้น”

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ได้รับสั่งกับปัญจวัคคีย์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างนี้”^{๗๑} บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ

๑. กามสุขัลลิกานุโยคในกามทั้งหลาย (การหมกมุ่นอยู่ในกามสุขในกามทั้งหลาย) เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

๒. อตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

ภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทาไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้น ตถาคตได้ตรัสรู้อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ (จักขุ ในที่นี้หมายถึงปัญญาจักขุ)^{๗๒} ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน

ภิกษุทั้งหลาย ก็มีมัชฌิมาปฏิปทาที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพานเป็นไฉน มัชฌิมาปฏิปทานั้น ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ คือ”^{๗๓}

๑. สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ)	๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ)
๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ)	๔. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ)
๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีวิตชอบ)	๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ)
๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ)	๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)

(องค์มรรคแต่ละข้อมีนัยพิสดาร มีดังนี้ ๑. สัมมาทิฐิ หมายถึงเห็นอริยสัจ ๔ เห็นไตรลักษณ์ หรือเห็นปฏิจจนุปบาท ๒. สัมมาสังกัปปะ หมายถึงความนึกคิดสละปลอดจากกาม ความนึกคิดปลอดจากพยาบาท และความนึกคิดปลอดจากการเบียดเบียน ๓. สัมมาวาจา หมายถึงพูดคำสัตย์

^{๗๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗. ขุ.ป. ๓๑/๓๐/๓๕๘.

^{๗๒} วิ.อ. ๓/๑๓/๑๗.

^{๗๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๙/๒๑๔,๔๐๒/๒๒๖. ม.อ. ๑๔/๓๒๕/๒๙๗,๓๗๕/๓๑๙. อภิ.วิ. (แปล) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑,๔๘๖/๓๗๑,๔๘๘-๔๙๒/๓๗๓-๓๗๕,๔๙๘-๔๙๙/๓๗๗-๓๗๘,๕๐๔/๓๘๐.

พูดไม่ส่อเสียด พูดคำอ่อนหวาน พูดสิ่งมีสาระ ๔. สัมมากัมมันตะ หมายถึงไม่เบียดเบียนชีวิตสัตว์ทั้งหลาย ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดในกาม ๕. สัมมาอาชีวะ หมายถึงเว้นมิฉฉาชีพ ประกอบสัมมาชีพ ๖. สัมมาวายามะ หมายถึงเพียรระวังความชั่วไม่ให้เกิดขึ้น เพียรกำจัดความชั่วที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรทำความดีให้เกิด เพียรรักษาความดีไว้ ๗. สัมมาสติ หมายถึงพิจารณาเห็นกายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต และธรรมในธรรม ๘. สัมมาสมาธิ หมายถึงฉาน ๔)

ภิกษุทั้งหลาย นี่คือนักขณิมาปฏิบัติพานั้น ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิบัติหาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขอริยสังข์ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ ก็เป็นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขสมุทยอริยสังข์ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีกประกอบด้วยความเพติดเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธอริยสังข์ คือความดับตัณหาไม่เหลือด้วย วิราคะ ความสละ ความสลัดทิ้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติทาอริยสังข์ คืออริยมรรคมืองค์ ๘^{๗๔} นี้แหละ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ	๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา	๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ	๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ	๘. สัมมาสมาธิ

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขอริยสังข์

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขอริยสังข์นี้ ควรกำหนดรู้

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขอริยสังข์นี้ เราได้กำหนดรู้แล้ว

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขสมุทยอริยสังข์

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขสมุทยอริยสังข์นี้ ควรละเสีย

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขสมุทยอริยสังข์นี้ เราละได้แล้ว

^{๗๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๒.

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว
แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่านี่ทุกขนิโรธอริยสัง

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว
แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่านี่ทุกขนิโรธอริยสัง ควรทำให้แจ้ง

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว
แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขนิโรธอริยสังนี้ เราได้ทำให้แจ้ง
แล้ว

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว
แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่านี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว
แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังนี้
ควรให้เจริญ

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว
แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังนี้ เรา
ได้ให้เจริญแล้ว”

ภิกษุทั้งหลาย ญาณทัสสนะ ญาณทัสสนะ”^{๗๕} (ญาณทัสสนะ หมายถึงสังจญาณ กิจจญาณ
กตญาณ) ตามเป็นจริงของเราในอริยสัง ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากา”^{๗๖} อย่างนี้ ยังไม่หมดจดดี
ตราบใด เราก็ยังไม่ยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มาร
โลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ตราบนั้น

(๓ รอบ ๑๒ อากา หมายถึงสังจญาณ กิจจญาณ กตญาณ เกิดขึ้นเวียนไปในอริยสัง ๔
ข้อ ข้อละ ๓ รอบ (๔ x ๓ = ๑๒) รวมเป็น ๑๒ รอบ ดังนี้ ก. (๑) นี้ทุกข์ (๒) ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ (๓)
ทุกข์นี้กำหนดรู้แล้ว ข. (๑) นี้สมุทัย (๒) สมุทัยนี้ควรละ (๓) สมุทัยนี้ละแล้ว ค. (๑) นี้โรธ (๒) โรธ
นี้ควรทำให้แจ้ง (๓) โรธนี้ทำให้แจ้งแล้ว ง. (๑) นี้มรรค (๒) มรรคนี้ควรทำให้เจริญ (๓) มรรคนี้ทำให้
เจริญแล้ว)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัง ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒
อากาอย่างนี้ หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมใน
โลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัส
สนะเกิดขึ้นแก่เราว่า “ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก”

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเวียการณ”^{๗๗} (เวียการณ ในที่นี้หมายถึงพระสูตรที่ไม่มีคาถา
ประกอบด้วยคำถามคำตอบ เป็นองค์อันหนึ่งในนวงศัตถศาสตร์) อยู่ ธรรมจักขุ”^{๗๘} (ธรรมจักขุ
แปลว่า ดวงตาเห็นธรรม คือ โสดาปัตติมรรคญาณ) อันปราศจากธูลิปราศจากมลทินได้เกิดแก่ท่าน

^{๗๕} ส.ม.อ. ๓/๑๐๘๑/๓๘๐. สารตถ. ฎีกา ๓/๑๖/๒๑๙.

^{๗๖} ส.ม.อ. ๓/๑๐๘๑/๓๘๐. สารตถ. ฎีกา ๓/๑๖/๒๑๙.

^{๗๗} สารตถ ฎีกา ๓/๑๖/๒๒๐. วิ.อ. ๑/๒๖.

^{๗๘} วิ.อ. ๓/๕๖/๒๗.

พระโกณฑัญญะว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา”

ครั้งพระผู้มีพระภาคทรงประกาศธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว ทวยเทพชั้นภุมมะกระจายข่าวว่า “นั่นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก ให้หมუნกลับไม่ได้”^{๗๙} (ใครๆ ในโลกปฏิเสธไม่ได้ เพราะพระผู้มีพระภาคผู้เป็นเจ้าของธรรมตรัสรู้มาโดยชอบ และเพราะธรรมจักรเป็นธรรมยอดเยี่ยม) ทวยเทพชั้นจาตุมหหาราช สดับเสียงทวยเทพชั้นภุมมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ

ทวยเทพชั้นยามา...

ทวยเทพชั้นดุสิต...

ทวยเทพชั้นนิมมานรดี...

ทวยเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติ ...

ทวยเทพที่นับเนื่องในหมู่พรหม สดับเสียงของเหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตติแล้ว ก็กระจายข่าวว่า “นั่นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก ให้หมუნกลับไม่ได้”

เพียงครู่เดียวเท่านั้น เสียงป่าวประกาศได้กระจายขึ้นไปถึงพรหมโลก ด้วยประการฉะนี้ ทั้งหมื่นโลกธาตุนี้ ก็สั่นสะเทือนเลื่อนลั่น ทั้งแสงสว่างอันจิตจำ หาประมาณมิได้ก็ปรากฏในโลก ล่วงเทวานุภาพของเทวดาทั้งหลาย

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งพระอุทานนี้ว่า “ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ” ดังนั้น คำว่า “อัญญาโกณฑัญญะ” นี้ จึงได้เป็นชื่อของท่านโกณฑัญญะนั้นแล

ภิกษุปัญจวัคคีย์ทูลขอการบรรพชาอุปสมบท ครั้งนั้น ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจถึงความเป็นผู้แก้แล้ว ไม่ต้องเชื่อผู้อื่น”^{๘๐} (ไม่ต้องเชื่อผู้อื่น หมายถึงไม่ต้องอาศัยผู้อื่นคอยแนะนำพรั่สอนในคำสอนของพระศาสดา ไม่ได้หมายถึงว่า ไม่ต้องเชื่อใครเลย (อุปบุพจโย-ไม่มีใครอื่นอีกเป็นปัจจัย) ในคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์พึงได้รับการบรรพชา พึงได้รับการอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด”^{๘๑} (จงมาเป็นภิกษุเถิด หมายถึงคำประกาศอนุมัติการบรรพชาอุปสมบทแก่ผู้ขอบวชคือเท่ากับประกาศว่า จงมารับการบรรพชาอุปสมบทตามที่ขอ) แล้วตรัสต่อไปว่า “ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” พระวาจานั้น ได้เป็นการอุปสมบทของท่านอัญญาโกณฑัญญะนั้น

^{๗๙} เนตติ.อ. ๙/๖๓. เนตติ.วิ. ๙/๙๓.

^{๘๐} สารตถ.ฎีกา ๓/๑๘/๒๒๖.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓/๑๘/๒๒๖.

ต่อมา พระผู้มีพระภาคทรงโอวาท สั่งสอนภิกษุทั้งหลายที่เหลือด้วยธรรมีกถา เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงโอวาท สั่งสอนด้วยธรรมีกถา ธรรมจักขุ อันปราศจากอฐลี ปราศจากมลทิน ได้เกิดขึ้นแก่ท่านพระวัปปะและท่านพระภัททิยะว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา”

ท่านทั้ง ๒ นั้นได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แล้วกล้า ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้ง ๒ พึงได้รับการบรรพชา พึงได้รับการอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เธอทั้ง ๒ จงมาเป็นภิกษุเถิด” แล้วตรัสต่อไปอีกว่า “ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอทั้ง ๒ จงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบเถิด” พระวาจาอันนั้นแล ได้เป็นการอุปสมบทของท่านทั้ง ๒ นั้น

ต่อมา พระผู้มีพระภาคได้เสวยพระกระยาหารที่ท่านทั้งสามนำมาถวายแล้วก็ทรงโอวาท สั่งสอนภิกษุทั้งหลายที่เหลือด้วยธรรมีกถา ภิกษุ ๓ รูปเที่ยวบิณฑบาตแล้วนำสิ่งใดมา ทั้ง ๖ รูปก็ยังอัฐภาพให้เป็นไปด้วยสิ่งนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงโอวาท สั่งสอนด้วยธรรมีกถา ธรรมจักขุอันปราศจากอฐลีปราศจากมลทิน ได้เกิดแก่ท่านพระมหานามะและท่านพระอัสสชิว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา”

ท่านทั้ง ๒ นั้นได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แล้วกล้า ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้ง ๒ พึงได้รับการบรรพชา พึงได้รับการอุปสมบทในสำนักของพระองค์”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เธอทั้ง ๒ จงมาเป็นภิกษุเถิด” แล้วตรัสต่อไปว่า “ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอทั้ง ๒ จงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” พระวาจาอันนั้น ได้เป็นการอุปสมบทของท่านทั้ง ๒ นั้น

อนัตตลักขณสูตร^{๕๒} ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้จักเป็นอนัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในรูปว่า “รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น” ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า “รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น”

ภิกษุทั้งหลาย เวทนาเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเวทนานี้จักเป็นอนัตตาแล้วไซ้ เวทนานี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในเวทนาว่า “เวทนาของเราจึงเป็นอย่างนี้ เวทนาของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น” ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเวทนาเป็นอนัตตา ฉะนั้น เวทนาจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในเวทนาว่า “เวทนาของเราจึงเป็นอย่างนี้ เวทนาของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น”

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้าสัญญานี้จักเป็นอนัตตาแล้วไซ้ สัญญานี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในสัญญาว่า “สัญญาของเราจึงเป็นอย่างนี้ สัญญาของ

^{๕๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๘/๕๕.

เราอย่าได้เป็นอย่างนั้น” ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะสัญญาเป็นอนัตตา ฉะนั้น สัญญาจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในสัญญาว่า “สัญญาของเราจึงเป็นอย่างนี้ สัญญาของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น”

ภิกษุทั้งหลาย สังขารเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้าสังขารนี้จักเป็นอนัตตาแล้วไซ้ร้ สังขารนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในสังขารว่า “สังขารของเราจึงเป็นอย่างนี้ สังขารของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น” ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะสังขารเป็นอนัตตา ฉะนั้น สังขารจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในสังขารว่า “สังขารของเราจึงเป็นอย่างนี้ สังขารของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น”

ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้าวิญญาณนี้จักเป็นอนัตตาแล้วไซ้ร้ วิญญาณนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในวิญญาณว่า “วิญญาณของเราจึงเป็นอย่างนี้ วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น” ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะวิญญาณเป็นอนัตตา ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในวิญญาณว่า “วิญญาณของเราจึงเป็นอย่างนี้ วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจข้อนั้นอย่างไร รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง”^{๘๓} ภิกษุปัญจวัคคีย์ทูลว่า “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา” “ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า” “เวทนาเที่ยงหรือไม่เที่ยง” “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา” “ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า” “สัญญาเที่ยงหรือไม่เที่ยง” “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา” “ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า” “สังขารทั้งหลายเที่ยงหรือไม่เที่ยง” “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา” “ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น รู้อย่างใดอย่างหนึ่งที่ เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือ ประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา

เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งที่ เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือ ประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา

^{๘๓} ส.สพ. (แปล) ๑๘/๑-๑๒/๑-๙.

สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือ
 ละเอียด เลวหรือ ประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็น
 จริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา

สังขารอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือ
 ละเอียด เลวหรือ ประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็น
 จริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา

วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบ
 หรือละเอียด เลวหรือ ประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตาม
 เป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา”

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่าย
 แม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขารทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน
 วิญญาณ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว
 ย่อมมีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว อริยสาวกย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้
 กระทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนัตถลักขณสูตรนี้แล้ว ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็มีจิตยินดีชื่นชมภาษิต
 ของพระผู้มีพระภาค เมื่อพระพุทธร่องค์ตรัสเวयाการณนี้อยู่ จิตของภิกษุปัญจวัคคีย์ก็หลุดพ้นจากอา
 สวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น ครั้งนั้น มีพระอรหันต์ในโลก ๖ รูป

๓.๓.๓ การบรรลอรหันต์พระสุกัททะ

สมัยนั้น”^{๘๔} สุกัททปริพาชกอาศัยอยู่ในกรุงกุสินารา ได้ทราบข่าวว่า “พระสมณโคดมจะ
 ปรีนิพพานในปัจฉิมยามแห่งราตรีวันนี้” เขาคิดตั้งนี้ว่า “เราได้ฟังคำของพวกปริพาชกผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้
 เป็นอาจารย์ และผู้เป็นปาจารย์พูดกันว่า “พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะทรงอุปบัติขึ้นในโลก
 เป็นครั้งคราว” พระสมณโคดมจะปรีนิพพานในปัจฉิมยามแห่งราตรีวันนี้ ก็เรายังมีความสงสัยอยู่ เรา
 เลื่อมใสท่านพระสมณโคดมอย่างนี้ว่า “พระสมณโคดมจะแสดงธรรมให้เราละความสงสัยนี้ได้” จึงเข้าไปหาพระอานนท์ที่ศาลวันซึ่งเป็นทางเข้ากรุงกุสินาราของพวกเจ้ามัลละได้กล่าวกับท่านพระอานนท์
 ดังนี้ว่า “ท่านอานนท์ ข้าพเจ้าได้ฟังคำของพวกปริพาชกผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้เป็นอาจารย์ และผู้เป็นปาจารย์
 พูดกันว่า “พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะทรงอุปบัติขึ้นในโลกเป็นครั้งคราว” พระสมณโคดม
 จะปรีนิพพานในปัจฉิมยามแห่งราตรีวันนี้ ข้าพเจ้ายังมีความสงสัยอยู่ ข้าพเจ้าเลื่อมใสพระสมณโคดม
 อย่างนี้ว่า “พระสมณโคดมจะแสดงธรรมให้ข้าพเจ้าละความสงสัยนี้ได้ ขอโอกาสให้ข้าพเจ้าได้เข้าเฝ้า
 พระสมณโคดมเถิด” เมื่อสุกัททปริพาชกกล่าวอย่างนี้ ท่านพระอานนท์ตอบว่า “อย่าเลย สุกัททะ ผู้มี
 อายุ ท่านอย่าลบกวนพระตถาคตเลย พระผู้มีพระภาคทรงเหน็ดเหนื่อย” แม้ครั้งที่ ๒ สุกัททปริพาชก
 ก็กล่าวกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า ฯลฯ แม้ครั้งที่ ๓ สุกัททปริพาชกก็กล่าวกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า
 “ท่านอานนท์ ข้าพเจ้าได้ฟังคำของพวกปริพาชกผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้เป็นอาจารย์ และผู้เป็นปาจารย์ พูด
 กันว่า “พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะทรงอุปบัติขึ้นในโลกเป็นครั้งคราว” พระสมณโคดมจะ
 ปรีนิพพานในปัจฉิมยามแห่งราตรีวันนี้ ข้าพเจ้ายังมีความสงสัยอยู่ ข้าพเจ้าเลื่อมใสพระสมณโคดม

^{๘๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๒-๒๑๕/๑๖๐-๑๖๕..

อย่างนี้ว่า “พระสมณโคดมจะแสดงธรรมให้ข้าพเจ้าละความสงสัยนี้ได้” ขอโอกาสให้ข้าพเจ้าได้เฝ้าพระสมณโคดมเถิด” แม้ครั้งที่ ๓ ท่านพระอานนท์ก็กล่าวกับสุภัททปริพาชกดังนี้ว่า “อย่าเลยสุภัททะผู้มีอายุ ท่านอย่ารบกวนพระตถาคตเลย พระผู้มีพระภาคทรงเห็นดีเห็นชอบ”

พระผู้มีพระภาคทรงได้ยินถ้อยคำของท่านพระอานนท์เจรจากับสุภัททปริพาชก จึงรับสั่งท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “อย่าห้ามสุภัททะเลย อานนท์ ให้สุภัททะเข้ามาหาตถาคต เขาจะถามปัญหาบางอย่างกับเรา เขาจะถามเพื่อหวังความรู้เท่านั้น ไม่หวังรบกวนเรา อนึ่ง เมื่อเราตอบสิ่งที่ถาม เขาจะรู้ได้ทันที” ลำดับนั้น ท่านพระอานนท์ได้กล่าวกับสุภัททปริพาชกดังนี้ว่า “ไปเถิดสุภัททะผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคประทานโอกาสแก่ท่าน” สุภัททปริพาชกจึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ สมณพราหมณ์ที่เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะเป็นอาจารย์ มีชื่อเสียงเกียรติยศเป็นเจ้าลัทธิ ประชาชนยกย่องกันว่าเป็นคนดี ได้แก่ ปุณณะ กัสสปะ มัคขลิ โคศาล อชิตะ เกสกะมพล ปุกุระ กัจจายนะ สัญชัย เวลัฏฐบุตร นิครนถ์ นาฏบุตร เจ้าลัทธิเหล่านั้นทั้งหมดรู้ตามที่ตนกล่าวอ้าง หรือไม่ได้รู้ตามที่ตนกล่าวอ้าง หรือบางพวกรู้ บางพวงไม่รู้” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “สุภัททะอย่าเลย เรื่องที่เธอถามว่า “เจ้าลัทธิเหล่านั้นทั้งหมดรู้ตามที่ตนกล่าวอ้าง หรือไม่ได้รู้ตามที่ตนกล่าวอ้าง หรือบางพวกรู้ บางพวงไม่รู้” อย่าได้สนใจเลย เราจะแสดงธรรมแก่เธอ เธอจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจะกล่าว” สุภัททปริพาชกทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสดังนี้

“สุภัททะ ในธรรมวินัยที่ไม่มีอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๑ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๒ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๓ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๔ (คำว่า สมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ สมณะที่ ๓ สมณะที่ ๔ ในที่นี้ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ตามลำดับ)”^{๘๕} ในธรรมวินัยที่มีอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมมีสมณะที่ ๑ ย่อมมีสมณะที่ ๒ ย่อมมีสมณะที่ ๓ ย่อมมีสมณะที่ ๔ สุภัททะ ในธรรมวินัยนี้มีอริยมรรคมีองค์ ๘ สมณะที่ ๑ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๓ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๔ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น ลัทธิอื่นว่างจากสมณะทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึง สุภัททะ ถ้าภิกษุเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย “สุภัททะ เราบวชขณะอายุ ๒๙ ปี แสวงหาว่าอะไร คือกุศล เราบวชมาได้ ๕๐ ปีกว่า ยังไม่มีแม้สมณะที่ ๑ ภายนอกธรรมวินัยนี้ ผู้อาจแสดงธรรมเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ได้” ไม่มีสมณะที่ ๑ ไม่มีสมณะที่ ๒ ไม่มีสมณะที่ ๓ ไม่มีสมณะที่ ๔ ลัทธิอื่นว่างจากสมณะทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึง สุภัททะ ถ้าภิกษุเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย”

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ สุภัททปริพาชกได้กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระภาชิตของพระผู้มีพระภาคชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระภาชิตของพระผู้มีพระภาคชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระผู้มีพระภาคทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่าง ๆ เปรียบเหมือนบุคคลหยายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดด้วย ตั้งใจว่า “คนมีตาดีจักเห็นรูปได้” ข้าพระองค์นี้ขอถึงพระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสมณะ และข้าพระองค์พึงได้การบรรพชา พึงได้การอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “สุภัททะ ผู้เคยเป็นอัญญเดียรฉัตร ประสงค์จะบรรพชา ประสงค์จะอุปสมบทในธรรม

^{๘๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๒๑๔/๑๙๖, อภ.ก. ๓๗/๔๗๕/๔๙๗-๔๙๘.

วินัยนี้ ต้องอยู่ปริวาส ๔ เดือน หลังจาก ๔ เดือนล่วงไปแล้วเมื่อภิกษุพอใจก็จะให้บรรพชา จะให้อุปสมบทเป็นภิกษุได้อีก อนึ่ง ในเรื่องนี้เราคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลด้วย” สุภททปริพาชกกราบทูลว่า หากผู้ที่เคยเป็นอัญญเดียรถีย์ประสงค์จะบรรพชา ประสงค์จะอุปสมบทในพระธรรมวินัยนี้ ต้องอยู่ปริวาส ๔ เดือน หลังจาก ๔ เดือน ล่วงไป เมื่อภิกษุพอใจก็จะให้บรรพชา จะให้อุปสมบทเป็นภิกษุได้ ข้าพระองค์จักขออยู่ปริวาส ๔ ปี หลังจาก ๔ ปีล่วงแล้ว เมื่อภิกษุพอใจ ก็จงให้บรรพชา จงให้อุปสมบทเป็นภิกษุเถิด” ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกพระอานนท์มาตรัสว่า “อานนท์ ถ้าเช่นนั้น เธอจงให้สุภททะบวช” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ในขณะนั้น สุภททปริพาชกจึงกล่าวกับท่านพระอานนท์ว่า “ท่านพระอานนท์ เป็นลาภของท่าน ท่านได้ดีแล้วที่พระศาสดาแต่งตั้งท่านโดยมอบหมายให้บรรพชาอันเตวาลิก ในที่เฉพาะพระพักตร์” (อันเตวาลิก ความนี้แปลมาจากคำว่า อนเตวาลิกาภิเสเคน อภิเสิตตา หมายถึงการที่อาจารย์แต่งตั้งศิษย์ในสำนักให้บวชลูกศิษย์แทนตน ซึ่งเป็นจารีตของลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา ถือเป็นเกียรติยศที่ใคร ๆ ก็อยากได้ สุภททะ ก็ตามจารีตนี้กล่าวยกย่องท่านพระอานนท์)”^{๘๖} สุภททปริพาชก ได้การบรรพชาได้การอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วแล เมื่อท่านสุภททะได้การอุปสมบทแล้วไม่นาน หลีกออกไปอยู่ผู้เดียวไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ (คำว่า อุทิศกายและใจอยู่ ในที่นี้หมายถึงมุ่งที่จะบรรลุอรหัตตผล โดยไม่หวังอาลัยต่อร่างกายและชีวิตของตน)”^{๘๗} ไม่นานนั้นก็ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่เหล่าภุมมบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป” จึงเป็นอันว่าท่านสุภททะได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลายท่านได้เป็นสักขีสาวก องค์สุดท้ายของพระผู้มีพระภาค (คำว่า สักขีสาวก แปลว่า พระสาวกที่ทันเห็นองค์พระพุทธเจ้า มี ๓ พวก คือ (๑) ผู้บรรพชาอุปสมบทเรียนกัมมัญฐาน บรรลุอรหัตตผลเมื่อพระผู้มีพระภาคยังทรงพระชนม์อยู่ (๒) ผู้ได้บรรพชาอุปสมบทเมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ต่อมาได้เรียนกัมมัญฐานและบรรลุอรหัตตผล (๓) ผู้ได้เรียนกัมมัญฐานเมื่อพระผู้มีพระภาคยังทรงพระชนม์อยู่ พระสุภททะจัดอยู่ในพวกที่ ๑)”^{๘๘}

๓.๓.๔ หลักพุทธกิจที่มีต่ออุบาสกอุบาสิกา

หลักพุทธกิจที่มีต่ออุบาสกอุบาสิกาในสมัยพุทธกาลนั้น จะขอนำมากล่าวไว้ พอเป็นตัวอย่างสัก ๒ ท่านที่มีบทบาทในพระพุทธศาสนา ดังนี้คือ

ยสกุลบุตร สมัยนั้น ในกรุงพาราณสี มีกุลบุตรชื่อยสะเป็นลูกเศรษฐีเป็นผู้สุขุมาลชาติสุขุมาลชาติ”^{๘๙} (สุขุมาลชาติ หมายถึงผู้ไม่มีทุกข์) ยสกุลบุตรนั้นมีปราสาท ๓ หลัง คือหลังหนึ่งสำหรับฤดูหนาว หลังหนึ่งสำหรับฤดูร้อน หลังหนึ่งสำหรับฤดูฝน ยสกุลบุตรได้รับการบำเรอด้วยดนตรี ไม่มีบุรุษเจีปน ตลอด ๔ เดือน อยู่บนปราสาทฤดูฝน ไม่ลงมายังปราสาทชั้นล่าง คืบวันหนึ่ง เมื่อยสกุล

^{๘๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๒๑๕/๑๙๗.

^{๘๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๒๐๔/๑๙๐, สารตถ.ฎีกา ๓/๒๔๓/๓๕๓.

^{๘๘} ที.ม.อ. (ไทย) ๒๑๕/๑๙๘, ที.สี. (แปล) ๙/๔๐๕/๑๗๔, ม.ม. ๑๓/๒๒๒/๑๙๕-๑๙๖, ส.ส. (แปล) ๑๕/๑๙๖/๒๘๑.

^{๘๙} องติก. (แปล) ๒๐/๓๙/๑๙๘, องติก.อ. ๒/๓๙/๑๔๐.

บุตรได้รับการบำเรออิมเอมเพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ได้หลับไปก่อน ฝ่ายบริวารชนได้หลับที่หลัง ตะเกียงน้ำมันถูกจุดสว่างทั้งคืน คืนนั้นยสกุลบุตรตื่นขึ้นก่อน เห็นบริวารชนของตนกำลังหลับ บางนาง มีพิณอยู่ใกล้รักแร้ บางนางมีตะโพนอยู่ข้างคอ บางนางมีโปงมางอยู่ถืออก บางนางสยายผม บางนาง น้ำลายไหล บางนางละเมอเพื่อไปต่าง ๆ ปรากฏดูจป่าช้าผีดิบ เพราะได้เห็นโทษจึงปรากฏแก่ยสกุล บุตร จิตตั้งอยู่ในความเบื่อหน่าย ยสกุลบุตรจึงเปล่งอุทานขึ้นในขณะนั้นว่า “ท่านผู้เจริญ ที่นี้วุ่นวาย หนอ ท่านผู้เจริญ ที่นี้ชั้ช้องหนอ”

ครั้งนั้น ยสกุลบุตรจึงสวมรองเท้าทองเดินตรงไปยังประตูนิเวศน์ พวกอมมนุษย์เปิดประตูให้ ด้วยคิดว่า “ใคร ๆ อย่านำอันตรายต่อการออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตของยสกุลบุตร” ลำดับนั้น ยสกุลบุตรได้เดินต่อไปยังประตูเมือง พวกอมมนุษย์ก็เปิดประตูให้ด้วยคิดว่า “ใคร ๆ อย่านำอันตรายต่อการออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตของยสกุลบุตร” หลังจากนั้น ยสกุลบุตรจึงเดินต่อไป ยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน”

ครั้นราตรีย่างรุ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จลุกขึ้นจงกรมอยู่ ณ ที่แจ้งได้ทอดพระเนตรเห็น ยสกุลบุตรเดินมาแต่ไกล ครั้นเห็นแล้ว จึงเสด็จลงจากที่จงกรมประทับนั่งบนอาสนะที่เขาจัดไว้ ขณะนั้น ยสกุลบุตรได้เปล่งอุทานขึ้น ณ ที่ไม่ไกล พระผู้มีพระภาคว่า “ท่านผู้เจริญ ที่นี้วุ่นวาย หนอ ท่านผู้เจริญ ที่นี้ชั้ช้องหนอ”

พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสกับยสกุลบุตรนั้นดังนี้ว่า “ยสะ ที่นี้”^{๙๐} (ที่นี้ พระผู้มีพระภาค ตรัสหมายถึงพระนิพพาน) ไม่วุ่นวาย ที่นี้ ไม่ชั้ช้อง มาเถิด ยสะ จงนั่งลง เราจักแสดงธรรมแก่เธอ”

ลำดับนั้น ยสกุลบุตรรำเริงเบิกบานใจว่า “ได้ยินว่า ที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ชั้ช้อง” จึงถอด รองเท้าทองเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้วได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอนุพุทพิกา^{๙๑} คือ ทรงประกาศ

๑. ทานกถา (เรื่องทาน)
๒. สีลกถา (เรื่องศีล)
๓. สัคคกถา (เรื่องสวรรค์)

๔. กามาทีนวกถา (เรื่องโทษ ความต่ำทราม ความเศร้าหมองแห่งกาม) แปลมาจากคำว่า กามานี อาทีนวิ โอการี สกิลเลสี

๕. เนกขัมมานิสังสกถา (เรื่องอานิสงส์แห่งการออกจากกาม) แก่ยสกุลบุตรผู้นั่งอยู่ ณ ที่สมควร

เมื่อทรงทราบว่ายสกุลบุตรมีจิตควร อ่อน ปราศจากนิวรณ์ เบิกบานผ่องใส จึงทรง ประกาศสามุกังสิกธรรมเทศนา”^{๙๒} (สามุกังสิกธรรมเทศนา หมายถึงพระธรรมเทศนาที่ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ทรงเห็นด้วยสยัมภูญาณ ไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น คือมิได้รับ คำแนะนำจากผู้อื่น ทรงตรัสรู้ลำพังพระองค์เองก่อนใครในโลก) ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักขุอันปราศจากอุสิปราศจากมลทิน ได้เกิดแก่ยสกุลบุตร ณ อาสนะนั้นแล

^{๙๐} วิมต.ฎีกา ๒/๒๖/๑๒๐.

^{๙๑} วิ.ม. ๔/๒๖/๓๒-๓๓.

^{๙๒} วิ.อ. ๓/๒๙๓/๑๘๑. สารตถ.ฎีกา ๓/๒๖/๒๓๗. ที.สี.ฎีกา อภินว. ๒/๒๘๘/๓๕๐.

ว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา” เปรียบเหมือนผ้าขาวสะอาดปราศจากมลทินควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี”

บิดาตามหายสกุลบุตร ครั้นรุ่งเช้า มารดาขึ้นไปบนปราสาทไม่พบยสกุลบุตร จึงเข้าไปหา เศรษฐีคหบดีถึงที่อยู่ ครั้นถึงแล้วได้กล่าวกับเศรษฐีคหบดี ดังนี้ว่า “ท่านคหบดีเจ้าข้า ยสกุลบุตรของท่านหายไปในไหน”

ฝ่ายเศรษฐีคหบดีส่งทูตขี่ม้าไปตามหาทั้ง ๔ ทิศแล้ว ส่วนตนเองไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ได้พบร่องเท้าทองวางอยู่ จึงตามไปยังที่นั่น พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นเศรษฐีคหบดีเดินมาแต่ไกล ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้วทรงมีพระดำริว่า “ถ้ากระไร เราพึงบันดาลอิทธาภิสังขาร (การบันดาลทางฤทธิ์) ให้เศรษฐีคหบดี ผู้นั่งที่นั่นไม่เห็นยสกุลบุตรที่นั่งอยู่ที่นั่น” จึงทรงบันดาลอิทธาภิสังขารเช่นนั้น

ลำดับนั้น เศรษฐีคหบดีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงพบยสกุลบุตรบ้างไหม พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “คหบดี เชิญท่านนั่งลงก่อนเถิด บางที่ท่านนั่งที่นี้แล้วจะพึงพบยสกุลบุตรนั่งอยู่ที่นี้ก็ได้”

เศรษฐีคหบดีรำเริงเบิกบานใจว่า “ได้ยินว่า เรานั่งที่นี้จักพบยสกุลบุตรผู้นั่งอยู่ที่นี้” จึงถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอนุพุทพิกถา คือทรงประกาศ

๑. ทานกถา

๒. สीलกถา

๓. สักคกถา

๔. กามาทีนวกถา

๕. เนกขัมมานิสังสกถา แก่เศรษฐีคหบดีผู้นั่ง ณ ที่สมควรแล้ว

เมื่อทรงทราบว่า เศรษฐีคหบดีมีจิตควร อ่อน ปราศจากนิวรณ์ เบิกบาน ผ่องใส จึงทรงประกาศสามกถาถึงสิกขธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักขุอันปราศจากอริสราศจากมลทินได้เกิดแก่เศรษฐีคหบดี ณ อาสนะนั้นแล้ว “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา” เปรียบเหมือนผ้าขาวสะอาดปราศจากมลทินควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี

เศรษฐีคหบดีได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก้แล้วกล้า ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “พระองค์ผู้เจริญ ภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระองค์ผู้เจริญ ภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่าง ๆ เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูป พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นี้ขอถึงพระผู้มีพระภาคพร้อมทั้งพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาค จงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้ เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต” เศรษฐีคหบดีนี้แล ได้เป็นเตวาจิกอุบาสก(ผู้กล่าวถึงรัตนะทั้ง ๓ ว่าเป็นสรณะ) เป็นคนแรก ในโลก”

ยสกุลบุตรสำเร็จพระอรหัตตผล ขณะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโปรดบิดามารดาของยสกุลบุตรอยู่ จิตของยสกุลบุตรผู้พิจารณาภูมิธรรมตามที่ได้เห็นตามที่ได้รู้ก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงดำริดังนี้ว่า “เมื่อเราแสดงธรรมแก่บิดาของยสกุลบุตรอยู่ จิตของยสกุลบุตร ผู้พิจารณาภูมิธรรมตามที่ได้เห็นตามที่ได้รู้ ก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น ยสกุลบุตรไม่ควรจะกลับไปเป็นคฤหัสถ์บริโศคกาม เหมือนเป็นคฤหัสถ์ครั้งก่อน ถ้ากระไรเราพึงคลายอิทธาภิสังขาร” ทรงคลายอิทธาภิสังขารแล้ว

เศรษฐีคหบดีได้เห็นยสกุลบุตรนั่งอยู่ ครั้นเห็นแล้วจึงกล่าวกับยสกุลบุตรว่า “พ่อยสุมารดาของเจ้าโศกเศร้าคร่ำครวญถึง เจ้าจงใช้ชีวิตแก่มารดาเถิด”

ยสกุลบุตรได้เงยหน้าขึ้นดูพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับเศรษฐีคหบดีดังนี้ว่า “คหบดี ท่านจะเข้าใจข้อนี้ได้อย่างไร ยสกุลบุตรได้เห็นได้รู้ธรรมด้วยญาณอันเป็นเสขะ”^{๙๓} (ญาณอันเป็นเสขะ หมายถึงญาณของบุคคลระดับพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี) ด้วยทัสสนะอันเป็นเสขะเหมือนท่าน เมื่อเธอพิจารณาภูมิธรรมตามที่ได้เห็นตามที่ได้รู้ จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น คหบดียสกุลบุตรควรหรือที่จะกลับไปเป็นคฤหัสถ์บริโศคกาม เหมือนเป็นคฤหัสถ์ครั้งก่อน”

เศรษฐีคหบดีกราบทูลว่า “ข้อนี้ไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองว่า “คหบดี ยสกุลบุตรได้เห็นได้รู้ธรรมด้วยญาณอันเป็นเสขะ ด้วยทัสสนะอันเป็นเสขะเหมือนท่าน เมื่อเขาพิจารณาภูมิธรรมตามที่ได้เห็นได้รู้ จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น คหบดียสกุลบุตรไม่ควรจะกลับไปเป็นคฤหัสถ์บริโศคกาม เหมือนเป็นคฤหัสถ์ครั้งก่อน”

เศรษฐีคหบดีกราบทูลว่า “พระองค์ผู้เจริญ การที่จิตของยสกุลบุตรหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น เป็นลาภของยสกุลบุตร ยสกุลบุตรได้ดีแล้ว พระองค์ผู้เจริญของพระผู้มีพระภาคมียสกุลบุตรเป็นปัจฉาสมณะโปรดจงรับภัตตาหารของข้าพระองค์เพื่อเจริญกุศลในวันนี้เถิด”

พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์โดยดุชนิภาพ เศรษฐีคหบดีทราบการที่พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้ว จึงลุกจากอาสนะถวายอภิวาทกระทำประทักษิณกลับไป

เมื่อเศรษฐีคหบดีกลับไปแล้วไม่นาน ยสกุลบุตรได้กราบทูลว่า “พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์พึงได้การบรรพชา พึงได้การอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด” แล้วตรัสต่อไปว่า “ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เถิด” พระวาจานั้นแล ได้เป็นการอุปสมบทของท่านยสะนั้น ครั้นนั้นมีพระอรหันต์ในโลก ๗ รูป

มารดาและภรรยาเก่าของพระยสได้ธรรมจักขุ ครั้นเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงอันตรวาสกถือบาตรและจีวร มีท่านพระยสเป็นปัจฉาสมณะ เสด็จไปยังนิเวศน์ของเศรษฐีคหบดี ครั้นถึงแล้วจึงประทับนั่ง ณ อาสนะที่เขาจัดถวาย

^{๙๓} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๖/๗๙. อัง.ทุก.อ. ๒/๓๖/๓๔.

ลำดับนั้น มารดาและภรรยาเก่าของท่านพระยสะก็พากันเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้ว ได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอนุப்புพิกถา”^{๙๔} คือ ทรงประกาศ

๑. ทานกถา	๒. สीलกถา
๓. สักคกถา	๔. กามาทีนวกถา
๕. เนกขัมมานิสังสกถา แก่มารดาและภรรยาเก่า	

เมื่อทรงทราบวาททั้งสองมีจิตควร อ่อน ปราศจากนิเวรณ เบิกบาน ผ่องใส จึงทรงประกาศสามกถาสิกธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักขุอันปราศจากอริสัจปราศจากมลทินได้เกิดแก่มารดาและภรรยาเก่า ณ อาสนะนั้นแล้ว “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา” เปรียบเหมือนผ้าขาวสะอาดปราศจากมลทิน ควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี

มารดาและภรรยาเก่าของพระยสะได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก่แล้วก็ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “พระองค์ผู้เจริญ ภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระองค์ผู้เจริญ ภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่าง ๆ เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูป พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นี้ขอถึงพระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงจำหม่อมฉันทั้งสอง ว่าเป็นอุบาสิกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้ เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต”

มารดาและภรรยาเก่าของพระยสะทั้งสองนี้ ได้เป็นเตวาจิกอุบาสิกา(ผู้กล่าวถึงรัตนะทั้ง ๓ ว่าเป็นสรณะ) เป็นคู่แรก ในโลก

ครั้นแล้ว มารดาบิดาและภรรยาเก่าของท่านพระยสะได้นำของเคี้ยวของฉันอันประณีต ประเคนพระผู้มีพระภาคกับท่านพระยสะด้วยตนเอง กระทั่งพระผู้มีพระภาคเสวยเสร็จแล้วทรงห้ามภัตตอาหารแล้วละพระหัตถ์จากบาตร จึงนั่ง ณ ที่สมควร ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้มารดาและภรรยาเก่าของท่านยสะเห็นชัด ชวนให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญแก่แล้วกล้าปลอบขโลมใจให้ สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมิกถาแล้วเสด็จจากอาสนะจากไป

๓.๔ ความสัมพันธ์ของพุทธกิจต่อพระสงฆ์ไทยในยุคปัจจุบัน

พุทธกิจกับ พระสงฆ์ยังมีความสัมพันธ์กันมาตั้งแต่โบราณจนถึงยุคปัจจุบัน โดยพระสงฆ์ประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัยอยู่ในขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีของพระสงฆ์ด้วยกัน โดยพระพุทธเจ้าทรงวางหลักไว้ว่า เมื่อพระพุทธองค์ปรินิพพานไปแล้ว พระธรรมวินัยจักเป็นศาสดาของเหล่าสาวกทั้งหลายดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น เมื่อกล่าวถึงความสัมพันธ์ของพระสงฆ์ตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงพระสงฆ์ไทยสมัยปัจจุบันแล้วอาจกล่าวได้ว่า พระสงฆ์ในยุคพระพุทธเจ้า เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้ธรรมใหม่ ๆ นั้น พระองค์มีจิตโน้มไปในอันที่จะไม่แสดงธรรมโปรดเวไนยชน เพราะทรงเห็น

^{๙๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๙/๓๖-๓๗.

ว่าพระธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบนั้นสุขุมลุ่มลึกคัมภีรภาพละเอียดอ่อนยากแก่คนจะเข้าใจตามได้ แต่เพราะความเมตตาคุณกรุณาคุณคุณอันยิ่งใหญ่ของพระองค์ที่มีต่อเวไนยชนจึงทำให้พระองค์ทรงแสดงธรรมโปรดสัตว์โลกและได้มีการหมุนล้อธรรมจักร” ให้ขับเคลื่อนแผ่ขยายกว้างไกล ไพบาล ทั่วพื้นที่ประเทศที่เรียกว่า “ชมพูทวีปและเกิดมีพระรัตนตรัยครบบริบูรณ์ จึงก่อให้เกิดมีพระสงฆ์เกิดขึ้นมาในพระธรรมวินัยของพระองค์ และทำให้ชนชั้นวรรณะในสังคมอินเดียได้ประกาศตนละทิ้งลัทธิศาสนาความเชื่อเดิมของตนมายอมรับนับถือหลัก “พรหมจรรย์” ในศาสนาของพระองค์เป็นจำนวนมาก มีทั้งเศรษฐี คฤหบดี พ่อค้า นักปราชญ์ และปรัชญา หลังจากได้รับฟังพระสัทธรรมของพระองค์แล้วนำไปประพฤติปฏิบัติก็ได้สำเร็จธรรมและบรรลุธรรมเป็นกำลังอันสำคัญในการประกาศธรรม ร่วมหมุนล้อแห่งธรรมจักรแห่งพรหมจรรย์ของพระศาสนาให้ดำรงอยู่อย่างมั่นคงโดยเราจะเห็นว่าพระพุทธเจ้าพระองค์ทรงแสดงหรือประกาศพระธรรมครั้งแรกที่เรียกว่า..ปฐมเทศนา ชื่อว่าธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรโปรดกลุ่มพราหมณ์ ๕ คนที่รู้จักในนามว่าปัญจวัคคีย์ ๕ ประกอบไปด้วย ๑. พราหมณ์โกณฑัญญะ ๒. พราหมณ์วัปปะ ๓. พราหมณ์ภัททิยะ ๔. พราหมณ์มหาหามะ ๕. พราหมณ์อัสสชิ พราหมณ์ทั้ง ๕ ได้ดวงตาเห็นธรรม (บรรลุธรรม) ต่างวัน ต่างเวลาและต่างวาระกัน เมื่อรวมกันเข้าก็นับได้ว่าเป็นคณะสงฆ์ในพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้ว เพราะคำว่าสงฆ์ แปลว่า หมู่หรือชุมชนซึ่งมีความหมายว่าหมู่สาวกของพระพุทธเจ้าเรียกว่าสาวกสงฆ์ หมู่แห่งภิกษุหรือชุมชนสงฆ์ นอกจากนั้นคำว่า สงฆ์ ยังคงมีความหมายแตกต่างออกไปได้อีกคือ

๑. ความหมายกว้าง หมายถึงคณะสงฆ์ทั้งหมด ที่รวมกันอยู่เป็นองค์กร หรือเรียกภิกษุทั้งหมดว่าสงฆ์ ความหมายนี้โดยมากมักจะหมายถึงองค์กรสงฆ์ทั้งหมด ไม่ว่าจะ เป็นภิกษุสงฆ์หรือภิกษุณีสงฆ์ หรือแม้แต่การจะเรียกรวมสามเณรและสามเณรีเข้าด้วยก็ได้ โดยเป็นส่วนประกอบของบริษัท ๔ (พุทธบริษัท ๔ ประกอบด้วยภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา) ซึ่งภิกษุเหล่านั้นอาจจะอยู่คนละอวาสกัน หรืออยู่คนละเมืองหรืออยู่คนละแคว้นกันก็ตาม ตลอดไปถึงสงฆ์ทั้งในอดีต ปัจจุบันอนาคตย่อมขึ้นอยู่กับองค์กรสงฆ์โดยมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขทั้งสิ้น

๒. ความหมายเฉพาะ หมายถึงคณะสงฆ์ที่อยู่เฉพาะถิ่น เฉพาะที่ เช่น คณะสงฆ์จังหวัดพะเยา, คณะสงฆ์วัดศรีโคมคำ เป็นต้น ซึ่งความหมายเช่นนี้มักจะหมายถึง การปกครองเป็นส่วนใหญ่

๓. ความหมายที่ใช้ในสังฆกรรม หมายถึงพระภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปรวมตัวกันเป็นสงฆ์ก็เพื่อจะทำสังฆกรรมนั้น ๆ ให้สำเร็จตามพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตเอาไว้ เช่น พิธีกรรมอุปสมบท เมืองไทยถือว่าพิธีกรรมอุปสมบทจะมีได้ต้องมีสงฆ์ที่มีองค์ประกอบของหมู่ภิกษุอย่างน้อย ๑๐ รูปขึ้นไปซึ่งภิกษุทั้ง ๑๐ รูปนี้อาจอยู่ต่างอवास อยู่คนละจังหวัดอยู่คนละประเทศกันก็ได้

เมื่อมาประชุมกันเฉพาะกิจ พิธีกรรมนั้นก็สำเร็จ มียกเว้นคือ พิธีกรานกฐิน ซึ่งจะต้องอาศัยภิกษุภายในอวาสนั้น ๆ เท่านั้นพิธีกรรมนั้นจึงจะสำเร็จ การเกิดขึ้นของคณะสงฆ์น่าจะเริ่มต้น ณ สมัยที่พระพุทธเจ้าพระองค์ทรงเสด็จไปแสดงธรรมโปรดปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตเมืองพาราณสี เพราะว่าโดยหลักการความเป็นไปได้หรือความเป็นจริงก็คือคนรวมกันตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปเรียกได้ว่าเป็นสังคม แต่ในกรณีของปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ รวมทั้งพระพุทธเจ้าด้วยเป็น ๖ รูป ซึ่งรวมเรียกว่า “คณะสงฆ์” ด้วยพระภิกษุปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ มีอุดมการณ์ มีวัตถุประสงค์ และมีจุดมุ่งหมายอย่างเดียวกัน คือมีความเชื่อมีความศรัทธาแต่เบื้องต้นว่าเจ้าชายสิทธัตถะจะเสด็จออกบรรพชาและจะได้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าเป็นศาสดาเอกของโลก จึงเฝ้าฟังข่าว เมื่อรู้ว่าเจ้าชายสิทธัตถะสละราช

สมบัติเสด็จออกบรรพชาแล้วจึงได้ชักชวนเพื่อน ๆ ฝ่าปฏิบัติอุปัฏฐากพระโพธิสัตว์ (เจ้าชายสิทธัตถะ) เพื่อจะได้มีโอกาสรับฟังธรรมวิเศษ ตั้งแต่สมัยที่โกณฑัญญะพราหมณ์ได้ทำนายเอาไว้เป็นอย่างดีไม่เหมือนพราหมณ์ ๗ คนที่ทำนายเป็น ๒ ประการได้แก่ ๑. ถ้าเจ้าชายสิทธัตถะอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๒. ถ้าหากเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกบวชหรือบรรพชาจะได้เป็นศาสดาเอกของโลก แต่ในส่วนของโกณฑัญญะพราหมณ์นั้นทำนายอย่างเดียวว่า พระองค์จะต้องเสด็จออกบรรพชาและได้เป็นศาสดาเอกของโลกอย่างแน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่นแน่นอน จนกระทั่งเหล่าพราหมณ์นั้นเฝ้าติดตามปรนนิบัติและได้ฟังพระธรรม ซึ่งเป็นปฐมเทศนาจากพระองค์ได้ดวงตาเห็นธรรม”^{๙๕} ภายหลังจากที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญพุทธกิจเป็นพระบรมศาสดาประกาศเผยแผ่ศาสนาธรรมที่ตรัสรู้ เริ่มตั้งแต่ทรงแสดงปฐมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ ทรงโปรดยสกุลบุตรพร้อมสหาย จนมีพระอรหันตพุทธสาวกเกิดขึ้นในโลกจำนวน ๖๐ องค์ (คือ พระปัญจวัคคีย์ ๕, พระยสพร้อมพระที่เป็นสหายอีก ๔๕) จึงทรงมีพระพุทธรูปประสงค์ที่จะส่งพระอรหันตสาวกเหล่านั้นไปประกาศพระศาสนายังหมู่บ้าน ตำบล หรือนิคมชนบทต่างๆ ของชมพูทวีป โดยก่อนจะทรงส่งไปนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงรับสั่งให้ประชุมพระอรหันตสาวกจำนวน ๖๐ องค์แล้วทรงประทานพระโอวาทซึ่งถือเป็นอุดมคติในการประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนา ความว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวงทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวงทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ พวกเธอจงเที่ยวจาริกไป เพื่อประโยชน์เกื้อกูลของคนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พวกเธออย่าได้ไปทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์พร้อมอรุณ พร้อมทั้งพญานาค บริบูรณ์ครบถ้วน สัตว์ทั้งหลายพวกที่มีกิเลสธุลีในจักขุน้อยก็มีอยู่ เพราะไม่ได้ฟังธรรม สัตว์เหล่านั้นย่อมเสื่อม ผู้รู้ทั่วถึงธรรมได้จักมีอยู่..”^{๙๖} จากพุทธพจน์นี้เป็นเครื่องชี้ชัดถึง อุดมคติในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา อันเป็นบทบาทสำคัญของการทำหน้าที่ประกาศศาสนาธรรมส่งเสริมสัมมาปฏิบัติของพระภิกษุพุทธสาวกทั้งหมดนับจากอดีตสู่ปัจจุบัน ซึ่งมุ่งให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลและประโยชน์สุขแก่ประชาชนชาวโลกอย่างแท้จริง หาได้มุ่งเพื่อประโยชน์ให้คนมานับถือพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากหรือมุ่งเพื่อประโยชน์ของผู้เผยแผ่เองแต่อย่างใดไม่ นอกจากนี้ การส่งพระอรหันตสาวกรุ่นแรกไปประกาศพระศาสนาทั่วชมพูทวีปนี้ยังถือว่าเป็นจุดกำเนิดการดำเนินงานพระธรรมทูตอีกด้วย”^{๙๗} ตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษาพระองค์ทรงบำเพ็ญตามหน้าที่ที่รับตามหน้าที่ของพระพุทธเจ้า พุทธกิจที่กล่าวมานี้ยากที่จะหาผู้ใดประพฤติปฏิบัติได้ครบบริบูรณ์ดังเช่นพระองค์ พระองค์ทรงทำหน้าที่ในฐานะพระพุทธเจ้าจนถึงวาระสุดท้ายชีวิต ก่อนปรินิพพานยังทรงตรัสเตือนเหล่าภิกษุว่าอีกสามเดือนเราจะปรินิพพาน “ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตขอเตือนท่านทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ ท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด” หลังจากพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้วสามเดือน จึงได้มีการสังคายนาร้อยกรองพระธรรมวินัย จัดรูปแบบให้เป็นหมวดหมู่

^{๙๕} กฤษณันท์ แสงมาศ (ผศ.), หลักการบริหารแนวพุทธธรรม, (เอกสารการสอนอัสสัมชัญ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์: ๒๕๕๗), หน้า ๑๑๙-๑๒๔.

^{๙๖} วิ.ม.๔/๓๒/๔๙-๕๐.

^{๙๗} แก้ว ชิดตะขบ, ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๓), หน้า ๔-๕.

ในครั้งที่สามนี้ได้ส่งสมณทูตออกไปเผยแผ่พระศาสนาตามแคว้นต่างๆ โดยเที่ยวจาริกไปคนละทิศละทางพร้อมคณะห้ารวมทั้งหมดเก้าสาย สายที่ ๘^{๙๘} คณะพระโสณเถระกับพระอุตตรเถระไปสู่สุวรรณภูมิ สุวรรณภูมิที่พระโสณเถระกับพระอุตตรเถระเดินทางไปประดิษฐานพระพุทธศาสนานั้น พม่าอ้างว่าเป็นเมืองสะเทิมในประเทศพม่า ส่วนไทยอ้างว่าเป็นจังหวัดนครปฐมในประเทศไทย พระพุทธศาสนากับชาติไทยเรามีความผูกพันกันมาตลอดเวลาอันยาวนาน โดยมีความสัมพันธ์แนบแน่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทั้งในแง่ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ในแง่ประวัติศาสตร์ ชาวไทยนับถือพระพุทธศาสนาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน จนกล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์ของชนชาติไทยก็คือประวัติศาสตร์ ของชนชาติผู้นับถือพระพุทธศาสนา”^{๙๙}

๓.๕ บทสรุป

สรุปความว่า พุทธกิจ หรือที่เรียกว่า “พุทธจริยา ๓ คือ ๑. โลกัตถจริยา ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่ชาวโลก เสด็จไปแสดงธรรมในที่ต่างๆ ๒. ญาติัตถจริยา ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่พระประยูรญาติ เสด็จไปสอนธรรมจนได้ดวงตาเห็นธรรมและออกบวชตาม ๓. พุทธัตถจริยา ทรงประพฤติประโยชน์ในหน้าที่ประจำวันของพระพุทธเจ้าบัญญัติพระวินัยหรือหลักปกครองสงฆ์

พุทธกิจประจำวันของพระพุทธเจ้า แบ่งออกเป็น ๕ ประการคือ (๑) ปุเรกัตถกิจ คือเวลาเช้า เสด็จออกบิณฑบาตเพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น (๒) ปัจฉาภัตถกิจ คือหลังจากทำภัตถกิจเสร็จแล้วพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่บุคคลต่างๆ ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต (๓) ปุริมยามกิจ คือกิจในปฐมยาม ทรงให้อโวกาแก่ภิกษุทั้งหลาย (๔) มัชฌิมยามกิจ คือทรงทำในยามอันมีเทวดาในหมื่นโลกธาตุเมื่อได้โอกาสต่างก็พากันเข้าเฝ้าทูลถามปัญหา (๕) ปัจฉิมยามกิจ คือทรงบำเพ็ญในยามสุดท้ายแบ่งกิจ ๓ ส่วนคือ ส่วนที่ ๑ ยับยั้งอยู่ด้วยเสด็จจกรม ส่วนที่ ๒ ทรงสำเร็จสี่สหายสนธิ ส่วนที่ ๓ ตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ เพื่อพิจารณาว่าควรจะไปโปรดหรือไม่

ความสำคัญของพุทธกิจ ที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญมาเป็นระยะเวลา ๔๕ พรรษา คือ พระองค์ทรงบำเพ็ญครบบริบูรณ์ในหน้าที่ของพระพุทธเจ้า ทรงมีพระเมตตากรุณาอย่างหาประมาณมิได้ ต่อเหล่าเทวดา เวไนยสัตว์ โดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย ยากลำบากเพียงใดพระองค์ก็ทรงบำเพ็ญจนถึงวาระสุดท้าย เพื่อได้โปรดเวไนยสัตว์

ดังนั้นความสัมพันธ์ของพุทธกิจต่อพระสงฆ์ไทยในยุคปัจจุบันนี้มีมาตั้งแต่สมัยเกิดขึ้นของพระสงฆ์ปัญจวัคคีย์สืบต่อมาจนถึงคราวที่การสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จสิ้นลง ได้มีการส่งสมณทูตเดินทางออกเที่ยวจาริกไปเพื่อทำการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ตามหัวเมืองหรือนานาๆ ประเทศซึ่งเกิดจากความดำริของพระโมคคัลลิตตสเถระและทรงได้พระเจ้าอโศกมหาราชเป็นพระบรมราชาอุปถัมภ์เหล่าสมณทูตที่ได้รับมอบหมายให้เดินทางไปประกาศพระศาสนาในนาๆ ประเทศนั้น มีทั้งหมด ๙ สายด้วยกัน และอีกสายหนึ่งนั้นได้เดินทางมาสุวรรณภูมิ และเดินทางไปไม่ต่ำกว่าสายละ ๕ รูป เพื่อ

^{๙๘} คณาจารย์โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, พุทธประวัติ ฉบับมาตรฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๓๕), หน้า ๑๓๓.

^{๙๙} เสนาะ ผดุงฉัตร, พระพุทธศาสนากับสังคมไทย. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า ๑.

จะทำการอุปสมบทแก่ผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้ทันที ใน ๕ รูปนั้นท่านระบุไว้เฉพาะหัวหน้าสาย
เท่านั้น ซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีใครบ้าง

บทที่ ๔

การประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย

การศึกษาการประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย ในบทที่ ๔ ผู้วิจัยมุ่งศึกษา ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้ (๑) การประพจน์ตามหลักภavana ๔ (๒) การประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต (๓) คุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย (๔) บทสรุป

๔.๑ การประพจน์ตามหลักภavana ๔

พระพรหมคุณาภรณ์^๑ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ว่าภavana ๔ (การเจริญ , การทำให้มีขึ้น, การฝึกอบรม, การพัฒนา : cultivation; training; development)

๑) กายภavana การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกายให้รู้จักติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดีและปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณมิให้เกิดโทษให้กุศลธรรมงอกงามให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ :physical development

๒) ศิลภavana การเจริญศีล, พัฒนาความประพจน์, การฝึกอบรมศีลให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัยไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดีเกื้อกูลแก่กัน : moral development

๓) จิตภavana การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลายเช่นมีเมตตากรุณาขยันหมั่นเพียรอดทนมีสมาธิและสดชื่นเบิกบานเป็นสุขผ่องใส เป็นต้น : cultivation of the heart; emotional development

๔) ปัญญาภavana การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญาให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงรู้เท่าทันเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะสามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลอดพ้นจากความทุกข์แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา

สรุปได้ว่าภavana ๔ เป็นหลักธรรมที่ผู้ปฏิบัติผู้ได้ปฏิบัติตามได้แล้วจะมีผลดีทั้งสิ้นโดยการปฏิบัติศีลภavana สมาธิภavana ปัญญาภavana และกายภavana จากการทำงานทุกอาชีพนั้นต้องมีหลักต้องมีทั้งศีล สมาธิ ปัญญา และกายถ้าไม่มีสิ่งเหล่านี้การทำงานต่างๆ ก็ไม่อาจประสบผลสำเร็จก็เป็นไปได้

คุณภาพชีวิตใน ๔ ด้านในด้านของรูปธรรมนั้นก็คือไตรสิกขาซึ่งเป็นหลักการสำคัญของการพัฒนามนุษย์การฝึกฝนและการพัฒนาที่นำพุทธภavana มาใช้นั้นได้นำหลักการง่ายๆ ของศีลสมาธิปัญญา มาใช้สอนและอบรมศีลเป็นเรื่องของการที่ต้องสำรวมกายก่อนถ้ากายไม่สำรวมระวางแล้วศีลก็ไม่เกิดมนุษย์เป็นองค์รวมที่พัฒนาอย่างมีดุลยภาพ เป็นองค์รวมที่น่าสนใจและติดตามการพัฒนา

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม”, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญจำกัด, ๒๕๕๐.), หน้า ๗๐.

ทักษะชีวิตควรได้รับการขัดเกลาและฝึกฝนอย่างมีคุณภาพศักยภาพของมนุษย์ธรรมชาติที่เอื้อต่อการพัฒนามีค่าทรัพย์สินของพระพุทธเจ้ามากมายที่เน้นย้ำหลักการฝึกฝนพัฒนาตนของมนุษย์เช่น “ทนต์เสฏฐ โธ มนุสเสสุ”^๒ อัสตรสินธพอาชาไนยกฤษุขรและช่างหลวงฝึกแล้วล้วนดีเลิศแต่คนที่ฝึกตนดีแล้วประเสริฐยิ่งกว่า “วิชาจรณสมปนโน โสเสฏฐโธ เทวมานุเส”^๓ นั้นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะเป็นผู้ประเสริฐสุดทั้งในหมู่มนุษย์และทวยเทพ หลักการฝึกฝนอย่างมีคุณภาพตามหลักพุทธทวารนาของท่านพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้แก่กายภาวนา ศิลภาวนา จิตภาวนา ปัญญาภาวนา ซึ่งได้อธิบายไว้ว่า

ด้านกายภาวนา เป็นการพัฒนาด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมที่เป็นกายภาพหรือทางวัตถุ
ด้านศิลปภาวนา เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมด้านเพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายด้วย

ด้านจิตตะภาวนา เป็นการพัฒนาด้านจิตใจที่อาศัยสมาธิเป็นตัวแทนในการฝึกและแสดงออกทางเจตจำนง

ด้านปัญญาภาวนา เป็นการพัฒนาด้านปัญญาความรู้ความเข้าใจคิดได้หยั่งเห็นสามารถนำไปพัฒนาทักษะชีวิตในชีวิตประจำวันได้อย่างถูกต้องอยู่ในสังคมอย่างสุขสงบแต่ในขั้นตอนและหลักการก็อยู่ในไตรสิกขานั้นเอง

พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม (หมวดธรรม ๒ หน้า ๘๑) ได้อธิบายเรื่องพุทธภาวนาไว้ว่า ภาวนา ๔ หมายถึงการเจริญ, การทำให้เป็นให้มีขึ้น, การฝึกอบรม, การพัฒนาได้แก่

๑. กายภาวนา คือการเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกายให้รู้จักติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้ง ๕ ด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณมิให้เกิดโทษให้กุศลธรรมงอกงามให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

๒. ศิลภาวนา คือการเจริญศิลป, พัฒนาความประพฤติ, การฝึกอบรมศิลปให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัยไม่เปียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดีเกื้อกูลแก่กัน

๓. จิตตะภาวนา คือการเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลายเช่นมีเมตตาขยันหมั่นเพียรอดทนมีสมาธิและสดชื่นเบิกบานเป็นสุขผ่องใส

๔. ปัญญาภาวนา คือการเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญาให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงรู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะสามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดพันจากความทุกข์แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญาในบาลีที่ที่ท่านแสดงภาวนา ๔ นี้ในรูปที่เป็นคุณบทของบุคคลจึงเป็น “ภาวิตกาย ภาวิตศิลป ภาวิตจิต ภาวิตปัญญา (ผู้ได้เจริญกาย ศิล จิต และปัญญาแล้ว) บุคคลที่มีคุณสมบัติชุดนี้ครบถ้วนย่อมเป็นพระอรหันต์”^๔

สรุปความว่า การพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักภาวนา ๔ นั้นดังนี้

^๒ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ปยุตโต), **พัฒนาคนกันได้อย่างไร**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด, บปป), หน้า ๓๙.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

^๔ พระเทพเวที (ประยุทธ์ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๑.

๑. กายภาวนา หมายถึงการเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกายให้รู้จักติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้ง๕ด้วยดีและปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณมิให้เกิดโทษให้กุศลธรรมงอกงามให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพคุณภาพชีวิตของบุคลากรครูในด้านสุขภาพหน้าที่คือการดูแลสุขภาพของตนเองการพักผ่อนการทำกิจกรรมต่างๆในเวลาว่างการมีกิจกรรมในครอบครัวการเดินทางเป็นต้น และยังคำนึงถึงสภาพการทำงานที่คำนึงถึงความปลอดภัยสิ่งแวดล้อมเอื้ออำนวยความสะดวกสบายการสร้างบรรยากาศที่ดีมีผลต่อความรู้สึกพึงพอใจในการปฏิบัติงานของผู้ปฏิบัติงานย่อมส่งผลต่อพฤติกรรมการแสดงออกการทุ่มเทในการปฏิบัติงานสถานที่ทำงานต้องมีความปลอดภัยและถูกสุขลักษณะรวมถึงปัจจัยอื่น ๆ ที่มีความเหมาะสมจะส่งผลต่อการปฏิบัติงานในส่วนของโรงเรียนจะช่วยให้ครูเกิดความสบายใจมีความรักต่อสถานที่ทำงานและมีความรู้สึกเป็นเจ้าของสถานที่ที่มีการดูแลรักษาสถานที่จนเกิดความพึงพอใจในสภาพการทำงาน

๒. ด้านศีลภาวนา หมายถึงการเจริญศีล, พัฒนาความประพฤติ, การฝึกอบรมศีลให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัยไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดีเกื้อกูลแก่กันคุณภาพชีวิตของบุคลากรครูในด้านสังคมเศรษฐกิจได้แก่สภาพความเป็นอยู่รายได้การทำงานเพื่อนร่วมงานที่อยู่อาศัยเป็นต้นคุณภาพชีวิตการทำงานของบุคลากรครูด้านสังคมเศรษฐกิจหมายถึงความพึงพอใจของบุคลากรครูที่มีต่อการปฏิบัติงานในโรงเรียนด้านสภาพความเป็นอยู่รายได้เพื่อนร่วมงานและชีวิตสังคมได้แก่ความมั่นคงในอาชีพการงานความก้าวหน้าในตำแหน่งงานการได้รับรายได้ที่เหมาะสมการมีสวัสดิการที่ดีการได้รับการยอมรับจากเพื่อนร่วมงานและผู้บริหารการได้รับชื่อเสียงจากสังคมภายนอกการได้เพิ่มพูนความรู้และทักษะในการทำงานการได้รับคำปรึกษาจากหัวหน้างานการเสริมสร้างคุณธรรมจริยธรรมการมีสภาพแวดล้อมทั้งในที่สะดวกและปลอดภัยการมีเทคโนโลยีและสารสนเทศที่ช่วยให้ครูปฏิบัติงานอย่างมีประสิทธิภาพ

๓. จิตตะภาวนา หมายถึงการเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลายเช่นมีเมตตาขยันหมั่นเพียร รอดทนมีสมาธิและสดชื่นเบิกบานเป็นสุขผ่องใสมีคุณภาพชีวิต คือความพึงพอใจในชีวิตความสงบทางจิตใจการบรรลุเป้าหมายในชีวิตความพึงพอใจในเรื่องต่างๆ ไปเป็นต้นด้านจิตวิญญาณนี้จึงเกี่ยวข้องกับการมีแก่นสารอยู่บนความเชื่อมั่นในองค์กรบนพื้นฐานของจิตใจที่บริสุทธิ์มีทัศนคติที่ดีต่อตนเองและผู้อื่นมีความรักผูกพันต่อองค์กรมีความเข้าใจในตนเองและมองเห็นความเชื่อมโยงระหว่างตนเองกับโลกมีคุณธรรมมีความคิดและจิตสำนึกที่ดีเพื่อเสริมสร้างความสงบความรักความเมตตาการดำเนินชีวิตที่มีความสอดคล้องกลมกลืนกับทั้งธรรมชาติที่ดำรงภายในตนเองและธรรมชาติของสรรพสิ่งที่อยู่รอบตัวมีความงดงามทั้งในความคิดคำพูดมีความสงบภายในจิตใจดำเนินชีวิตบนพื้นฐานของสัจจะและมีความรับผิดชอบต่อหน้าที่มีความรู้ความเข้าใจและบรรลุเป้าหมายที่แท้จริงของชีวิตมีความรู้สึกเชิงบวกต่อตนเองและผู้อื่นมีความภูมิใจในตนเองเกิดความมั่นใจในการทำงานมีความสามารถในการขจัดความขัดแย้งโดยเฉพาะกับความสับสนความกังวลที่อาจเกิดขึ้นในช่วงชีวิตหรือในช่วง ที่มีจิตวิญญาณที่ดีจะมีการรับรู้ถึงความเชื่อทางศาสนามีคุณธรรมจริยธรรมสามารถให้ความหมายของชีวิตที่มีผลต่อตนเองและผู้อื่นโดยมีสมาธิการตัดสินใจที่สามารถเอาชนะอุปสรรคต่างๆได้

๔. ปัญญาภาวนา หมายถึงการเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญาให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงรู้เท่าทันเห็นแจ้งโลก และชีวิตตามสภาวะสามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลอดพ้นจากความทุกข์แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา รู้จักบริหารเวลาให้เหมาะสมด้วยพุทธภาวนาเป็นการพัฒนาคนให้รู้จักเป็นอยู่ได้อย่างดีโดยสอดคล้องกับความจริงของชีวิตที่เป็นไปตามธรรมดา การพัฒนามนุษย์ทั้งหลายให้อยู่ในศีลก่อนแต่การจะปฏิบัติศีลได้ก็จะต้องมีการสำรวมกายจัดระเบียบร่างกายให้เรียบร้อยเมื่อกายเรียบร้อยศีลย่อมเกิดบุคคลเมื่อมีศีลก็ย่อมปูพื้นฐานของจิตให้มีเมตตาขึ้นและด้วยปัญญาก็จะเกิดความรู้ความเข้าใจได้มากขึ้นว่าสิ่งไหนควรทำไม่ควรทำ ท่านพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้เขียนไว้เกี่ยวกับการศึกษาหรือไตรสิกขาว่าเป็นระบบที่การพัฒนาด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมด้านจิตใจเจตจำนงและด้านปัญญา ความรู้ความเข้าใจย่อมดำเนินประสานไปด้วยกันและส่งผลต่อกันโดยเจตจำนงของจิต แสดงตัวออกมาสู่พฤติกรรมและการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมปัญญาที่รู้เข้าใจก็มาพัฒนาพฤติกรรมให้ทำได้ดียิ่งขึ้น การพัฒนาตนความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมเรียกว่าศีล การพัฒนาด้านเจตจำนงและคุณสมบัติในจิตใจก็เป็นสมาธิ ซึ่งรวมไปถึงเรื่องของคุณธรรมความดีเรื่องสมรรถภาพและประสิทธิภาพของจิตใจ เช่นความเข้มแข็งหนักแน่น เพียรพยายาม สติสมาธิ ความสุขความร่าเริงเบิกบานผ่องใส เป็นคุณสมบัติสำคัญของจิตใจ การพัฒนาด้านปัญญา ความรู้ความเข้าใจการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นและความสามารถแยกแยะวิเคราะห์สืบสาวหาเหตุปัจจัยต่างๆระบบทั้ง ๓ เรียกว่าไตรสิกขาที่วัดผลด้วยภาวนา ๔ ภาวนาทั้ง ๔ แยกเป็นกายภาวนา การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมที่เป็นกายภาพ หรือทางวัตถุ ศีลภาวนา การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม ด้านเพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ด้วยจิตตะภาวนา การพัฒนาด้านจิตใจ ที่อาศัยสมาธิเป็นตัวแกนในการฝึกและแสดงออกมาทางเจตจำนง ปัญญาภาวนา การพัฒนาด้านปัญญาความรู้ความเข้าใจคิดได้หยั่งเห็นความหมายของกายภาวนากับศีลภาวนาของท่าน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) เป็นเรื่องเดียวกัน เป็นหัวข้อเดียวกัน จึงรวมเป็นข้อเดียวกัน ในไตรสิกขา^๕

๔.๒ การประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต

คำว่า การพัฒนา หมายถึง การกระทำให้เกิดมีขึ้นที่มีการเปลี่ยนแปลงโดยการวางแผนไว้ก่อน และเป็นการเปลี่ยนแปลงในทางที่เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป

คำว่า คุณภาพชีวิต หมายถึง ลักษณะที่บ่งบอกว่าสิ่งนั้นดี มีประโยชน์ในด้านการเจริญอกงาม การประพฤติปฏิบัติซัดเกล้า การอบรมบ่มเพาะอุปนิสัย ตามหลักธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงตรัสไว้ดีแล้วในคราวที่ทรงเสด็จออกประพาศพุทธจริยาวัตรและสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตได้ด้วยความสุขสงบร่มเย็น ทั้งตนเองและสังคมรอบด้าน ซึ่งต้องยึดหลักพุทธกิจ ตามตัวอย่างพระพุทธองค์ที่ทรงประพฤติสืบต่อกันมา

การพัฒนา(Development)มักจะถูกตีความให้หมายถึงการทำให้ทันสมัย(Modernization) การเจริญเติบโตทางวัตถุ(Material Growth/Progress)การใช้เทคโนโลยีใหม่ (New Technology) สิ่งเหล่านี้คือการพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัย ความเจริญความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วนี้ ส่งผล

^๕ พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต), "สู่การศึกษาแนวพุทธ", พุทธจักร, ปีที่๕๘ฉบับที่ ๙, (กันยายน, ๒๕๔๗), หน้า๑๘-๑๙.

กระทบต่อสังคม จากความเรียบง่ายกลายเป็นความฟุ้งเพื่อแบบสังคมบริโภคนิยม(Consumerism) ก่อให้เกิดปัญหาสังคมตามมามากมาย จนทำให้สภาพทางสังคมนั้นเริ่มเสื่อมโทรมทางด้านศีลธรรม จริยธรรม เป็นความจริงที่เด็กรุ่นใหม่ในอนาคตมองเห็นวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีเป็นของ ล้าหลังล้าสมัยโบราณไม่ทันสมัย สนใจแต่เทคโนโลยีที่ถูกป้อนเข้ามาจนหลีกเลี่ยงไม่ได้ หมกมุ่นตัวเอง ไปกับไอที ไม่สนใจสิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ข้าง ขาดปัญญาพื้นฐานของชีวิตที่จะรู้จักเป็นอยู่ให้ถูกต้อง ไม่ เข้าใจระบบการดำเนินชีวิตของตน และไม่ตระหนักถึงการที่จะพัฒนาการดำเนินชีวิตนั้นให้เป็นอยู่ ด้วยดี จึงว่ายเวียนอยู่ในวังวนแห่งปัญหาของชีวิต ที่เราเรียกว่าไม่มีสุขภาวะ”^๖ การพัฒนาคุณภาพ ชีวิต จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาให้มีคุณภาพ เพราะมนุษย์เป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งต่อการ พัฒนาสิ่งต่างๆ ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องสร้างคนให้มีความรู้มีความสามารถมีทักษะพื้นฐานที่จำเป็น มี ลักษณะนิสัยจิตใจที่ดีงาม มีความพร้อมที่จะต่อสู้เพื่อตนเองและสังคม มีความพร้อมที่จะประกอบการ งานอาชีพได้ การศึกษาพัฒนาคุณภาพชีวิตก็เพื่อที่จะให้ได้พัฒนาไปในทิศทางที่ถูกต้องเหมาะสม และ เจริญยิ่งขึ้นไป จึงเป็นสิ่งจำเป็นต่อชีวิตของคนเราอีกประการหนึ่งที่นอกเหนือจากปัจจัย ๔ ในการ ดำรงชีวิตให้มีคุณภาพ หลักการพัฒนาคุณภาพชีวิต จึงหมายถึง คุณงามความดี การกระทำความดี เพื่อสร้างสมคุณงามความดีต่าง ๆ ให้งอกงามไปพลูย สร้างความเจริญก้าวหน้าให้กับชีวิตตลอดจนถึง การทำมาหาเลี้ยงชีพ และยังได้เอื้ออำนวยแก่การทำกิจต่าง ๆ ที่ดียิ่ง ๆ ขึ้นไป พร้อมกันนั้น ก็ยัง เป็นการฝึกอบรมชีวิตด้านกาย และวาจา ใจ ของบุคคลนั้น ให้มีความพร้อมยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เน้นถึงความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคม คือ การอยู่ร่วมกันด้วยดีระหว่างมนุษย์ด้วยกัน ใน สภาพที่เกื้อกูลกัน สมาชิกแต่ละคนนอกจากจะสามารถดำรงตนอยู่ได้ด้วยดีแล้ว ยังมีโอกาสที่จะ กระทำสิ่งดีงามหรือเข้าถึงสิ่งมีค่าสูงขึ้นไปอีกด้วย คุณภาพชีวิต แปลว่า ลักษณะของชีวิตที่มี คุณภาพ หรือคุณสมบัติของชีวิตที่ดี หรือสิ่งที่ทำให้ชีวิตมีคุณภาพ หรือคุณสมบัติของชีวิตที่ดี หรือ สิ่งที่ทำให้ชีวิตมีคุณภาพ หมายถึงองค์ประกอบและลักษณะต่าง ๆ ที่แสดงถึงสภาพของชีวิตที่ดี ดำรง อยู่ด้วยดี เป็นส่วนร่วมที่เกื้อกูลซึ่งกันและกัน สังคมและธรรมชาติมีความพร้อม และสามารถที่จะ พัฒนาตัวเองให้เจริญงอกงามสู่ความสันติสุขและอิสรภาพสมบูรณ์ คุณภาพชีวิตทางพระพุทธศาสนา กล่าวว่าเป็นองค์รวมขององค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งจำแนกได้ ๒ ประเภท คือ รูปกับนาม หรือเรียกง่าย ๆ ว่ากายกับใจ ชีวิตจะเรียกได้ว่ามีคุณภาพอย่างแท้จริงก็ต่อเมื่อส่วนประกอบทุกส่วนมีคุณภาพนั่นคือ ชีวิตที่มีคุณภาพจะประกอบด้วยกายที่มีคุณภาพกาย และคุณภาพใจ อย่างไรก็ตาม ชีวิตไม่ใช่สิ่งที่ ตั้งอยู่นิ่ง ๆ แต่เป็นองค์รวมที่เคลื่อนไหวเมื่อพูดถึงคุณภาพชีวิตที่เคลื่อนไหวหรือชีวิตที่ดำเนินไปในโลก ท่ามกลางสภาพแวดล้อมจะมีวัตถุ กิจกรรม และเรื่องราวต่าง ๆ ที่ต่อเนื่องกับชีวิตเพิ่มขยายออกไป ไม่ใช่เฉพาะกายกับใจล้วน ๆ เท่านั้น วัตถุกิจกรรมและเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับชีวิตเหล่านี้จัดเป็น ส่วนประกอบของคุณภาพชีวิต โดยแยกเป็นคุณภาพธรรมดาสามัญที่มองเห็นกันอยู่ประเภทหนึ่งและ คุณภาพที่ล้าลึกเลยไปจากที่มองเห็นด้วยตาอีกประการหนึ่ง ตัวอย่างเช่นคนบางคนมีทรัพย์สินเงิน ทอง และสิ่งครอบครองบริโภคด้านวัตถุพร้อมบริบูรณ์ จัดได้ว่าในด้านที่ตามองเห็นเขาเป็นคน ที่มีความสุขหรืออาจเป็นคนที่มีความทุกข์มากก็ได้ คุณภาพชีวิตที่ดีแท้จริงต้องพร้อมทั้งด้านหรือระดับ ที่มองเห็นและด้านหรือระดับที่เลยจากที่มองเห็น ในทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหลักการพัฒนา

^๖ แหล่งที่มา อินเทอร์เน็ต (ป.อ.ปยุตโต), “สุขภาวะองค์รวมแนวพุทธ (๒๐)”, ข่าวสด, (๒๑ มิถุนายน ๒๕๕๑) : ๓๑) เข้าถึงเนื้อหาเมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.

คุณภาพชีวิต อยู่ในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เรื่องจักรสูตร ว่าด้วยจักร ๔ ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักร ๔ ประการนี้ ที่เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้เพียบพร้อมแล้วย่อมมีผล เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้เพียบพร้อมแล้ว ถึงความยิ่งใหญ่ความไพบูรณ์ในโภคทรัพย์ ทั้งหลายไม่นานเลย จักร ๔ ประการ เป็นฉนวน คือปฏิรูปเทสวาสะ (ความอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม) ๑ สัปบุริสุปัสสยะ (ความพึงพิงสัตบุรุษ) ๑ อตตสัมมาปณิธิ (ความตั้งตนไว้ชอบ) ๑ ปุพเพกตปุญญตา (ความเป็นผู้มีความดีอันได้ทำไว้ก่อน) ๑ จักร ๑ นี้แล ที่เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ เพียบพร้อมแล้วย่อมมีผล เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้เพียบพร้อมแล้วถึงความยิ่งใหญ่ ความไพบูรณ์ในโภคทรัพย์ทั้งหลายไม่นานเลย.นรชนพึงอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม พึงทำอารยชนให้เป็นมิตร ถึงพร้อมด้วยความตั้งตนไว้ชอบ มีความดีอันได้ทำไว้ก่อนแล้ว ข้าวเปลือก ทรัพย์ยศเกียรติ และ ความสุขย่อมพร่างพรูมาสู่รชนผู้นั้น”^๗ จากหลักจักร ๔ ในพระสูตรข้างต้น สามารถนำมาใช้พัฒนา คุณภาพชีวิต เป็นหลักที่สร้างคุณประโยชน์ในทุก ๆ ด้าน ทำให้ปรับปรุงตนเองให้ดีขึ้น เพื่อยกระดับ คุณภาพชีวิตให้มีคุณภาพสูงขึ้น ซึ่งต้องประกอบด้วย (๑) ปฏิรูปเทสวาสะ (การอยู่ในถิ่นที่ดี) หมายถึง จะอยู่ที่ไหนต้องเลือก โดยใช้หลักความเจริญของคนเราเป็นเกณฑ์ คือทรัพย์เจริญ ชีวิตเจริญและคุณ ความดีเจริญ เพราะบางแห่งทำมาหากินคล่อง แต่มีสิ่งเป็นภัยแก่สุขภาพ และชีวิตก็ไม่ดี พระพุทธเจ้าจึงสอนให้เลือกเพราะมันไม่เท่ากัน แต่เมื่อวิเคราะห์จริงๆ แล้ว ทรงเน้นถึงการมีศีลธรรม การมีน้ำใจของผู้คนเป็นสำคัญ จัดเป็นถิ่นที่ดี ย่อมส่งผลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของตน (๒) สัปบุริสุปัสสยะ (สมาคมกับสัตบุรุษ) หมายถึง การไปเสวนาคบหากับผู้มีธรรมดี มีจิตใจที่ ความคิดดี และพูด ดี ย่อมเป็นบุคคลต้นแบบในสังคม หรือในโลกของคนฝ่ายดี คือเป็นผู้ที่ได้ถูกพัฒนาจนสมบูรณ์แล้ว เจริญสติและปัญญา จึงเป็นบุคคลที่ควรคบหาหรือเป็นมิตรที่ดี ย่อมส่งเสริมการพัฒนาชีวิตตนเองให้ดีขึ้น ให้มีความเจริญก้าวหน้า เพื่อตนเอง เพื่ออนาคตของครอบครัว และสังคม (๓) อตตสัมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ) หมายถึงการดำรงตนมั่นอยู่ในธรรม และทางดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ตั้งเป้าหมายชีวิต และการทำงานให้ตั้งงามแน่ชัด และนำตนไปสู่จุดหมาย แน่วแน่ มั่นคง (๔) ปุพเพกตปุญญตา (ความเป็นผู้ ได้ทำความดีไว้ก่อนแล้ว มีพื้นเดิมดี ได้สร้างสมคุณความดีเตรียมพร้อมไว้แต่ต้น) หมายถึง การทำ ความดีตามคำสอนในศาสนา ความดี คุณงามความดี”^๘

สรุป การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีนั้น คือการพัฒนาทางด้านจิตใจ ทำให้ส่งผลผลไปสู่การ กระทำทางกาย วาจา ใจ เพื่อการดำเนินชีวิตที่ดีงาม เรียกว่า ทำให้คุณภาพชีวิตดีเกิดสันติสุขโดย อาศัยหลักธรรมคำสั่งสอนในทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ให้ทุกคนมีศีลธรรมอันดีงามอยู่ใน จิตใจของตนเอง และต้องอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม พึงพาอาศัยสัตบุรุษชี้แนะแนวทางในการดำเนินชีวิตให้ ตั้งตนอยู่ในธรรมเหล่านั้น จึงจะเป็นผู้สร้างคุณงามความดีไว้ในปางก่อนได้ ซึ่งจะทำให้ชีวิตบริบูรณ์ ด้วยทรัพย์ เจริญรุ่งเรืองถึงขั้นบรรลุเป้าหมายสูงสุดของชีวิตที่ใคร ๆ พิจารณากัน

๔.๒.๑ การพัฒนาคุณภาพชีวิตโดยทั่วไป

การพัฒนาคุณภาพชีวิต ในความหมายทั่วไปมีนักวิชาการหลายท่านกล่าวไว้โดยมีข้อความ ดังต่อไปนี้

^๗ อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๑/๑๑๙.

^๘ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), ธรรมกับการพัฒนาชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิ พุทธธรรม), ๒๕๔๑.

สนธยา พลศรี ได้กล่าวไว้ว่า เมื่อการพัฒนาถูกกำหนดความหมายจากหลายแหล่งและหลายสาขาวิชา ทำให้ลักษณะของการพัฒนามี ๙ ประการ”^๙ แต่ลักษณะที่สำคัญ มีดังต่อไปนี้คือ (๑) เป็นการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ เช่น ด้านสุขภาพ ปริมาณ และสิ่งแวดล้อมของสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้ดีขึ้น หรือให้มีความเหมาะสมอันเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างรอบด้าน ไม่ใช่เปลี่ยนแปลงในด้านใดด้านหนึ่งเพียงด้านเดียวเท่านั้น หรืออาจจะเรียกได้ว่าต้องเป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งระบบ (๒) มีลักษณะเป็นกระบวนการคือ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามลำดับขั้นตอนและอย่างต่อเนื่องกัน โดยแต่ละขั้นตอนมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันเป็นลำดับ ไม่สามารถข้ามขั้นตอนหนึ่งได้ (๓) มีลักษณะเป็นพลวัตคือ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดเวลาไม่หยุดนิ่งแต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะเป็นแบบรวดเร็วหรือช้า ๆ ปริมาณมาก หรือน้อยก็ได้ (๔) เป็นแผนและโครงการคือเกิดขึ้นจากการเตรียมการไว้ล่วงหน้าว่าจะเปลี่ยนแปลง ใครด้านใด ด้วยวิธีการใด เมื่อไร ใช้งบประมาณเท่าใด ใครรับผิดชอบ เป็นต้นไม่ใช่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยไม่มีเตรียมการไว้ล่วงหน้า (๕) เป็นวิธีการ การพัฒนาเป็นมรรควิธี หรือกลวิธีที่นำมาใช้ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ เช่น การพัฒนาสังคม การพัฒนาชนบท การพัฒนาการเมืองการพัฒนาเศรษฐกิจ การพัฒนาชุมชน ต่างก็เป็นวิธีการพัฒนาแบบหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตนเอง (๖) เป็นปฏิบัติการ คือ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงไม่เป็นเพียงแนวความคิด หรือเป็นเพียงแนวคิด หรือเป็นเพียงรายละเอียดของแผนและโครงการเท่านั้น เพราะการพัฒนาเป็นวิธีการที่ต้องนำมาใช้ปฏิบัติจริงจึงจะเกิดผลตามที่ต้องการ (๗) เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์ เพื่อประโยชน์ของมนุษย์ เพราะมนุษย์เป็นสัตว์โลกประเภทเดียวที่สามารถจัดทำแผนโครงการและคิดค้นวิธีการพัฒนาตนเองและสิ่งต่าง ๆ ได้การเปลี่ยนแปลงใดก็ตามถ้าไม่ได้เกิดจากการกระทำของมนุษย์แล้ว จะไม่ใช่การพัฒนาแม้ว่าจะมีลักษณะอื่นๆ เหมือนกับการพัฒนาก็ตาม (๘) ผลที่เกิดขึ้นมีความเหมาะสมหรือพึงพอใจ ทำให้มนุษย์และสังคมมีความสุขเพราะการพัฒนาเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ และการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมของมนุษย์นั่นเอง (๙) มีเกณฑ์หรือเครื่องชี้วัด คือ สามารถบอกได้ว่าลักษณะที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงนั้น เป็นการพัฒนาหรือไม่ ซึ่งอาจดำเนินการได้หลายวิธี เช่น เปรียบเทียบกับสภาพเดิมก่อนที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลง กำหนดเกณฑ์มาตรฐานในการชี้วัดในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะด้านคุณภาพสามารถเปลี่ยนแปลงได้เนื่องจากมนุษย์และสังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาทั้งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และการเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลของการพัฒนา จึงมีความจำเป็นต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกระบวนการพัฒนาให้เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นด้วยการพัฒนาใหม่ๆ จึงเกิดขึ้นอยู่เสมอ

โฆสิต ปั้นเปี่ยมรัษฎ์”^{๑๐} ได้กล่าวไว้ว่า การพัฒนา หมายถึงความก้าวหน้าและความมั่นคง การพัฒนายังควรหมายถึงความเป็นธรรมอีกด้วย โดยเฉพาะความเป็นธรรมในลักษณะที่ว่าประชาชนทุกคนที่เป็นสมาชิกของสังคมได้เข้ามีส่วนร่วม และได้รับผลตอบแทนจากการที่มีส่วนในการพัฒนาตามควร ดังนั้นการพัฒนาที่เราต้องการจึงควรเป็นการพัฒนาในรูปแบบที่ช่วยสร้างความเป็นธรรมด้วย การพัฒนาตน ตรงกับภาษาอังกฤษว่า self-development แต่ยังมีคำที่มีความหมายใกล้เคียง

^๙ อ่างในดาบตำรวจอำนาจ เจริญสุข, “การพัฒนาคุณภาพชีวิตของข้าราชการตำรวจศูนย์ฝึกอบรมตำรวจภูธรภาค ๖ จังหวัดนครสวรรค์; วิทยานิพนธ์พุทธศาสนธรรมมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๐.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

กับคำว่าพัฒนาตนและมักใช้แทนกันบ่อยๆ ได้แก่การปรับปรุงตน (self-improvement) การบริหารตน (self-management) และการปรับตน (self-modification) หมายถึงการเปลี่ยนแปลงตัวเองให้เหมาะสมเพื่อสนองความต้องการและเป้าหมายของตนเอง หรือเพื่อให้สอดคล้องกับ สิ่งที่สังคมคาดหวัง

ความหมายที่ ๑ การพัฒนาตนคือการที่บุคคลพยายามที่จะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตนด้วยตนเองให้ดีขึ้นกว่าเดิม เหมาะสมกว่าเดิม ทำให้สามารถดำเนินกิจกรรม แสดงพฤติกรรม เพื่อสนองความต้องการ แรงจูงใจ หรือเป้าหมายที่ตนตั้งไว้

ความหมายที่ ๒ การพัฒนาตนคือการพัฒนาศักยภาพของตนด้วยตนเองให้ดีขึ้นทั้งร่างกาย จิตใจ อารมณ์ และสังคม เพื่อให้ตนเป็นสมาชิกที่มีประสิทธิภาพของสังคม เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ตลอดจนเพื่อการดำรงชีวิตอย่างสันติสุขของตน

แนวคิดพื้นฐานในการพัฒนาตน บุคคลที่จะพัฒนาตนเองได้ จะต้องเป็นผู้มุ่งมั่นที่จะเปลี่ยนแปลงหรือปรับปรุงตัวเอง โดยมีความเชื่อหรือแนวคิดพื้นฐานในการพัฒนาตนที่ถูกต้อง ซึ่งจะ เป็นสิ่งที่ช่วยส่งเสริมให้การพัฒนาตนเองประสบความสำเร็จ แนวคิดที่สำคัญมีดังนี้

๑. มนุษย์ทุกคนมีศักยภาพที่มีคุณค่าอยู่ในตัวเอง ทำให้สามารถฝึกหัดและพัฒนาตนได้ในเกือบทุกเรื่อง

๒. ไม่มีบุคคลใดที่มีความสมบูรณ์พร้อมทุกด้าน จนไม่จำเป็นต้องพัฒนาในเรื่องใดๆ อีก

๓. แม้บุคคลจะเป็นผู้ที่รู้จักตนเองได้ดีที่สุด แต่ก็ไม่สามารถปรับเปลี่ยนตนเองได้ในบางเรื่อง ยังต้องอาศัยความช่วยเหลือจากผู้อื่นในการพัฒนาตน การควบคุมความคิด ความรู้สึก และการกระทำของตนเอง มีความสำคัญเท่ากับการควบคุมสิ่งแวดล้อมภายนอก

๔. อุปสรรคสำคัญของการปรับปรุงและพัฒนาตนเอง คือ การที่บุคคลมีความคิดติดยึด ไม่ยอมปรับเปลี่ยนวิธีคิด และการกระทำ จึงไม่ยอมสร้างนิสัยใหม่ หรือฝึกทักษะใหม่ๆ ที่จำเป็นต่อตนเอง

๕. การปรับปรุงและพัฒนาตนเองสามารถดำเนินการได้ตลอดเวลาและอย่างต่อเนื่อง เมื่อพบปัญหาหรือข้อบกพร่องเกี่ยวกับตนเอง”^{๑๑} คำว่า การพัฒนาคุณภาพชีวิต มีความหมาย ๔ ด้านดังต่อไปนี้

๑. การพัฒนาคุณภาพชีวิตทางด้านร่างกาย ได้แก่ การให้ความสำคัญกับสุขภาพ รู้จักบริโภคอาหารอย่างถูกสุขลักษณะและครบ ๕ หมู่ หาเวลาพักผ่อนและออกกำลังกายเป็นประจำ เพื่อสุขภาพร่างกายที่แข็งแรงสมบูรณ์

๒. การพัฒนาคุณภาพชีวิตทางด้านอารมณ์ เป็นการสร้างเสริมสุขภาพจิตที่ดี รู้จักควบคุมอารมณ์โดยการหมั่นฝึกให้ทาน การทำงานอดิเรก การเข้าร่วมกิจกรรมนันทนาการ และการฝึกสมาธิ เป็นต้น

๓. การพัฒนาคุณภาพชีวิตทางด้านสังคม เป็นการสร้างการยอมรับ และยกย่องจากสังคม ได้แก่ การเข้าร่วมกิจกรรมกับเพื่อน ๆ หรือจากหน่วยงานต่างๆ ที่จัดขึ้น การใช้เวลาว่างบำเพ็ญประโยชน์เพื่อชุมชน และการปฏิบัติตนโดยยึดหลักคุณธรรม จริยธรรม เป็นต้น

^{๑๑} แหล่งที่มา http://theirowndevelopment.blogspot.com/2013/07/blog-post_8604.html ออนไลน์ (๔ ก.พ.๖๑)

๔. การพัฒนาคุณภาพชีวิตทางด้านสติปัญญา เป็นการเพิ่มทักษะทางด้านความรู้ให้กับตนเอง อาทิเช่น การอ่านหนังสือ การเข้ารับการอบรมเพื่อเพิ่มพูนความรู้ ทักษะและประสบการณ์ในด้านต่าง ๆ การศึกษาข้อมูลด้วยตนเองจากสื่อสารสนเทศ วิทยุ โทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต รวมไปถึงการหัดสังเกตและติดตามการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม เป็นต้น นอกจากนี้แล้วการศึกษาก็นับว่าเป็นตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตอีกข้อที่สำคัญ เพราะทั่วโลกจะถือว่า “ประเทศที่มีอัตราการศึกษาระดับประถมศึกษาของประชากรภายในประเทศอยู่ในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานสูงนั้น ย่อมถือว่า ประชากรในประเทศนั้นมีคุณภาพชีวิตที่ดีด้วย” เช่น ประเทศสหรัฐอเมริกา แคนาดา อังกฤษ เป็นต้น^{๑๒}

ส่วนจุดเริ่มต้นที่ดีในการพัฒนาคุณภาพชีวิตการทำงาน คือ การเปิดใจยอมรับตนเอง การมีความพร้อมในการศึกษาเรียนรู้และมีสติตั้งรับกับการเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้นในอนาคตอยู่เสมอ จะช่วยให้คุณสามารถใช้ชีวิตอยู่ร่วมกับบุคคลอื่นๆ ในสังคมได้อย่างมีความสุข นอกจากนี้ยังมีเทคนิคในการพัฒนาตนเองเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตนั้น ๖ ประการ ดังต่อไปนี้

๑. วางแผนล่วงหน้าเพราะความสำเร็จที่ได้มาส่วนใหญ่มักจะมาจากแผนงานที่ชัดเจน มีวัตถุประสงค์ เป้าหมาย กำหนดระยะเวลารูปแบบของกิจกรรม ขั้นตอนการดำเนินงาน นอกจากนี้แล้วหลังจากสิ้นสุดในทุกๆ กิจกรรมควรมีการวัดและประเมินผลตรวจสอบเพื่อเป็นแนวทางในการปรับปรุงและแก้ไขสำหรับ แผนงานครั้งใหม่ในคราวหน้าต่อไป

๒. ขจัดความขี้เกียจ เพราะความขี้เกียจนี้แหละเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาคุณภาพชีวิต เมื่อปล่อยให้ ความขี้เกียจเข้ามาเยือนแล้วก็ยากเหลือเกินที่จะสลัดมันออกไป เพราะฉะนั้นเราจึงควรสกัดความขี้เกียจนี้ ตั้งแต่เริ่มต้น โดยการไม่ผัดวันประกันพรุ่ง และควรลงมือปฏิบัติทันทีเมื่อพร้อม

๓. ฝึกนิสัยประหยัด อดออม เพราะการใช้จ่ายที่ถูกวิธีและสมควรแก่ฐานะนั้น เป็นการสร้างระเบียบวินัย ขึ้นพื้นฐานให้แก่ตนเองและยังใช้เป็นหลักประกันที่แน่นอนเมื่อถึงคราวคับขันเร่งด่วนอีกด้วย

๔. หัดคิดในมุมสร้างสรรค์ เป็นการคิดเชิงบวก คิดแต่เรื่องที่ดีงามมองปัญหาต่างๆ ให้เป็นเรื่องเล็กที่สามารถแก้ไขได้ การหัดเปิดมุมมองใหม่ๆ กับสิ่งต่างๆ ที่อยู่รายล้อมรอบๆ ตัวนั้นเป็นการพัฒนากระบวนการทางความคิดและสร้างทัศนคติที่ดีให้เกิดขึ้น หลีกเลี่ยงการมองตนเองเป็นศูนย์กลาง พร้อมกันนั้นควรหัดรับฟัง ให้มากและสละเวลาบางส่วนแลกเปลี่ยนเสวนาแสดงความคิดเห็นกับผู้อื่นอยู่เสมอ

๕. ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค ปัญหาและอุปสรรคต่างๆ เปรียบเสมือนกับบททดสอบบทหนึ่ง ที่จะนำทางเราสู่ความสำเร็จ เมื่อเราคิดจะลงมือทำการสิ่งใด ควรตั้งรับและเตรียมใจไว้ว่า “ทางเดินสู่ความสำเร็จนั้น ย่อมต้องมี อุปสรรคขวากหนามเป็นเพื่อนร่วมเดินทางด้วยเสมอ” ปัญหาทุกปัญหาจึงมาพร้อม ๆ กับการสำเร็จ และเมื่อใดที่เราพบกับความสำเร็จ เราจะรู้ว่า “ไม่ว่าจะอีกกี่สิบปัญหาในภายหน้า เราก็จะสามารถผ่านพ้นมันไปได้ เหมือนอย่างคราวนี้เช่นกัน”

๖. เคารพตนเอง โดยเชื่อมั่นในความสามารถให้โอกาสตนเองในการกล้าลองผิดลองถูก เพราะผู้ที่สามารถยืดหยัดอยู่บนความสำเร็จนั้นได้ ล้วนแล้วแต่ผ่านบททดสอบปัญหา และอุปสรรคต่างๆ มานับไม่ถ้วน กระบวนการพัฒนาคุณภาพชีวิตในการทำงาน ได้แก่

^{๑๒} แหล่งที่มา เว็บไซต์ สำนักงานคดีปกครองสงขลา, <http://www.sk-ad.ago.go.th.>, ออนไลน์ ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.

๑. การกำหนดผู้รับผิดชอบในการดำเนินการพัฒนาคุณภาพชีวิตในการทำงาน
 ๒. การสำรวจและเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อประเมินคุณภาพชีวิตการทำงานของบุคลากรในองค์กร เพื่อศึกษาระดับความพึงพอใจของบุคลากรในด้านต่าง ๆ และข้อเสนอแนะเพื่อการปรับปรุงและทำให้ทราบปัจจัยที่มีผลต่อคุณภาพชีวิตในการทำงาน
 ๓. นำข้อมูลที่ได้จากการสำรวจมาจัดลำดับความสำคัญเพื่อปรับปรุงปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อคุณภาพชีวิตในการทำงาน
 ๔. วางแผนการพัฒนาคุณภาพชีวิตในการทำงาน ซึ่งควรจัดทำทั้งแผนระยะยาวและแผนประจำปี เพื่อเป็นกรอบในการดำเนินการและติดตามความก้าวหน้า โดยในแผนควรประกอบด้วยขั้นตอนการดำเนินการระยะยาว ผู้รับผิดชอบ ดัชนีความก้าวหน้า
 ๕. การดำเนินการตามแผน ควรสื่อสารการสร้างความสำเร็จให้บุคลากรทราบถึงเจตนารมณ์และความมุ่งมั่นในการดำเนินการพัฒนาคุณภาพชีวิตการทำงาน เพื่อให้เกิดความเข้าใจร่วมกันระหว่างองค์กรและบุคลากร
 ๖. ติดตามและประเมินผลการดำเนินการ เพื่อเป็นข้อเสนอแนะในการปรับปรุงและพัฒนาอย่างต่อเนื่องต่อไป
- หัวใจสำคัญในการพัฒนาคุณภาพชีวิตการทำงานให้ประสบความสำเร็จ เริ่มต้นจากเราจะต้องศึกษาและเข้าใจความหมายของคุณภาพชีวิตการทำงาน ตัวชี้วัดคุณภาพชีวิต และฝึกฝนทักษะที่จำเป็นต่อการทำงานในอนาคตก่อน หลังจากนั้นต้องเข้าใจกระบวนการดำเนินการโดยอาศัยเทคนิคในการพัฒนาตนเอง เพื่อให้สามารถพัฒนาตนเองหรือคนในองค์กรให้สามารถรับมือกับสถานการณ์ในอนาคตได้ นอกจากนี้ความมุ่งมั่นของผู้บริหารสูงสุด การมีส่วนร่วมของบุคลากรในการพัฒนาคุณภาพชีวิตการทำงานให้เกิดขึ้นในองค์กรนั้น ต้องอาศัยความร่วมมือกันระหว่างบุคลากรทุกระดับเพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างเป็นระบบ และการทบทวนปรับปรุงและพัฒนาอย่างต่อเนื่องจึงจะประสบความสำเร็จในการพัฒนาคุณภาพชีวิตในการทำงานและสร้างความผูกพันในองค์กรให้เกิดขึ้นได้อย่างจริงจัง พร้อมรับมือกับสถานการณ์ที่จะเกิดขึ้นในอนาคตได้อย่างมั่นคง”^{๑๓} การพัฒนา มักจะถูกตีความให้หมายถึงการกระทำที่ทันสมัย (Modernization) การเจริญเติบโตทางวัตถุ (Material Growth/Progress) การใช้เทคโนโลยีใหม่ (New Technology) สิ่งเหล่านี้คือการพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัยความเจริญเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ส่งผลกระทบต่อสังคม จากความเรียบง่ายกลายเป็นความฟุ้งเฟ้อแบบสังคมบริโภคนิยม (Consumerism) ก่อให้เกิดปัญหาสังคมตามมามากมายจนทำให้สภาพทางสังคมนั้นเริ่มเสื่อมโทรมทางด้านศีลธรรม จริยธรรม เป็นความจริงที่เด็กรุ่นใหม่ในอนาคตมองเห็นวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีเป็นของล้าหลังล้าสมัยโบราณไม่ทันสมัย สนใจแต่เทคโนโลยีที่ถูกป้อนเข้ามาจนหลีกเลี่ยงไม่ได้ หมกมุ่นตัวเองไปกับไอทีไม่สนใจกับสิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ข้างขาดปัญญาพื้นฐานของชีวิตที่รู้จักเป็นอยู่ให้ถูกต้อง ไม่เข้าใจระบบการดำเนินชีวิตนั้นให้เป็นอยู่ด้วยดี จึงเวียนว่ายอยู่ในวังวนแห่งปัญหาของชีวิต ที่เราเรียกว่าไม่มีสุขภาวะ”^{๑๔} การพัฒนาคุณภาพชีวิตจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาให้มีคุณภาพ เพราะมนุษย์เป็นปัจจัยสำคัญยิ่งต่อการ

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **สุขภาวะองค์กรรวมแนวพุทธ**, พุทธจักร, ปีที่ ๕๙ ฉบับที่ ๑๑ (พฤศจิกายน ๒๕๔๘), หน้า ๕-๑๐.

พัฒนาสิ่งต่าง ๆ ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะสร้างคนให้มีความรู้มีความสามารถมีทักษะพื้นฐานที่จำเป็น มีลักษณะนิสัยจิตใจที่ดีงาม มีความพร้อมที่จะต่อสู้เพื่อตนเองและสังคม”^{๑๕}

สรุป การพัฒนาชีวิตทำให้มีการเปลี่ยนแปลงดีขึ้นทั้งด้านสังคม สุขภาพ ปริมาณ ซึ่งไม่มีเตรียมการไว้ล่วงหน้า คือเป็นมรรควิธีเป้าหมายของตนเอง เกิดขึ้นจริงทั้งระบบอย่างต่อเนื่องไม่หยุดนิ่ง การพัฒนาทำให้ชีวิตก้าวหน้ามั่นคง ทุกคนมีส่วนร่วม สร้างความเป็นธรรมแก่ตน ทำให้ศักยภาพตนดีขึ้นในด้านกาย ใจ อารมณ์ สังคม ทุกคนมีสติปัญญาเข้าใจหลักการดำเนินชีวิตด้านดีมีสุขภาวะที่ดี

๔.๒.๒ การพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านการศึกษา

คำว่า การศึกษา คือความเจริญงอกงามในตัวบุคคล ซึ่งหมายถึงการเรียนรู้ เพื่อเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคล หมายถึง การพัฒนาการทั้ง ๔ ด้านคือ

๑. พัฒนาการร่างกาย (Physical Development) หมายถึง ความสมบูรณ์ทางร่างกาย คือความมีอนามัยดี มีร่างกายแข็งแรงสามารถปรับตัวเข้ากับดินฟ้าอากาศและสิ่งแวดล้อมได้ดีและเร็วพลัน พร้อมทั้งจะประกอบกิจการได้เสมอ

๒. พัฒนาการทางสติปัญญา (Intellectual Development) หมายถึง ความเป็นผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาด เข้าใจเหตุผลและความเป็นจริงทั้งในด้านธรรมชาติและสังคม มีความรู้ในสาขาวิชาการทั้งที่เป็นศาสตร์และศิลป์ ตลอดจนวิชาชีพระต่างๆ ชั้นพัฒนาการทางสติปัญญานี้ ทางพระพุทธศาสนาได้กำหนดไว้ ๓ ชั้นคือ

ชั้นที่หนึ่ง เป็นความสามารถรู้ความจริงในสิ่งที่จะต้องรู้กันโดยธรรมดา

ชั้นที่สอง เป็นความสามารถรู้ความจริงในสิ่งที่จะกระทำให้สำเร็จได้ด้วยตนเอง

ชั้นที่สาม เป็นความสามารถรู้ความจริงโดยทั่วถึงในสิ่งที่จะต้องทำทั่วไป

ตามชั้นพัฒนาการทั้งสามชั้นนี้ อย่างน้อยการศึกษาจะต้องสามารถพัฒนาปัญญาของบุคคลให้เจริญขึ้นถึงชั้นที่สอง จึงจะทำให้มนุษย์เราดำรงอยู่ได้ด้วยความสะดวกปลอดภัย และทำประโยชน์ให้แก่สังคมสมดังปรารถนา ถ้าการพัฒนาการทางสติปัญญาไม่เจริญขึ้นถึงชั้นที่ ๒ นี้แล้วก็เป็นที่น่าเป็นห่วงว่าบุคคลและสังคมยังจะต้องได้รับความยุ่งยากและความทุกข์ความเดือดร้อนต่างๆ อยู่มากเพราะฉะนั้นเยาวชนทั้งหลายผู้หวังจะพัฒนาสติปัญญาของตนก็พึงเร่งรีบพัฒนาขึ้นไปให้ถึงชั้นที่ ๒ นั้นเป็นอย่างน้อย

๓. พัฒนาทางอารมณ์หรือจิตใจ (Emotional Development) หมายถึง ความเป็นผู้มีจิตใจหนักแน่นมั่นคงไม่วางใจ มีคุณธรรมสูงสมภูมิที่เป็นมนุษย์ คำว่า มนุษย์ แปลว่า ผู้มีใจสูงของบุคคลก็ขึ้นอยู่กับการสร้างสรรค์จริยธรรมให้พัฒนาขึ้นในตนโดยอาศัยการศึกษาเป็นแนวทาง

๔. พัฒนาการทางสังคม (Social Development) หมายถึง ความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับสังคมได้ทุกประเภท รู้จักปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกิจการต่างๆ ของสังคมให้เป็นไปในรูปลักษณะแบบสร้างสรรค์และพัฒนาการชนิดยั่งยืนถาวร

ความหมายของการศึกษาอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจจะเรียกว่า พัฒนาการทางจิตวิญญาณ (Spiritual Development) ก็คือความสามารถที่จะนำเอาสิ่งที่ดีทั้งหลายภายในตนออกมาใช้ในการ

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ภาวะผู้นำ: ความสำคัญต่อการพัฒนาคน พัฒนาประเทศ, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๖), หน้า ๒๕.

ดำรง และดำเนินชีวิตทั้งในทางส่วนตัวและในทางสังคม หมายความว่า เราจะต้องรู้จักตัวเองอย่างลึกซึ้งและกว้างไกล โดยชุดเจาะเข้าไปข้างในให้ถึงรากเหง้า หรือส่วนที่ลึกที่สุดอันเป็นแก่นของชีวิตจิตวิญญาณ ทั้งนี้เพื่อจะได้พบเพชรหรือไข่มุกซึ่งรอคอยเราอยู่ในจิตใต้สำนึก (The Unconscious) นั่นก็คือการค้นพบแหล่งทรัพยากรมนุษย์ (Human Resources) อันมีอยู่พร้อมอย่างอุดมสมบูรณ์ภายในตัวเราแต่ละคน เมื่อเราสามารถศึกษาให้รู้จริง และเห็นจริงพร้อมทั้งสามารถนำเอาทรัพยากรมนุษย์แท้ๆ ออกมาใช้ในชีวิตเท่าไร เราจะเพิ่มความเป็นอัจฉริยะของเรามากขึ้นเท่านั้น มันเป็นสิทธิโดยกำเนิด (Birthrights) ของเราทุกคนที่จะศึกษาค้นคว้าและปฏิบัติทดลองให้เห็นจริงและให้ได้ความจริงว่า เรามีอะไรมีอยู่แค่ไหนเพียงไร และจะนำออกมาใช้ได้มากน้อยเพียงใด ทรัพยากรมนุษย์ของเราจะไม่แพ้คนอื่น ๆ ต่างกันเพียงแต่ระดับแห่งความสามารถที่จะนำออกมาใช้เท่านั้น คนที่มีความรู้ทางวิชาการมากๆ มีปริญญาหลากหลายตามหลังชื่อของตนยาวเหยียด แต่ถ้าไม่สามารถนำเอาความดีงามและทรัพยากรมนุษย์ แบบสร้างสรรค์และชนิดพลังบวกออกมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้แล้ว ก็เรียกว่ายังมิได้รับการศึกษาอย่างแท้จริง แต่จะเข้าไปทำนองที่เรียกว่า “ความรู้ท่วมหัว เอาตัวไม่รอด” คือไม่สามารถแก้ปัญหาข้อขัดแย้งต่างๆ ภายในตัวของตนจะกล่าวไปไปถึงการแก้ปัญหาภายนอกต่างๆ อย่างถูกต้อง และตรงตามความเป็นจริง เขาผู้นั้นอาจใช้ชีวิตเพียงครั้งเดียว ส่วนอีกครึ่งหนึ่งจะกลายเป็นหมันและเป็นแหล่งเพราะความทุกข์ทางจิตวิญญาณ

วิถีทางที่จะนำไปสู่พัฒนาการทางจิตวิญญาณโดยสมบูรณ์และถาวรนั้น ก็มีอยู่พร้อมแล้ว ในพุทธศาสนานั้นก็คือการเจริญ สมาธิวิปัสสนา ตามหลักอานาปานสติและสติปัฏฐาน ๔ ถ้าเราเริ่มฝึกอบรมจิตใจตั้งแต่เยาว์วัย เราก็จะมีกำไรชีวิตมากขึ้น และการฝึกอบรมจะง่ายขึ้น เพราะปัญหาชีวิตยังไม่มีมากประกอบกับความรับผิดชอบ ก็ยังอยู่ในวงจำกัดจิตวิญญาณ จะมีความโน้มไปในทางพัฒนาตามระดับได้รวดเร็วกว่าการปล่อยให้มันแกด้วยจริตนิสัยและปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งยากที่จะชักฟอกและเปลี่ยนให้ใหม่ได้

คำว่า พฤติกรรม หมายถึง จริตนิสัยความประพฤติทางกาย วาจา ใจ และกิจกรรมต่าง ๆ ของบุคคลซึ่งสามารถวัดได้หรือสังเกตเห็นได้ โดยหลักการวัดผลทางการศึกษา การเปลี่ยนพฤติกรรม หมายถึง การเปลี่ยนจริตนิสัย ความประพฤติ และนำกิจกรรมของบุคคลไปในรูปลักษณะแบบสร้างสรรค์ และพัฒนาการ คือมีความเจริญองงามยิ่ง ๆ ขึ้น ความเอาใจใส่ในการศึกษา ก็หมายถึง การเอาใจมาจดจ่ออยู่กับเรื่องการสร้างสรรค์พัฒนาการทั้ง ๔ นั้นให้บังเกิดมีในตนโดยสมบูรณ์ และสามารถเปลี่ยนพฤติกรรม ของตนได้จึงจะได้ชื่อว่า เป็นผู้มีการศึกษา และความเป็นผู้มีการศึกษานี้ เป็นมงคล (สิ่งที่ทำให้ชีวิตเจริญรุ่งเรืองและมีความสุข) ข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ต่อไปนี้จะเล่าเรื่อง การศึกษาของเจ้าชายสิทธัตถะ เพื่อประกอบความในหัวข้อพุทธจริยาวัตร นั้นพอสมควร เราทราบกันดีอยู่แล้วว่าเจ้าชายสิทธัตถะ ได้ไปศึกษาวิชาการในสำนักครู วิศวามิตร เป็นครั้งแรก การศึกษาในสำนักนี้ ตามประวัติกล่าวว่า เจ้าชายสิทธัตถะได้ศึกษาวิชาความรู้จากอาจารย์ เจนจบภายในเวลาอันรวดเร็ว ทั้งนี้ก็เพราะพระองค์มีคุณลักษณะแห่งความเป็นนักเรียนที่ดี คือขณะที่เรียนก็เอาใจใส่ไม่ทอดทิ้งธุระ ขณะที่ครูสอนก็ตั้งใจฟังโดยเอื้อเฟื้อ เมื่อเกิดความสงสัยแคลงใจในเรื่องหนึ่งเรื่องใด พระองค์ก็ซักไต่ถามจนได้ความจริงโดยตลอด ไม่ปล่อยให้บทเรียนผ่านพ้นไปโดยไม่เข้าใจ แจ่มแจ้ง อีกประการหนึ่ง พระองค์เป็นนักสังเกตเมื่อดวงพระเนตรได้ประสพอะไรเข้า ก็นำมาขบคิดจนได้เหตุ ได้ผล และได้ความจริงของสิ่งนั้น ๆ โดยถูกต้องถ้าหากคิดไม่ได้ พระองค์จะนำเรื่องนั้นไปเรียนถามครู

จนได้ความกระจ่างแจ้ง เมื่อนิสัยเหล่านี้มีอยู่ในพระองค์อย่างพร้อมมูลบริบูรณ์ จึงทำให้พระองค์ศึกษาอะไรได้รวดเร็วและเข้าใจดี ตามประวัติเล่าว่าพระองค์ได้ศึกษาศิลปะศาสตร์ ๑๘ ประการ จบบริบูรณ์ และมีความเชี่ยวชาญเป็นพิเศษทุกสาขาวิชา ศิลปะศาสตร์ ๑๘ ประการ”^{๑๖} นั้น คือ :-

๑. ไตรเพทศาสตร์ ได้แก่ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท (และ อถรรพเวท มีภายหลัง)
๒. สรีรศาสตร์ ได้แก่ วิชาพิจารณาส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย
๓. สังขยาศาสตร์ ได้แก่ วิชาคำนวณ (เลข)
๔. สมาธิศาสตร์ ได้แก่ วิชาทำจิตแน่วแน่
๕. นิติศาสตร์ ได้แก่ วิชากฎหมาย
๖. วิเสติศาสตร์ ได้แก่ วิชาแยกประเภทคนและสิ่งของ
๗. โชติศาสตร์ ได้แก่ วิชาทำนายเหตุการณ์ทั่ว ๆ ไป
๘. คัมภีร์พาศาสตร์ ได้แก่ วิชาพ้อนรำ ดนตรี
๙. ตกจิณศาสตร์ ได้แก่ วิชาแพทย์
๑๐. ปุราณศาสตร์ ได้แก่ วิชาโบราณคดี
๑๑. ศาสนศาสตร์ ได้แก่ วิชาการศาสนา
๑๒. โหราศาสตร์ ได้แก่ วิชาการทำนายตัวบุคคล
๑๓. มายาศาสตร์ ได้แก่ วิชาการเล่นกล
๑๔. เหตุศาสตร์ ได้แก่ วิชาค้นหาเหตุ
๑๕. วันตุศาสตร์ ได้แก่ วิชาคิด
๑๖. ยุทธศาสตร์ ได้แก่ วิชาการรบ
๑๗. ฉันทศาสตร์ ได้แก่ วิชาแต่งกลอน ฉันท
๑๘. ลักษณะศาสตร์ ได้แก่ วิชาดูลักษณะคน

อีกตอนหนึ่ง คือหลังจากที่พระองค์ทรงผนวชแล้วได้เสด็จไปศึกษาในสำนักของอาจารย์ ๒ ท่าน ซึ่งเป็นผู้มีชื่อเสียงโด่งดังในสมัยนั้น อาจารย์องค์แรก คือท่านอาหารดาบส กาลามโคตร องค์ที่สอง คืออุทกดาบส รามบุตร พระองค์สามารถศึกษาวิชาการในสำนักอาจารย์ทั้ง ๒ นี้ เจนจบภายในเวลาอันเล็กน้อย ความรู้ความฉลาดของพระองค์ทำให้อาจารย์รักและนับถือมาก ทั้งนี้โดยอาจารย์ข้อความจากคำพูดของอาจารย์ทั้ง ๒ ตอนหนึ่งว่า “สหายเอ๋ย เรามีความสุขใจยิ่ง มีความสุขใจจริง ๆ ที่ได้เห็นท่านมีคุณลักษณะที่น่านับถือเหลือเกิน คำสอนที่เราเรียนรู้มาท่านก็รู้หมดแล้ว ความรู้ที่ท่านเรียนรู้ไปเราก็อู้แค่นั้น เรากับท่านมีความรู้เท่ากัน มาเถิดสหายเอ๋ย ตั้งแต่นี้ต่อไปขอให้เรามาช่วยกัน สอนสาธุศิษย์ของเราต่อไปเถิด” นี่เป็นเครื่องชี้ให้เห็นเด่นชัดแล้วว่า พระสิทธัตถะเป็นผู้มีปัญญาเลอเลิศ ประเสริฐเพียงใด ถึงแม้ว่าพระองค์จะได้รับคำยกย่อง เชิดชูจากอาจารย์ถึงเพียงนั้น แต่ก็ได้พอใจเพียงแค่นั้นไม่ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงตระหนักดีว่าจุดหมายปลายทางที่พระองค์เสด็จออกทรงผนวชมาศึกษานี้ก็เพื่อจะได้เข้าใจความเป็นจริงในสิ่งทั้งหลายโดยถูกต้อง แต่ว่าความรู้ที่เรียนมาจากอาจารย์ทั้งสองนั้นยังไม่สามารถที่จะทำให้พระองค์เข้าถึงความจริงในสิ่งทั้งหลายโดยถูกต้องได้ทั่วถึง จึงได้อำลาท่านอาจารย์ไปศึกษาค้นคว้าด้วยพระองค์เองต่อไป

^{๑๖} วิจิตร รัตนธีรพงศ์, พุทธจริยาวัตร, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๓.

จากเรื่องทีกล่าวนานี้ ทำให้คิดว่า ทำไมเจ้าชายสิทธัตถะ จึงสามารถเรียนรู้อะไรได้ง่าย เหลือเกิน และสำเร็จผลด้วยดีทุกครั้ง เมื่อได้คิดนึกตรึกตรองตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว ก็พบว่าเพราะพระองค์ทรงมีอิทธิบาทธรรม ๔ ประการ ประจำพระองค์ทุกขณะดังนั้นก็เรียนสำเร็จ เป็นผลดีเสมอ คำว่า อิทธิบาท แปลว่า ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ ข้อคือ :-

๑. ฉันทะ มีใจรักในกิจหน้าที่ของตน
๒. วิริยะ ทำงานเสมอต้นเสมอปลาย ไม่ทำ ๆ หยุด ๆ แต่ทำติดต่อกันไปไม่ให้ขาดระยะ
๓. จิตตะ เอาใจใส่ดี ไม่ทอดทิ้งธุระ
๔. วิมังสา ใช้ปัญญาพิจารณาหาเหตุหาผลจนเข้าใจความจริงได้แจ่มชัด

ดังนั้น ผู้ที่ต้องการความสำเร็จอันงดงามในชีวิตขอให้เอาธรรม ๔ ข้อนี้ไปเสริมสร้างไว้ในตนให้บริบูรณ์แล้วจะได้ประสบความสำเร็จสมปรารถนาทุกประการ”^{๑๗}

พระพุทธศาสนากับการศึกษา หลักปฏิบัติของพระพุทธศาสนาทั้งหมดรวมอยู่ในหลัก การศึกษาทั้งสิ้น เพราะผู้เข้ามาเป็นสมาชิกของสังคมพุทธจะต้องสนใจต่อ การศึกษาในการพัฒนาตน ให้เป็นคนมีคุณภาพตามหลักการศึกษาสามประการ ศีล สมาธิ และปัญญา หลักธรรมใดๆ ก็ตามจะมี หลักแสดงถึงความเกี่ยวข้องกับการศึกษาทั้งสิ้น หมายความว่า ในการปฏิบัติธรรมใดๆ จะต้อง มี ปัญญาซึ่งเป็นองค์ประกอบของการศึกษาเป็นแกนนำ มิฉะนั้นแล้วจะผิดพลาดในการปฏิบัติได้ง่าย เช่น ทมะ การฝึกฝนเพื่อให้ตนเป็นคนดี ผู้รับการฝึกฝนดี ก็คือผู้มีการศึกษาดี เรียกว่า ทนต ผู้ฝึกตน บ้าง สุนทนต ผู้ฝึกตนดีบ้างผู้จะได้นามเช่นนี้ จะต้องผ่านการฝึกฝนตนมาอย่างดี ๔ ประการคือ

๑. กายภาวนา การฝึกอบรมหรือพัฒนาทางกาย เช่น กินอาหารที่มีประโยชน์ เว้นอาหาร มีโทษ ถือหลัก โภชนะ มัตตัญญูตา กินเพื่ออยู่ มิใช่อยู่เพื่อกิน
๒. ศีลภาวนา การฝึกฝนอบรมหรือพัฒนาด้านศีลธรรมหรือความประพฤติในทางสังคม
๓. จิตตภาวนา การฝึกอบรมหรือพัฒนาด้านจิตใจ
๔. ปัญญาภาวนา การฝึกอบรมหรือพัฒนาด้านปัญญา ผู้ผ่านการอบรมดังกล่าวเรียกว่า ผู้ จบการศึกษา หรือ บัณฑิต (ภาวิตตต) ถือว่าได้ศึกษาไตรสิกขาครบตามหลักการแห่งพระพุทธศาสนา และตรงตามความหมายของบัณฑิตคือ

๑. สุขินติตจันตี คิดดี สร้างสรรค์พัฒนาตน-สังคม
๒. สุภาสิตภาสี พูดให้ถูกกับความจริง
๓. สุกตกมมการี ทำแต่กุศลกรรม
๔. อุตถาภิสมยา ธีโร ทำประโยชน์ทั้งสองให้บริบูรณ์

ความหมายของการศึกษา หรือว่าการศึกษาแท้จริงคืออะไร การศึกษา คือพฤติกรรมใดๆ ที่เป็นไปเพื่อการรู้และเข้าใจ การศึกษาคือขบวนการสร้างปัญญา และคุณธรรมความสามารถอันเป็นส่วนประกอบอย่างอื่นๆ ที่จะช่วยให้มนุษย์สามารถแก้ไขปัญหาล่วงพ้นสิ่งบีบคั้นขัดข้อง นำชีวิตให้ เจริญงอกงามไปสู่ความเป็นอยู่อย่างดีที่สุด และเสวยผลแห่งความมีชีวิตได้โดยสมบูรณ์

ความหมายของการศึกษา ๑. หากมองในแง่สภาพที่เผชิญ (คือแง่การดำเนินชีวิตที่เป็นจริง) การศึกษาคือการแก้ปัญหาของมนุษย์ หรือพูดให้ชัดว่า การทำชีวิตให้รู้จักแก้ปัญหาได้ แก้ปัญหาอย่าง

^{๑๗} วิจิตร รัตนธีรพงศ์, พุทธจริยวัตร.

ถูกวิธี ปัญหาจึงเป็นเหตุให้มีการศึกษา เมื่อปัญหาไม่มีการศึกษาก็ไม่มี (ทุกข์-ทุกข์นิโรธ) นั่นคือเมื่อมีทุกข์จึงมีการดับทุกข์ การดับทุกข์คือการศึกษา ๒. มองในแง่สภาพที่ประสบผล การศึกษาก่อให้เกิดผลแก่ชีวิต ๓ ประการ คือ (๒.๑) ในแง่ลบ หลุดพ้นจากปัญหา ปราศจากสิ่งบีบคั้น และข้อขัดข้องทั้งปวง (๒.๒) ในแง่บวก เข้าถึงสิ่งที่ดีงาม สิ่งประเสริฐที่สุดหรือสิ่งที่ดีที่สุดที่จะพึงได้ มีอิสรภาพสมบูรณ์ (๒.๓) มองในแง่ความสัมพันธ์ของชีวิต กับปัจจัยแวดล้อม การศึกษา คือการทำให้มนุษย์พ้นจากการต้องพึ่ง ต่อขึ้นต่อปัจจัยภายนอก มีความสุขสมบูรณ์ในตัวเองมากยิ่งขึ้นโดยลำดับ

จากความหมายนี้ มีคำที่ควรศึกษาเข้าใจอยู่คำหนึ่งคือคำว่า อิสรภาพ ซึ่งเป็นผลเกิดจากการศึกษา เพราะวัตถุประสงค์หลักก็คือทำให้ชีวิตมีความเป็นใหญ่ในตัวเองในการที่จะกำหนดความเป็นอยู่ของตนให้ได้มากที่สุด และอิสรภาพดังกล่าวนั้น หากแยกออกพิจารณาจะมองเห็นความเด่นชัดในแง่อันเกี่ยวกับการศึกษา คือ

๑. อิสรภาพพื้นฐานของชีวิต โดยปกติชีวิตต้องพึ่งพาอาศัยสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และขณะเดียวกันสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติก็มีอิทธิพลต่อการกำหนดวิถีทางแห่งการดำเนินชีวิตทั้งของมนุษย์ และของทุก ๆ ชีวิต บางครั้งปัจจัยแวดล้อมของธรรมชาติก็บีบบังคับให้ชีวิตเป็นอยู่ยาก หรือถึงกับจะให้สูญสลายไปเลยก็มี นอกจากปัจจัยแวดล้อมภายนอกแล้ว องค์ประกอบภายในชีวิตเองก็มีส่วนสำคัญในการบีบคั้นตรวนชีวิตได้ เพราะการดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิตหมายถึงการสืบต่อประสานกัน ด้วยดีแห่งองค์ประกอบภายในทั้งหลายที่ประชุมกันเข้าเป็นชีวิต เมื่อองค์ประกอบเหล่านี้เรรวนไม่ประสานกัน ความกระทบกระทั่งอันก็ย่อมเกิดขึ้นแก่ชีวิตสัตว์ทั้งหลายรวมทั้งมนุษย์ผู้ขาดการศึกษา ไม่มีอิสรภาพในการดำรงชีวิตของตนอย่างนี้ แต่การศึกษาจะเป็นตัวค่าประกันอิสรภาพของมนุษย์อันจะแสดงออกมาให้เห็นชัดเจน คือ (๑.๑) ช่วยให้มีมนุษย์เข้าใจกลไกแห่งชีวิต และความลึกลับของธรรมชาติที่แวดล้อมตนอยู่ (๑.๒) รู้วิธีการอันจะเกี่ยวข้องกับธรรมชาติทั้งหลาย ในทางที่เกื้อกูลต่อชีวิต รู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติโดยการปรับตัวให้ผสมกลมกลืนกับธรรมชาติอย่างดีที่สุด (๑.๓) รู้วิธีจัดปัจจัยต่างๆ ในธรรมชาติให้เป็นไปตามความประสงค์ของตน โดยการพัฒนาให้เกื้อกูลแก่ความเป็นอยู่ของตนในทุกด้าน เช่น การกระทำการต่างๆ เพื่อกำจัดความอดอยาก โรคภัยไข้เจ็บ ความร้อนจัด ความหนาวจัด และภัยธรรมชาติต่างๆ ในขณะเดียวกันมนุษย์ก็พยายามสร้างสรรค์ความอุดมสมบูรณ์ การบริการเกี่ยวกับสุขภาพร่างกาย ความบันเทิงและการพัฒนาบ้านเมืองในทางวัตถุทุกวิถีทาง

๒. อิสรภาพทางสังคม สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติมนุษย์สามารถพัฒนาให้เป็นไปตามความประสงค์ของตนได้ ให้เกื้อกูลแก่การดำรงชีวิตของตนได้ แต่สิ่งแวดล้อมทางสังคมคือมนุษย์เราไม่อาจจัดการให้เป็นไปตามความประสงค์ของตนได้ เพราะมนุษย์มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากปัจจัยแวดล้อมทางธรรมชาติอย่างอื่นในข้อที่ว่าเป็นสิ่งแวดล้อมที่ไม่สามารถจัดการให้เป็นไปตามความต้องการของตนเหมือนกับการจัดการสิ่งแวดล้อมทางวัตถุอย่างอื่น “มนุษย์แต่ละคน เป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งของสังคมการสร้างสรรค์เพื่อให้เกิดอิสรภาพพื้นฐานของชีวิต เช่น ความอุดมสมบูรณ์ทางวัตถุ เป็นต้น และการแสวงผลของอิสรภาพ เช่นนั้นมิใช่สิ่งที่มีมนุษย์ผู้เดียวจะกระทำ หรือแสวงผลได้ แต่เป็นการกระทำร่วมกันของสังคม และมนุษย์ที่รวมกันเป็นกลุ่มก้อนเท่านั้นจึงทำได้” เพราะฉะนั้น การจัดการสิ่งแวดล้อมทางสังคมจึงเป็นเรื่องที่มนุษย์จะต้อง (๒.๑) เป็นสมาชิกที่ดีของสังคม (๒.๒) ทำประโยชน์

ส่วนรวม (๒.๓) ร่วมมือกันสร้างสรรค์พัฒนาสิ่งต่างๆ (๒.๔) สร้างระบบที่ดีในการอยู่ร่วมกัน (มีพรหมวิหาร ๔ สังคหวัตถุ ๔ ฯลฯ)

จุดหมายของการศึกษา เป็นอันเดียวกับจุดหมายของชีวิต คือความหลุดพ้น (วิมุตติ Freedom) ได้แก่ ความปลอดโปร่ง โล่งเป็นอิสระ หมายถึงชีวิตที่พร้อมสำหรับใช้ประโยชน์ ตามแนวคิดทางการศึกษาของพระพุทธศาสนาชีวิตของมนุษย์แบ่งออกเป็น ๒ ระดับ คือ ชีวิตของผู้ไม่ครองเรือน และชีวิตของผู้ครองเรือน กล่าวสำหรับชีวิตของผู้ไม่ครองเรือน ความมุ่งหมายในการศึกษาเล่าเรียนและการปฏิบัติธรรมทั้งปวงนั้น ก็เพื่อต้องการดับทุกข์โดยสืบไปถึงเหตุของความทุกข์ (ทุกข์สมุทัย) คือตัณหา ความทะยานอยากในรูปารมณ์ทั้งหลาย ซึ่งได้แก่ กามตัณหา ความทะยานอยากในภพ กามความอยากในกามคุณ เพื่อสนองความต้องการประสาททั้งห้า ภาวตัณหา ความทะยานอยากในภพ ความอยากในภาวะของตนที่จะได้เป็นอย่างดีใดอย่างหนึ่ง และวิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ ความอยากในความพรากพ้นไปแห่งตัวตนจากความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งอันไม่ปรารถนา แล้วก็ตามดำเนินไปสู่ทางแห่งความดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธ) คือมรรคมงคลแปด เมื่อดับความทุกข์ได้หมดแล้ว ชีวิตจะมีแต่ความสุขสงบเย็น เป็นชีวิตที่สมบูรณ์ที่สุด ดีที่สุดในพระพุทธศาสนาอันได้แก่การเข้าถึงนิพพาน ในกรณีนี้คือการดับกิเลส แต่ยังมีชีวิต ดังนั้นการปฏิบัติธรรมใดๆ ของผู้ไม่ครองเรือน ก็เพื่อบรรลุนิพพาน ซึ่งถือว่าเป็นเป้าหมายสูงสุดของการศึกษา

ส่วนในฝ่ายชีวิตของผู้ครองเรือน ก็มุ่งจุดคือดับทุกข์ซึ่งพอจะอนุโลมเข้ากับนิพพานได้ การดับทุกข์ของผู้ครองเรือนก็คือการแก้ปัญหาชีวิต ให้เกิดความเป็นอยู่ที่ดีเรียกว่า “เป็นชีวิตที่มีบูรณาการ” อันหมายถึงการเป็นอยู่ที่ดี สมบูรณ์มีปัญหาชีวิตน้อยที่สุดจนแทบไม่มีปัญหา คนผู้มีชีวิตแบบบูรณาการ ย่อมมีสุขภาพร่างกายแข็งแรง มีโรคภัยไข้เจ็บน้อยมีจริยธรรมสูง คือการฝึกฝนอบรมในเรื่องศีลธรรมมาเป็นอย่างดี มีความรับผิดชอบสูงต่อการจะใช้ชีวิตของตนอย่างปกติสุข สร้างสรรค์พัฒนาจิตใจให้มีความเจริญอย่างสมดุลกัน

คุณสมบัติของผู้ได้รับการศึกษา หรือผู้ได้รับผลตามความมุ่งหมายของการศึกษา มีลักษณะดังนี้ ในแง่คุณสมบัติประจำตนจะมีคุณธรรมที่เด่น คือ ๑) ปัญญา อันเกิดขึ้นมาเพื่อทำลายอวิชชา ๒) กรุณา ซึ่งเป็นคุณธรรมที่กระตุ้นเป็นแรงเร้าในการกระทำโดยลำดับ แทนที่ค้นหาในแง่การดำเนินชีวิต มีลักษณะเด่นชัด คือ ๑) อุตตถะ หรือ อุตตหิตสมบัติ การบรรลุถึงประโยชน์ตน คือได้ฝึกฝนอบรมตนเองดี ฟังตนเองได้ทั้งทางร่างกายและจิตใจ รวมไปถึงแง่เศรษฐกิจ สังคม และจริยธรรม มีความเจริญองงามแห่งสติปัญญา และคุณธรรมต่างๆ เช่น สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะหรือประกอบด้วยทิฐฐัมมิกถะ และสัมปรายิกถะ ข้อนี้คุณธรรมที่เด่นชัดคือปัญญา ๒) ปรีดะหรือปรีทปฏิบัติ การบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น คือสามารถช่วยเหลือผู้อื่น ทำตนให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมทั้งทางวัตถุและจิตใจ เช่น ประกอบไปด้วย สังคหวัตถุ ๔ และสาราณียธรรม ๖ เป็นต้น ข้อนี้คุณธรรมที่เด่น คือ กรุณา^{๑๘}

^{๑๘} เสนาะ ผดุงฉัตร, พระพุทธศาสนากับสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า ๓๙-๔๖.

วิจิตร เกิดวิศิษฐ์ และปรีชา ช้างขวัญยืน^{๑๔} ได้แบ่งหน้าที่ของพระสงฆ์ได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ หน้าที่ต่อพระพุทธศาสนาและหน้าที่ต่อสังคมและมนุษยชาติ ดังนี้ หน้าที่ต่อพระพุทธศาสนา (๑) หน้าที่ศึกษาหาความรู้ พระสงฆ์จะต้องศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกให้แตกฉาน นอกจากนั้นควรศึกษาข้อเขียนของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา เช่น อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคำอธิบายต่าง ๆ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธศาสนาในหลายแง่มุม ทั้งตามคำอธิบายในสภาพแวดล้อมอย่างโบราณและอย่างสมัยใหม่ (๒) หน้าที่ปฏิบัติ พระสงฆ์จะต้องปฏิบัติตามพระวินัยบัญญัติจึงจะนับเป็นพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า ต้องปฏิบัติตามพระธรรมเป็นตัวอย่าง เช่นเดียวกับที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติมาแล้ว (๓) หน้าที่เผยแผ่หน้าที่ ๒ ประการแรกเป็นหน้าที่รักษาคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ นับเป็นการสืบทอดพระศาสนาอย่างหนึ่ง แต่ถ้าคนที่จะเข้ามานับถือศาสนาไม่เพิ่มขึ้นวันหนึ่งศาสนาก็สูญไป และถ้าศาสนาดำรงอยู่ในวงแคบก็ไม่ใช่ประโยชน์ สมดังพุทธปณิธาน พระสงฆ์สาวกจึงมีหน้าที่สนองพุทธปณิธานด้วยการเผยแผ่พระศาสนาให้กว้างออกไปทั้งในหมู่ชาวไทยและนานาชาติประเทศเพื่อให้ชาวโลกได้พินทุทุกซ์ คือ ปฏิบัติโลกตลจรยาด้วย (๔) หน้าที่รักษาและป้องกัน ความเชื่อมีมากมาย คนที่เชื่อต่างกันก็มีมากมายคนที่เชื่อต่างกันอาจพยายามยกความเชื่อของตนให้สูง และดูหมิ่นทำลายความเชื่อของผู้อื่นพระสงฆ์มีหน้าที่รักษาและป้องกันพระพุทธศาสนาไม่ให้ถูกดูหมิ่น และมีให้คนที่ขาดความรู้นำไปสอนผิด ๆ อันเป็นการทำลายพระพุทธศาสนา นอกจากนั้นยังต้องรักษาและป้องกันกับสิ่งอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาเช่น พิธีกรรม ศาสนสถาน ปุชนิยัตถุ ซึ่งเป็นสิ่งที่ช่วยให้ศาสนากับประชาชนมีความสัมพันธ์กัน

หน้าที่ต่อสังคมและมนุษยชาติ (๑) หน้าที่สั่งสอนหลักธรรมะ คือ สั่งสอนคนให้รู้ว่าพระพุทธศาสนาสอนธรรมะอะไรบ้าง หมายความว่าอย่างไร คำอธิบายใดผิดและคำอธิบายใดถูก (๒) หน้าที่สั่งสอนการนำหลักธรรมไปใช้ คือ สั่งสอนประโยชน์ของหลักธรรมและชี้ว่าจะนำธรรมะไปใช้ได้อย่างไรในสภาพปัจจุบัน (๓) ชี้ทางแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น เช่น ปัญหาการศึกษา เศรษฐกิจ การเมือง สภาพแวดล้อม ยาเสพติด เป็นต้น ว่าพระพุทธศาสนามีแนวทางแก้ปัญหาเหล่านั้นอย่างไร (๔) ให้บริการต่าง ๆ แก่สังคมเท่าที่จะทำได้ เช่น ให้ใช้ที่วัดเป็นสถานศึกษา อบรม ที่ประชุม ให้ยืมเครื่องใช้เพื่อการทำบุญ เป็นต้น (๕) เป็นผู้นำสังคม เช่น นำชาวบ้านร่วมมือกันแก้ปัญหาของชุมชน เช่น หาแหล่งน้ำทำถนน เป็นการพัฒนาคน ทั้งนี้โดยไม่ขัดกับหลักธรรมวินัยและเป็นประโยชน์แก่ประชาชน (๖) เผยแผ่สิ่งที่ได้ปฏิบัติดีแล้วไปสู่นานาชาติประเทศ เพื่อให้มนุษยชาติได้รับประโยชน์

สรุป การพัฒนาจะทำให้ตัวบุคคลเจริญงอกงามได้ก็ต้องอาศัยนำหลักธรรมมาประพฤติปฏิบัติตาม คือด้านกายต้องมีสุขภาพอนามัยแข็งแรง มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด จิตใจหนักแน่น สังคมดี โดยทุกคนมีจิตวิญญาณที่ดี จนนำไปสู่จุดหมายของการศึกษาในชีวิต คือสามารถแก้ปัญหาชีวิตตนเองในสังคมได้ จนถึงความหลุดพ้นโดยประการทั้งปวง

๔.๒.๓ การพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านสังคม

ในปัจจุบัน พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่คนไทยนับถือเป็นจำนวนมากที่สุด โดยที่พุทธศาสนาได้เข้ามาเผยแผ่ จนเป็นที่เคารพเลื่อมใสกันมาช้านาน รวมทั้งพระมหากษัตริย์และฝ่ายปกครองส่วน

^{๑๔} อ่างใน พระครูนวมงคลวิศิษฐ์, บทบาทของพระสงฆ์ต่อการพัฒนาสังคมในจังหวัดนนทบุรี, วิทยานิพนธ์พุทธศาสมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย; มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๖๐-๖๑.

หนึ่งมีความเคารพศรัทธาในพระพุทธเจ้าและได้ทำนุบำรุง อุปถัมภ์ พุทธศาสนามาโดยตลอด จึงกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทย จนมีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่แตกต่างจากชาติอื่น ๆ ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้”^{๒๐} ในด้านความสัมพันธ์กับสังคมกล่าวได้ว่า พุทธศาสนามีบทบาทต่อสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองมาโดยตลอดในขณะเดียวกันก็ได้รับผลกระทบจากสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงด้วยเช่นกัน กล่าวคือ พุทธศาสนาเป็นสถาบันสังคมที่เอื้ออำนวยให้สังคมดำรงอยู่อย่าง เป็นปึกแผ่นมั่นคงมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันในทำนองเดียวกันสังคมได้อุปถัมภ์และส่งเสริมให้ศาสนา มีความเจริญและเป็นที่ยอมรับนับถืออย่างกว้างขวาง พุทธศาสนาเป็นสถาบันสังคมที่มีความหมาย และเป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชาติ เป็นที่มาและการถ่ายทอด วัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมของชาติ

กล่าวโดยสรุปถึงบทบาทหน้าที่ของพุทธศาสนาต่อสังคมไทยได้ดังนี้ (๑) พุทธศาสนาทำ หน้าที่เป็นพลังที่สร้างสรรค์บูรณาการสังคม เป็นสถาบันที่ถ่ายทอดและปลูกฝังวัฒนธรรมและ จริยธรรมทางสังคม ก่อให้เกิดความรู้สึกร่วมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรมและความรู้สึกเป็น ชาติ (๒) พุทธศาสนามีอิทธิพลต่อทัศนคติและค่านิยม และมีบทบาทสำคัญในการกำหนด แนวทาง ความสัมพันธ์ และการกระทำต่อกันระหว่างสมาชิกในสังคม ตลอดจนทำหน้าที่เป็นกลไกคอยควบคุม พฤติกรรมของสมาชิกในสังคมอีกด้วย (๓) พุทธศาสนาไม่เพียงจะมีหลักการเกี่ยวกับธรรมชาติและ ปัญหาทางศีลธรรมเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวข้องกับความเท่าเทียมกันในโอกาสทางสังคม และความยุติธรรม เพื่อประโยชน์สุขของมวลชนทั้งหลายจะเห็นได้ว่า พุทธศาสนาได้มีบทบาทในการส่งเสริมให้หลัก ศาสนาเข้ามามีอิทธิพลต่อสังคมในแง่ที่หลักธรรมและการปฏิบัติทางศาสนาเป็นความเชื่อและวิถีชีวิต ของคนไทยในสังคมให้เป็นอย่างเดียวกัน เสริมสร้างสังคมให้เป็นเอกภาพและมีการผสมผสานชนเผ่า ต่างๆ ที่อาศัยอยู่ในสังคมไทยและนับถือศาสนาพุทธให้เกิดการบูรณาการเป็นพวกเดียวกัน ทำให้ สังคมไทยไม่มีความขัดแย้งระหว่างชนเผ่านอกจากนี้หลักธรรมคำสอนยังเป็นสื่ออบรมให้รู้จักระเบียบ ของสังคม ช่วยให้สมาชิกในสังคมปฏิบัติตามเกณฑ์และประเพณีของส่วนรวม จึงอาจกล่าวได้ว่า ศาสนาพุทธเป็นกลไกอย่างหนึ่งที่ควบคุมสังคมให้เกิดความสงบเรียบร้อย”^{๒๑} พระสงฆ์คือผู้ที่สละ บ้านเรือนเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา เป็นหนึ่งในพุทธบริษัท ๔ ที่พระพุทธเจ้าทรงสถาปนาขึ้นเพื่อ เป็นชุมชนตัวอย่าง เป็นอิสระจากการดำเนินชีวิตแบบชาวบ้านแต่พระสงฆ์ก็ยังมีความเกี่ยวข้อง สัมพันธ์กับชาวบ้านอยู่ การดำเนินชีวิตของพระสงฆ์ นอกจากจะยึดพระธรรมวินัยเป็นหลักการดำเนิน ชีวิตแล้ว ยังต้องอิงกฎหมายบ้านเมืองและจารีตประเพณีด้วย ดังนั้น พระสงฆ์ยังมีฐานะและความ เป็นอยู่ที่ต่างออกไปจากประชาชนเป็นอันมาก มีวัตถุประสงค์ในการดำรงเพศโดยเฉพาะ มีระเบียบ วินัยสำหรับกำหนดความเป็นอยู่ต่างออกไป และได้รับความยกย่องจากประชาชนให้อยู่ในฐานะเป็นที่ เคารพสักการะ เรียกได้ว่าเป็นอีกสังคมหนึ่งต่างหาก อันที่จริง ภารกิจในการสงเคราะห์ประชาชน ใน ด้านสติปัญญาหรือจิตใจนั้น ว่า ตามอุดมคติของพุทธศาสนาแล้ว ไม่ได้หมายเอาหน้าที่ที่เกิดจากข้อ ผูกพันในการตอบแทน แต่หมายถึงหน้าที่ที่เกิดจากคุณธรรม คือความกรุณา คิดจะช่วยเหลือผู้อื่นให้

^{๒๐} พระครูนนทมงคลวิเศษ, บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคมในจังหวัดนนทบุรี, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย; มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๕-๑๖.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖-๑๗.

พ้นจากความทุกข์ ให้มีชีวิตที่ปลอดโปร่งเป็นสุข หน้าที่ทางสังคมของพระสงฆ์ เกิดขึ้นเพราะความผูกพันในด้านความเป็นอยู่นี้เป็นสำคัญส่วนหนึ่งนอกจากนั้น เมื่อก้าวในแง่คุณธรรม พระสงฆ์ก็ย่อมมีหน้าที่ที่จะต้องช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ด้วยอาศัยเมตตาและกรุณาธรรมของตน พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอน หน้าที่นี้ตั้งแต่ทรงเริ่มประกาศพระศาสนาทีเดียว ดังจะเห็นได้จากพระพุทธพจน์ ในคราวที่พระพุทธองค์ส่งพระสาวกออกไปเพื่อเผยแผ่ประกาศพระศาสนาว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์แม้พวกเธอ ก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์อย่าไปโดยทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน สัตว์ทั้งหลายที่มีรูปสีในตาน้อย มีอยู่ ย่อมเสื่อมเพราะไม่ได้ฟังธรรม จักมีผู้รู้ธรรม ภิกษุทั้งหลาย แม้เราก็จักไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสดงธรรม”^{๒๒}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายถึงหน้าที่ของพระสงฆ์ที่มีความเกี่ยวข้องกับประชาชน ไว้ว่า การแสดงออกและการปฏิบัติตนของพระภิกษุ นอกจากมุ่งเพื่อฝึกฝนอบรมตนแล้วพึงคำนึงถึงประโยชน์สุขของตนและประชาชน อย่างน้อยที่สุดก็ในขั้นต้น จะต้องทำให้คนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับตนหรือคนที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องกับ มีจิตใจปลอดโปร่งเบิกบานผ่องใสด้วยข้อปฏิบัติทางวินัยขั้นต่อไป ถ้ามีความสามารถยิ่งกว่านั้น ก็พึงทำให้ประชาชนเจริญงอกงามด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาด้วยการแนะนำสั่งสอนธรรม พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า พระภิกษุมีหน้าที่เพื่อชาวบ้านอยู่ ๒ ด้าน คือ หน้าที่ทาง ด้านวินัยได้แก่ ทำจิตใจของประชาชนให้ผ่องใสด้วยศีลวัตร และหน้าที่ทางธรรม ได้แก่ นำเอาหลักความจริง ความดีงาม ไปเผยแผ่ให้เขาเจริญยิ่งขึ้นไป ส่วนคฤหัสถ์ คือชาวบ้าน เมื่อเข้ามาเกี่ยวข้องกับพระภิกษุ พึงมุ่งประโยชน์ทางจิตใจ ที่ จะได้รับสิ่งซึ่งทำให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปในธรรม และเมื่อจะอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุ พึงคำนึงถึงประโยชน์ที่สงฆ์จะได้รับ แม้ในกรณีที่เป็นปาฏิบุคลิก เมื่อจะเลือกเกี่ยวข้องหรือบำรุงภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ก็พึงทำด้วยประสงค์ที่จะให้พระสงฆ์ดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืน เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมากตลอดกาลยาวนานตามหลักการนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงจำแนกเป็นข้อปฏิบัติ ดังที่ปรากฏในสังคาลสูตร ซึ่งเป็นสูตรที่มีชื่อเสียงมากที่สุดหนึ่ง พระอรธกถาจารย์เรียกว่า คีหิวินัย หรือวินัยสำหรับผู้ครองเรือน ได้กำหนดหน้าที่ที่บุคคลพึงปฏิบัติต่อกันในสังคมคือระหว่างบิดามารดากับบุตร สามีกับภรรยา เพื่อนกับเพื่อน ครูอาจารย์กับศิษย์ นายจ้างกับลูกจ้าง และได้กำหนดหน้าที่ระหว่างนักบวชกับประชาชนไว้ว่า “ดูกรคหบดีบุตร สมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้องบน อันกุลบุตรพึงบำรุงโดยฐานะ ๕ คือ (๑) ด้วยกายกรรมประกอบด้วยเมตตา (๒) ด้วยวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา (๓) ด้วยมโนกรรม ประกอบด้วยเมตตา (๔) ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตู (เต็มใจต้อนรับ) (๕) ด้วยจัดหาอาหารสถานถวายสมณพราหมณ์ ผู้เป็นทิศเบื้องบน เมื่อได้รับการบำรุงจากกุลบุตรโดยฐานะ ๕ อย่างแล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตร โดยฐานะ ๖ อย่าง คือ (๑) ห้ามปราม (สอนให้ละเว้น) จากความชั่ว (๒) (แนะนำสั่งสอน) ให้ตั้งอยู่ในความดี (๓) อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันงาม (๔) ให้

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒-๒๓.

ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง (๕) (ชี้แจงอธิบาย) ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง (๖) บอกทางสวรรค์ให้” (คือแนะนำวิถีครองชีวิตให้ได้รับผลดีและความสุข)

ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับประชาชนนั้น จุดเน้นก็คือ ประชาชนอุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ ด้วยปัจจัยสี่ เป็นการให้วัตถุ (อามิสทาน) พระสงฆ์ก็ตอบแทนประชาชนด้วยการให้ธรรม (ธรรมทาน) คือแสดงธรรม ปฏิบัติธรรมให้ประชาชนเห็นเป็นตัวอย่าง นอกจากนี้ ในวินัยยังมีบทบัญญัติสำหรับรักษาความสัมพันธ์ ระหว่างพระสงฆ์กับประชาชนให้อยู่ในสภาพที่ถูกต้องและมั่นคง ให้สถาบันคณะสงฆ์อยู่ในฐานะมีเกียรติ เป็นที่เคารพเทิดทูนอนุเคราะห์ประชาชนด้วยคุณธรรม หวังประโยชน์สุขแก่ประชาชนอย่างแท้จริง มิใช่พึ่งอามิสหรือกลายเป็นคลุกคลีกับคฤหัสถ์ เช่น มิให้ภิกษุประจบคฤหัสถ์ ด้วยการยอมตัวลงรับใช้เขาในกิจการต่าง ๆ มิให้เป็นคนมักขอ ซึ่งทำให้คนเสื่อมศรัทธาและความเคารพจากสถาบันสงฆ์และพระศาสนาให้มีการลงโทษผู้ทำลายความสัมพันธ์อันดีนี้ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายภิกษุหรือคฤหัสถ์ เช่น บัญญัติให้สงฆ์พิจารณาลงปฏิสารณียกรรมแก่ภิกษุผู้ทำความผิดต่อคฤหัสถ์ หากหากำจัดผลประโยชน์ของเขาทำให้เขาเดือดร้อน ยุแหย่ให้คฤหัสถ์แตกแยกกัน หรือรับคำกับเขาแล้วไม่ทำจริง เป็นต้น โดยลงโทษให้ไปขอขมาต่อคฤหัสถ์นั้น และในทำนองเดียวกัน สำหรับคฤหัสถ์ที่ทำความผิดต่อสงฆ์ในความผิดที่คล้ายคลึงกันนั้น ก็มีบทบัญญัติให้สงฆ์ลงโทษคว่ำบาตร”^{๒๓}

พุทธศาสนาในประเทศไทย มีวัดและพระสงฆ์เป็นศูนย์กลางของสังคมและเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้แทนของวัดที่คอยชี้แนะแนวทางในการปฏิบัติตนของพุทธมามกะ ให้ไปในทางที่ดี เพื่อก่อให้เกิดความศรัทธาเชื่อถือ ว่า พระสงฆ์เป็นผู้มีสติปัญญารอบรู้วิชาการต่างๆ เหนือกว่าประชาชนทั่วไปซึ่งสามารถให้คำปรึกษาแก่ประชาชนที่มาขอคำปรึกษาได้เพราะโดยปกติแล้วประชาชนส่วนใหญ่ในประเทศไทยนับถือพุทธศาสนาและยอมรับนับถือความสามารถของพระสงฆ์ตลอดมาดังในสมัยสุโขทัย พระเจ้าแผ่นดินได้ใช้วัดเป็นสถานที่ให้การศึกษาอบรมประชาชนควบคู่ไปกับการทำพิธีทางศาสนา ส่วนพระสงฆ์ก็จะทำหน้าที่เผยแผ่พุทธศาสนาและอบรมประชาชนควบคู่ไปกับการทำพิธีทางศาสนา ส่วนพระสงฆ์ก็จะทำหน้าที่เผยแผ่พุทธศาสนาและอบรมให้ประชาชนมีคุณภาพ เพื่อสนองนโยบายบ้านเมือง และต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาสภาพสังคมมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นทำให้วัดมีบทบาทต่อประชาชนมากตามไปด้วยโดยเฉพาะในด้านให้การศึกษาแก่ประชาชน วัดจะจัดให้ตามความสามารถเท่าที่พระสงฆ์ในวัดนั้นๆ จะจัดให้ได้หรือถ้าประชาชนมีความต้องการความรู้เพิ่มเติม ก็จะแสวงหาพระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถตรงกับความต้องการของเขาเหล่านั้น และนิยมฝากลูกหลานให้เป็นศิษย์ เข้ารับการศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ในด้านที่เกี่ยวกับการป้องกันตัว และการเรียนหนังสือทั้งภาษาไทยและภาษาบาลีเพื่อเตรียมเข้าสู่การอุปสมบทต่อไปและในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงรัชกาลที่ ๔ การศึกษาต่างๆ ก็ยังจัดให้อยู่ในวัด ดังจะเห็นได้จากการสร้างหอมนต์ยี่ธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อใช้เป็นที่ให้ราชบัณฑิตสอบพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร และสร้างวัดโพธิ์ขึ้นพร้อมกับวาดภาพฤษีตัดตน เขียนตำรายาต่างๆ ไว้ตามระเบียงโบสถ์และวิหารเพื่อให้ประชาชนทั่วไปได้ศึกษาหาความรู้ จะเห็นได้ว่าวัดและพระสงฆ์กับชุมชนนั้นเป็นของคู่กันมาแต่สมัยโบราณของไทย เพราะวัดนอกจากจะให้การศึกษาแก่ชุมชน ยังเป็นสถานที่สำหรับประกอบกิจกรรมหรือทำพิธีทางศาสนาอีกด้วย วัดยังมีบทบาทหน้าที่ด้านอื่น ๆ ดังนี้

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

(๑) เป็นสถานศึกษาสำหรับชาวบ้าน ส่งกุลบุตรมารับใช้พระ รับการอบรมทางด้านศีลธรรมและเล่าเรียนวิชาต่างๆ ตามที่มีสอนในสมัยนั้นๆ รวมทั้งเป็นศูนย์รวมของเยาวชน (๒) เป็นสถานสงเคราะห์ บุตรหลานของชาวบ้านที่ยากจนได้มาอาศัยเลี้ยงชีวิตอยู่ศึกษาเล่าเรียนด้วย ตลอดถึงผู้ใหญ่ที่ขัดสนมาอาศัยวัด (๓) เป็นสถานพยาบาลที่แจกจ่ายยา รักษาผู้เจ็บป่วย (๔) เป็นที่พักคนเดินทาง (๕) เป็นสโมสรที่ชาวบ้านมาพบปะสังสรรค์ พักผ่อนหย่อนใจ หากความรู้เพิ่มเติม (๖) เป็นสถานบันเทิงที่จัดงานเทศกาลและมหรสพต่างๆ สำหรับชาวบ้าน (๗) เป็นที่ไกล่เกลี่ยข้อพิพาท เป็นที่ปรึกษาแก้ปัญหาชีวิตครอบครัวและความทุกข์ต่างๆ (๘) เป็นศูนย์กลางศิลปวัฒนธรรมที่รวบรวมศิลปกรรมต่างๆ ของชาติเปรียบเสมือนพิพิธภัณฑ์ (๙) เป็นคลังวัสดุสำหรับเก็บของใช้ไว้ซึ่งชาวบ้านจะได้ใช้ร่วมกันเมื่อมีงานวัดและขอยืมไปใช้เมื่อคนมีงานต่างๆ (๑๐) เป็นศูนย์กลางการปกครอง ที่กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านจะเรียกลูกบ้านมาประชุมกันบอกแจ้งกิจกรรมต่างๆ (๑๑) เป็นที่ประกอบพิธีกรรมหรือให้บริการด้านพิธีกรรมอันเป็นเรื่องผูกพันกับชีวิตของทุกคนในระยะต่างๆ บทบาทของพระสงฆ์ และวัดในสังคมปัจจุบันว่า พระสงฆ์ และวัดมีบทบาทมาก พระสงฆ์ และวัดต้องอยู่ข้างเคียงกัน ชาตอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ ดังนั้น เมื่อเอ่ยถึงวัดก็หมายถึงพระสงฆ์ด้วยวัดเป็นศูนย์กลางสำคัญในชีวิตพระสงฆ์ในฐานะผู้อยู่อาศัยและปกป้องรักษาวัดก็ย่อมจะมีบทบาทที่สำคัญมากในชุมชนโดยอัตโนมัติบทบาทตามประเพณีของพระสงฆ์ประกอบ ด้วยการสอนธรรม เป็นพิธีกรในการประกอบพิธีกรรม ช่วยส่งเสริมความสามัคคีของชาวบ้าน ปลอดภัยประชาชน ในยามเจ็บไข้ได้ป่วย หรือเป็นทุกข์และช่วยตัดสินปัญหาข้อพิพาทระหว่างสมาชิกของหมู่บ้าน พระสงฆ์มีการติดต่อกับชาวบ้านทุกวัน และพัวพันกับปัญหาทางโลกของชาวบ้านบทบาททางสังคมของพระสงฆ์จะเป็นการสนองตอบต่อช่องว่างที่รัฐบาลไม่อาจช่วยเหลือ ประชาชนได้ เช่น ขาดสถานที่เรียนหนังสือขาดที่รักษาพยาบาล ไม่มีระบบตำรวจและศาลยุติธรรมในการบริการทางสังคมและสวัสดิการชุมชนเมื่อไม่มีสิ่งดังกล่าวพระสงฆ์จึงเป็นผู้ตัดสินปัญหาความขัดแย้ง ทำการอบรมเด็กดื้อที่พ่อแม่ไม่อาจจะอบรมได้และช่วยอนุเคราะห์เด็กกำพร้า พระสงฆ์ช่วยสร้างและสั่งสอนเทคนิคขั้นพื้นฐานซึ่งเรียนได้ในวัด เช่น สถาปัตยกรรม ช่างไม้ ช่างก่ออิฐปูน ช่วยปรับปรุงการเกษตรและรักษาโรคด้วยยาแผนใหม่ จากข้อเท็จจริงดังกล่าว

อาจกล่าวได้ว่า พระสงฆ์เป็นผู้รับใช้ประชาชนในชนบท ช่วยรักษาประเพณีและพิธีกรรม นำเสถียรภาพมาสู่สังคมและช่วยสร้างความทันสมัยให้เกิดขึ้นในหมู่บ้าน ดังนั้น ผู้นำที่แท้จริงคือพระสงฆ์ ซึ่งช่วยวางแผนแนะนำและสนับสนุนงานของชาวบ้าน ข้าเลื่อง วุฒิจันทร์^{๒๔} กล่าวถึงงานของพระสงฆ์เพื่อความมั่นคงแห่งชาติไทยในสังคมปัจจุบัน แบ่งได้เป็น ๓ ประเภท คือ การพัฒนาคุณภาพของพลเมือง การสงเคราะห์ประชาชนและการช่วยเหลืองานของทางราชการ ดังต่อไปนี้ ๑) การพัฒนาคุณภาพของพลเมือง คุณภาพของพลเมืองโดยเฉพาะด้านคุณธรรมจริยธรรม มีความสำคัญต่อความมั่นคงแห่งชาติอย่างยิ่ง งานของพระสงฆ์ในด้านนี้ ได้แก่ (๑) การให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรของชาติทุกระดับอายุให้เข้ามาอยู่ในพระธรรมวินัยศึกษาและปฏิบัติพระธรรมวินัย (๒) การเทศนา อบรม สั่งสอนประชาชนที่มาทำบุญที่วัดในวันธรรมสวนะและในงานทำบุญบำเพ็ญกุศลต่างๆ ตามประเพณีหรือในงานเทศกาลต่างๆ การเทศน์ทางวิทยุ โทรทัศน์การบรรยายธรรม การสนทนาธรรม การปาฐกถาธรรม การเขียนบทความเผยแพร่ทางหนังสือพิมพ์การเรียบเรียงหนังสือธรรมะเผยแพร่

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔-๒๕-๒๖.

แม่ในงานและโอกาสต่างๆ ตลอดจนกิจกรรมเผยแผ่พุทธศาสนาทั้งปวง เช่น งานพระธรรมทูต งานพระธรรมจาริก งานตามโครงการอบรมประจำตำบล (๓) การจัดสอนศาสนาศึกษาแก่เด็กและประชาชน (๔) การดำเนินกิจการคณะสงฆ์และการพระศาสนาของวัดต่างๆ ทั่วประเทศ (๒) การสงเคราะห์ประชาชน เป็นหน้าที่สำคัญของพระสงฆ์ พระสงฆ์ได้สงเคราะห์ประชาชนทั้งทางด้านขวัญและกำลังใจและวัตถุอีกด้วย ดังนี้ (๑) การให้ความสะดวกในการบำเพ็ญกุศลแก่ประชาชนตามประเพณีเกี่ยวกับชีวิตและตามประเพณีเกี่ยวกับส่วนรวม (๒) การช่วยประกอบศาสนพิธีในงานทำบุญบำเพ็ญกุศลต่างๆ (๓) การให้ที่พักอาศัยแก่นักเรียน นิสิต นักศึกษาต่างท้องถิ่นที่มาศึกษาเล่าเรียน อยู่ในเมือง การให้ที่พักอาศัยแก่บุคคลที่มารักษาตัว การให้ที่ดินหรือให้เช่าที่ดินในราคาถูกให้ประชาชนที่ขาดเงินปลูกบ้านอาศัย (๔) การดูโชคชะตาราศี การประพรมน้ำพระพุทธมนต์ การให้ฤกษ์ยาม (๕) การให้ทางราชการหรือส่วนรวมใช้สถานที่ของวัดประชุมราษฎร เป็นหน่วยเลือกตั้งจัดงานหารายได้เพื่อสาธารณกุศล ตลอดจนการให้ใช้ที่ดินของวัดสร้างสาธารณสถานต่างๆ (๖) การรักษาโรคภัยไข้เจ็บ การให้คำปรึกษาในหน้าที่การงาน การเป็นผู้นำในการก่อสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์ในท้องถิ่น (๗) การให้ที่พักพิงแก่ประชาชนผู้ประสบสาธารณภัยและภัยจากธรรมชาติ การรวบรวมสิ่งของจากผู้บริจาคไปให้การสงเคราะห์แก่ผู้ประสบภัยต่างท้องถิ่น (๘) การช่วยเหลืองานทางราชการ พระสงฆ์พยายามที่จะช่วยเหลืองานทางราชการทั้งในด้านการปกครอง การสงเคราะห์ประชาชน และการรักษาความปลอดภัยของชาติ เช่น (๑) ช่วยในการอบรมชี้แจงราษฎรให้รู้จักผิดชอบชั่วดี การปฏิบัติตามคำแนะนำชักชวนของรัฐบาลหรือผู้ปกครองบ้านเมืองระดับต่างๆ (๒) ช่วยสงเคราะห์ประชาชนโดยรับช่วงงานจากเจ้าหน้าที่รัฐบาลให้การสงเคราะห์ในท้องถิ่นกันดารที่วัดตั้งอยู่ (๓) การช่วยทางราชการเกี่ยวกับกิจการอันเกี่ยวกับความมั่นคง

สรุปความว่า สังคมจะพัฒนาได้ต้องพัฒนาที่ตนเองก่อน คือให้ทุกคนหันมาพัฒนาที่จิตใจจิตใจของตน ดังที่พระพุทธพจน์ตรัสไว้ว่า “จิตตํ ทนตํ สุขาวหํ”^{๒๕} แปลว่า “จิตที่คุ้มครองแล้ว นำสุขมาให้ ดังนี้” ฉะนั้นสิ่งที่สำคัญก็คือพื้นฐานของสังคมที่ดีผู้คนในสังคมจะต้องตั้งอยู่บนหลักธรรมของพระพุทธศาสนา เพราะมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของสังคม สังคมจะดีอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขคนในสังคมจะต้องมีศีลธรรม มีคุณธรรม มีจริยธรรม เช่น มีศีล มีสัจจะ มีเมตตากรุณา มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ป้องกันดองสามัคคี เสียสละส่วนตนเพื่อประโยชน์ส่วนรวม อาจสรุปได้ว่า สังคม หมายถึงกลุ่มคนที่อยู่ร่วมกันตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป และมีความสัมพันธ์ปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่ง โดยทั้งหมดยอมรับแบบแผน วัฒนธรรมประเพณี หรือวิธีการและกฎเกณฑ์ของกลุ่มคนในการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันของตนเองและกลุ่มคนนั้นๆ

พระสงฆ์ปกติท่านมีบทบาทในการพัฒนาสังคมอยู่แล้ว เพราะท่านได้บรรพชาอุปสมบทเข้ามาสู่พระธรรมวินัย หมั่นฝึกฝนอบรมกาย อบรมใจ ซึ่งเป็นการพัฒนาตัวเองให้ดีก่อนตามหลักพระธรรมวินัยนั้น แล้วนำไปสอนให้บุคคลในสังคมพัฒนากายพัฒนาใจ ตามไปด้วย ฉะนั้นวัดจึงเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในชุมชน ในการพัฒนาวัด พัฒนาหมู่บ้าน พัฒนาชุมชน เมื่อมีการจัดการประชุมสัมมนาต่างๆ ขึ้น พระสงฆ์ที่อยู่ในวัดเขตชุมชนนั้น ท่านก็จะได้รับอาราธนาให้ไปเป็นประธานในการประชุมคราวนั้นๆ แลพระสงฆ์ท่านก็จะนำเอาหลักพุทธธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนา เข้า

^{๒๕} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙.

อุทัย หิรัญโต กล่าวว่า “วัฒนธรรม คือ มรดกทางสังคมโลกที่ได้ตกทอดมาเป็นสมบัติของมนุษย์ในสมัยปัจจุบัน และนำมาใช้ในการครองชีวิตเป็นแบบแผนแห่งการครองชีวิต (Design of Living) หมายความว่า วัฒนธรรม เป็นแบบฉบับที่ทำการกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ลงไปว่า จะต้องทำอะไรและทำอย่างไร คิดอย่างไร รู้สึกอย่างไร อะไรดีอะไรชั่ว วัฒนธรรมมิได้หมายความถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์สร้างและรับปฏิบัติสืบต่อมา

ยูทอ คักดีเดชยนต์ ได้กล่าวว่า “วัฒนธรรม” รวมถึงความคิดและแบบแผนพฤติกรรมทุกอย่างที่ตกทอดสืบต่อกันมาโดยทางการสื่อสารหรือส่งสัญลักษณ์ ไม่ตกทอดทางกรรมพันธุ์ เราเรียนรู้วัฒนธรรมโดยอาศัย คำพูด ท่าทาง เช่น การที่นักธุรกิจสร้างรังได้นั้นเป็นการตกทอดทางกรรมพันธุ์ แต่การที่มนุษย์รู้จักสร้างบ้านพักที่อยู่อาศัยนั้น เป็นการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม”^{๒๗}

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับวัฒนธรรมไทย พระพุทธศาสนา แปลว่า คำสั่งสอนของท่านผู้รู้ หรือของผู้ใหญ่ หรือของผู้ตื่นจากกิเลส หรือของผู้ปลุกให้คนอื่นตื่นจากกิเลส หรือของผู้เบิกบาน วัดเป็นสถานที่อบรมจิตใจพระสงฆ์เป็นผู้สอนศีลธรรมแก่ประชาชน และพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นรากฐานของวัฒนธรรมสอนให้เป็นคนดีมีเหตุผลไม่เชื่อแบบงมงาย เช่น”^{๒๘} (๑) สอนให้มีเสรีภาพทางความคิด (๒) สอนให้รู้จักความดี ความชั่ว เชื่อเรื่องกรรม (๓) สอนให้มีความเสมอภาค ไม่ถือชั้นวรรณะ (๔) สอนให้มีภราดรภาพ มีเมตตา เคารพซึ่งกันและกัน (๕) สอนให้เมตตาหาประมาณมิได้ (๖) สอนให้รักสันติ (๗) สอนให้พึ่งตนเอง (๘) สอนให้ยอมรับความสามารถของคนอื่น (๙) สอนให้ดำเนินชีวิตแบบทางสายกลาง ไม่หย่อนหรือตึงเกินไป ฯลฯ วัฒนธรรมแห่งปัญญา ปัญญาคือมณีอันล้ำค่าของมนุษย์ ปัญญา เป็นคุณสมบัติพิเศษอย่างเอกอยู่ในหมู่มนุษย์จริงอยู่สัตว์หรือสิ่งมีชีวิตอื่นก็มีปัญญาเหมือนกัน แต่ปัญญาในสิ่งมีชีวิตอื่นเหล่านั้น ยังไม่อาจพัฒนามาถึงขีดสูงสุดเหมือนปัญญาที่มีอยู่ในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย”^{๒๙} ส่วนมนุษย์นั้น เมื่อแรกเกิดมาอาจมาพร้อมกับกิเลส หรือสัญชาตญาณเต็มไปด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง ความริษยา ความรุนแรง ความเกลียดชัง แต่ต่อมาเมื่อได้รับการศึกษาพัฒนาปัญญาเป็นอย่างดีแล้ว ก็อาจพัฒนาศักยภาพทางกายทางจิตให้แล้วกล้ำขึ้นไปตามลำดับจนสามารถเปลี่ยนแปลงตัวเองให้ประเสริฐยิ่งขึ้นไป จากปุชน พัฒนาต่อไป กลายเป็นกัลยาณชน จากกัลยาณชน พัฒนาต่อไป กลายเป็นอริยชน จากผู้ที่เกิดมาแล้วถูกคนอื่นสอน แต่เมื่อโตขึ้นอาจมีปัญญา กลายมาเป็นผู้สอนคนอื่น หรือเหนือขึ้นไปกว่านั้นอาจบรรลุถึงความล้ำเลิศทางปัญญา กลายเป็นศาสดาของมนุษย์และเทวดาอย่างพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้ ปัญญาของมนุษย์นั้น เมื่อถูกพัฒนาแล้ว จะทำให้สถานภาพทางจิต ทางบุคลิกภาพ ทางปัญญา รวมทั้งทางสังคมของบุคคลคนนั้นเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น ประณีตขึ้น สูงส่งขึ้นตามลำดับ เหมือนหนึ่งบัวที่เกิดแต่ตมและน้ำอันเป็นของสกปรกแต่เมื่อเติบโตขึ้นก็ลอยพ้นตมและน้ำนั้นขึ้นไป เป็นต้นว่า บางคนอาจเกิดมาในบ้านนาป่าดง แต่พอได้รับการศึกษาอย่างดี ก็กลายเป็นนักคิด นักปราชญ์ นักการเมือง นักบวช ศาสดา หรืออาจกลายมาเป็นผู้ผู้นำของประเทศ ที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทั้งแก่ตัวเองและแก่มหาชนอย่าง

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^{๒๘} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วัฒนธรรมไทย**.

^{๒๙} พระมหาวิมลชัย วชิรเมธี, **วิชาแรกวิชาชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์ปรมาณู, พิมพ์ซ้ำจำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๓.

มากมาย”^{๓๐} วิธีพัฒนาปัญญา ปัญญาเป็นคุณสมบัติที่มีอยู่แล้วในคนทุกคน(สชาติกปัญญา = ปัญญาที่พร้อมกับการถือกำเนิด) แต่คนที่รู้จักพัฒนาปัญญาอย่างถูกวิธี ปัญญาที่จะเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ ส่วนคนที่ไม่รู้จักวิธีพัฒนาปัญญา ปัญญาที่จะพัฒนาไปอย่างล่าช้า ขาดความแหลมคม ไม่สุขุมลุ่มลึก ไม่อาจแทงทะลุทะลวงปัญหาที่ยุ่งยาก ไม่อาจบริหารจัดการชีวิตและหน้าที่การงานให้ประสบความสำเร็จ รุ่งโรจน์โชตินาการเหมือนคนที่พัฒนาปัญญา วิธีพัฒนาปัญญามีอยู่หลายแบบ ในที่นี้ขอแนะนำพอให้เห็นเป็นแนวทางสำหรับสืบค้นต่อไปเพียงบางแบบเท่านั้น ปัญญามาจาก ๓ แหล่งคือ สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นมาจากการศึกษาหาความรู้ ปัญญาที่เกิดมาจากการสดับตรับฟัง ปัญญาที่เกิดมาจากการถ่ายทอดของผู้อื่น ปัญญาที่ขึ้นมาจาก การสังมองค์ความรู้ จินตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นมาจากการรู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักใช้ปัญญา สอบสวนสืบสวน สืบสาวหาเหตุปัจจัย หรือการรู้จักใช้เหตุผลนึกคิดพิจารณาสิ่งต่างๆ เรื่องราวต่างๆ ปัญหาต่างๆ อย่างเป็นระบบ อย่างมีระเบียบวิธี รวมทั้งการใช้วิธีทางตรรกศาสตร์ในการขบคิดอย่างสุขุมลุ่มลึก เป็นต้น ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการลงมือทำงาน ลงมือสั่งสมประสบการณ์ในสาขาวิชาชีพร่างๆ จนตกผลึกเป็นปัญญาเฉพาะบุคคล เฉพาะสาขา กลายเป็นผู้มีปัญญาที่ถึงพร้อมด้วยทักษะในเรื่องนั้นๆ มากกว่าคนอื่น ปัญญาที่เกิดจากทั้งสามแหล่งนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า – ปัญญาบนฐานความรู้ (รู้มาก เรียกว่า พหูสูต) – ปัญญาบนฐานความคิด (คิดเก่ง เรียกว่า นักคิด) – ปัญญาบนฐานความเห็นแจ้ง (รู้แจ้ง เรียกว่า อริยบุคคล)”^{๓๑}

สรุป วัฒนธรรม จึงหมายถึงทุกสิ่งอย่าง ที่แสดงออกถึงการดำเนินตามวิถีชีวิตของมนุษย์เราที่อาศัยอยู่ในสังคมไม่ว่าจะเป็นชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งก็ตาม รวมถึงความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ความรู้ ตลอดจนทั้งด้านเทคโนโลยีต่างๆ ในยุคสมัยนั้น ๆ โดยได้วิวัฒนาการถ่ายทอดสืบต่อกันมา อย่างมีระบบแบบแผนอันดีงาม ส่วนพระสงฆ์ไทยได้รับการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมมาจากพระพุทธเจ้าและพระสาวกจากรุ่นก่อนมาแต่สมัยพุทธกาล ระบบทางวัฒนธรรมของพระสงฆ์มีเอกลักษณ์ประจำไม่เหมือนชาวบ้านทั่วไปโดยมีข้อวัตรปฏิบัติต่างจากบุคคลทั่วไป พระสงฆ์มีพระวินัยเพื่อนำไปปฏิบัติ ๒๒๗ ข้อ เป็นข้อบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงประทานไว้ในคราวครั้งพุทธกาล ตลอดจนวิถีชีวิตของชนบทร่วมประเพณีความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ก็สืบต่อกันมาจนเป็นที่ศรัทธายอมรับนับถือกันมากว่าสองพันห้าร้อยหกสิบกว่าปีแล้ว และการพัฒนาวัฒนธรรมในด้านปัญญาจึงเป็นสิ่งที่มีความเจริญงอกงามมีคุณค่ามากที่สุด เพราะจะทำให้บุคคลก้าวต่อไปข้างหน้าอย่างไม่หยุดยั้ง จากปุถุชนคนธรรมดา เป็นจนถึงกัลยาณชน และอริยชน จนถึงความพ้นทุกข์ ดังที่มีพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างนั้น

๔.๓ การพัฒนาคุณภาพชีวิตของพระสงฆ์ไทย

การพัฒนาที่เน้นความเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจเพียงมิติเดียวทำให้เกิดช่องว่างของการกระจายรายได้ระหว่างคนที่อยู่ในภาคอุตสาหกรรม และภาคเกษตรกรรมมีสูงขึ้น ทำให้มีการเคลื่อนย้ายแรงงานจากภาคเกษตรกรรม มาสู่ภาคอุตสาหกรรม จนก่อให้เกิดสภาพของชุมชนในชนบทล่มสลาย การพัฒนาตามแนวคิดกระแสหลักนี้ ก่อให้เกิดปัญหาในด้านต่างๆ โดยเฉพาะปัญหาทางด้านจริยธรรมและความรับผิดชอบต่อสังคมส่วนรวมและในท่ามกลางความตึงตันของการแก้ไข

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔-๕-๖.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑-๑๓.

ปัญหาที่เกิดจากการพัฒนาตามแบบแผนของตะวันตกนี้ ก็ได้มีนักคิดต่างๆ ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่เน้นความเป็นตะวันออก คือการที่จะต้องพัฒนาด้านจิตใจพร้อมกับการพัฒนาทางด้านวัตถุ เป้าหมายของการพัฒนาคือการปลดปล่อยตนเองให้พ้นจากความทุกข์ทั้งทางกายและจิตใจ โดยการให้ความสำคัญกับความสุขทางจิตใจอันเกิดจากความมีอิสรภาพที่พึ่งตนเองได้และความเข้มแข็งของบุคคลและสังคม ซึ่งเป็นเครื่องชี้ให้เห็นระดับของการพัฒนาประการหนึ่งในบรรดาตัวชี้วัด ๔ ประการ คือ ๑.) พัฒนากาย (กายภาวนา) มีการพัฒนาทางกายภาพ อันได้แก่ มีร่างกายสมบูรณ์แข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ ไม่ขาดอาหาร มีเสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย ยาบรรเทารักษาโรค มีสภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและสังคมที่ดี ๒.) พัฒนาศีล (ศีลภาวนา) มีการพัฒนาด้านระเบียบกฎเกณฑ์ กฎหมายอันเป็นกติกาในการอยู่ร่วมกันในสังคมที่ให้ความสงบสุข เป็นธรรมแก่ทุกฝ่ายสามารถขัดข้อขัดแย้งและจัดสรรผลประโยชน์ได้อย่างยุติธรรมโดยเฉพาะเป็นกติกาที่อยู่ในจิตสำนึกของผู้คนที่เรียกว่าเป็นการพัฒนาทางสังคม ๓.) พัฒนาจิต (จิตตภาวนา) มีการพัฒนาจิตใจ ด้วยการฝึกฝนอบรมจิตใจให้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทั้ง ๓ ด้าน คือ คุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต (๓.๑) คุณภาพจิต เป็นจิตที่มีพื้นฐานที่ดี อันได้แก่ มีเมตตา ความรัก ความเป็นมิตร ความปรารถนาประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น มีความกรุณา มีใจเสียสละแบ่งปันน้ำใจเผื่อแผ่อบอ้อมอารี (๓.๒) สมรรถภาพจิต เป็นจิตที่มีความสามารถ เนื่องจากถูกฝึกให้มีสติมีความพากเพียรสู้งาน มีความอดทนมีสมาธิแน่วแน่ มีสัจจเอาจริงเอาจังมีความเด็ดเดี่ยวต่อปณิธานและอุดมการณ์ในใจ (๓.๓) สุขภาพจิต เป็นจิตที่มีสุขภาพดี มีจิตใจเป็นสุข สดชื่น ร่าเริง เบิกบาน ปลอดโปร่ง สงบผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ๔.) พัฒนาปัญญา (ปัญญาภาวนา) มีการพัฒนาปัญญา อันได้แก่ ความรู้ความเข้าใจในศิลปะและศาสตร์ต่างๆ อย่างไม่มีอคติ มีความรู้ความเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริงรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารคือโลกและชีวิต ถึงขั้นทำจิตให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์”^{๑๒}

บ๊วย อังภากรณ์ ได้เสนอแนวคิดบทบาทของพุทธศาสนาที่มีต่อการพัฒนาประเทศไว้ว่า ถ้าปราศจากศีลธรรมเสียแล้ว การพัฒนาประเทศไม่ว่าจะพัฒนาไปทำนองใด ย่อมจะบกพร่องและไม่สมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะพัฒนาไปในด้านเป้าหมายซึ่งจะผิด ผลสุดท้ายอาจจะพัฒนาไปทำนองที่จะเห็นความเจริญทางวัตถุซึ่งเป็นเรื่องสำคัญยิ่งกว่าเรื่องที่สำคัญแท้ๆ คือความเจริญในทางปัญญาและในทางศีลธรรม การขาดจากศีลธรรมนั้น จะทำให้โลกเสื่อมโทรม พระพุทธศาสนาจะช่วยเหลือในการพัฒนาชาติได้ดั่งนั้น ย่อมอาศัยพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสื่อสำหรับสืบพระศาสนาการที่พุทธศาสนาจะช่วยให้มีการพัฒนาชาติได้ดีจริงๆ ก็คือ อาศัยหลักเกณฑ์บางประการ ดังนี้ (๑) ความเชื่อในพุทธศาสนา ต้องเป็นความเชื่อที่บริสุทธิ์ไม่เจือปนความเชื่อถือโชคลางทางไสยศาสตร์ พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “คนโง่มีแต่พิเคราะห์ดวงดาว” ฉะนั้น ในการที่จะทำให้มนุษย์โลกมีความสมบูรณ์ทั้งในด้านวัตถุและสติปัญญา ก็ควรจะพัฒนาศาสนาให้มีความบริสุทธิ์ (๒) ความเชื่อในพุทธศาสนา เป็นความเชื่อที่มีมูลฐาน ตั้งอยู่ในเหตุผลและวิชาไม่ใช่ตั้งอยู่ในความเชื่อโดยงมงายอย่างเดียว หรือวิชา พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ท่านทั้งหลายอย่าพึงเชื่อสิ่งใดเพียงเพราะที่ได้ฟังตามๆ กันมา หรือเพราะเคยเห็นเช่นนั้นๆ ต่อ ฯลฯ ท่านจงเอาข้อที่ได้เห็น ได้ฟังได้ตรึกตรองดูด้วยเหตุผลจนเกิดความชัดเจนแล้วจึง

^{๑๒} อ่างใน พระครูพนมมงคลวิเชียร, บทบาทของพระสังฆาธิการต่อการพัฒนาสังคมในจังหวัดนนทบุรี; **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๘-๑๙.

ค่อยเชื่อ” (๓) การที่จะนำเอาคำสอนของพุทธศาสนามาประยุกต์กับสภาพปัจจุบัน ซึ่งลักษณะของสังคมได้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และก็มีมีการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆ จึงจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลง วิธีการประยุกต์พระธรรม ซึ่งเป็นอมตะอยู่แล้ว มาใช้กับสภาพปัจจุบัน ซึ่งจะต้องมีการศึกษาและวิจัยอย่างถ่องแท้ (๔) การพัฒนานั้น จำเป็นที่จะต้องใช้ทางโลกและทางธรรม เพราะฉะนั้น ทางฝ่ายพระสงฆ์ก็ดี ทางฝ่ายบ้านเมืองก็ดีต้องร่วมมือกันอย่างมาก มีหลายกรณีที่ฝ่ายบ้านเมืองเพิกเฉยต่อความสำคัญของวัดในชนบทและในเมืองและเพิกเฉยต่อความสำคัญของการเป็นผู้นำของพระสงฆ์ในหมู่บ้าน ถ้าความร่วมมือทั้งฝ่ายสงฆ์และฝ่ายฆราวาสดำเนินไปด้วยดี ก็จะเป็นประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายบ้านเมืองก็ได้พึ่งพุทธศาสนา ฝ่ายพุทธศาสนา ก็จะได้ทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองด้วย”^{๓๓} การพัฒนาตนเองตามแนวทางพระพุทธศาสนา ตามแนวคิทางพุทธศาสตร์ การพัฒนาตนเป็นการเรียนรู้และการปฏิบัติเพื่อไปสู่ความพอดี หรือการมีดุลยภาพของชีวิต มีความสัมพันธ์อันกลมกลืนระหว่างการดำเนินชีวิตของบุคคล กับสภาพแวดล้อมและมุ่งการกระทำตนให้มีความสุขด้วยตนเอง รู้เท่าทันตนเอง เข้าใจตนเองมากกว่าการพึ่งพาอาศัยวัตถุ จึงเป็นแนวทางการพัฒนาชีวิตที่ยั่งยืน หลักการพัฒนาตนตามแนวพุทธศาสตร์ประกอบด้วยสาระสำคัญ ๓ ประการ คือ ทมะ สิกขา และภาวนา ทมะ คือการฝึกนิสัยดั้งเดิมที่ยังไม่ได้ขัดเกลาให้เหมาะสม มีขั้นตอนสำคัญได้แก่ (๑) การรู้จักข่มใจ ข่มระงับความเคยชินที่ไม่ดีทั้งหลายได้ ไม่ยอมให้กิเลสบเร้า หลอกล่อ ชักนำไปสู่ความเลวร้ายได้ (๒) การฝึกปรับปรุงตนเอง โดยทำคุณความดี ให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

สิกขา คือการศึกษา เพื่อให้รู้แจ้ง รู้จักประโยชน์ มองทุกอย่างเป็นการเรียนรู้เพื่อปรับปรุงและพัฒนาตัวเอง เป็นกระบวนการฝึกฝนตนเองในการดำเนินชีวิต เรียกว่า ไตรสิกขา มี ๓ ประการ คือ (๑) ศีลสิกขา หมายถึงการฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย ทางวาจาและการประกอบอาชีพ ดำรงตนในสังคมแบบสาธุชน เป็นคนดีของสังคม เป็นคนมีระเบียบ มีวินัย ปฏิบัติหน้าที่ตามปทัสถานของสังคมสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างดีงามโดยมีความรับผิดชอบเกื้อกูลต่อสังคม (๒) จิตสิกขา หมายถึงการฝึกจิต สร้างคุณภาพและสมรรถภาพทางจิตให้เข้มแข็งมั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนเองได้ดี มีสมาธิ มีจิตที่สงบ บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพพร้อมที่จะใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้งและตรงตามสัจธรรม (๓) ปัญญาสิกขา หมายถึงการฝึกปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจสรรพสิ่ง รู้แจ้งตามความเป็นจริง มีจิตใจเป็นอิสระและมีปัญญาบริสุทธิ์

ภาวนา คือ คำนี้ตรงกับคำว่าพัฒนา ซึ่งประกอบด้วย กายภาวนา ศีลภาวนา และปัญญาภาวนา เทียบได้กับการพัฒนาทางกาย พัฒนาทางสังคม พัฒนาการมณ และพัฒนาสติปัญญา

กายภาวนา หมายถึงการพัฒนาทางกายเพื่อให้เกิดการเจริญงอกงามในอินทรีย์ ๕ หรือ ทวาร ๕ ได้แก่ช่องทางการติดต่อสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และผิวหนัง การพัฒนาทางกายเป็นการส่งเสริมให้ความสัมพันธ์ทั้ง ๕ ทางเป็นไปอย่างปกติ ไม่เป็นโทษ ไม่มีพิษภัยอันตราย เช่น รู้จักสัมพันธ์ทางตา เลือกรับเอาสิ่งดีมีประโยชน์จากการเห็นทางตามาใช้ รู้จักสัมพันธ์ทางหู เลือกรับฟังสิ่งดีมีประโยชน์ ไม่รับฟังสิ่งเลวร้ายเข้ามา เป็นต้น

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๐.

ศีลภาวนา หมายถึงการพัฒนาการกระทำ ได้แก่การสร้างความสัมพันธ์ทางกายและวาจา กับบุคคลอื่นโดยไม่เบียดเบียนกัน ไม่กล่าวร้ายทำลายผู้อื่น ไม่กระทำการใดๆ ที่จะก่อความเดือดร้อน ให้แก่ผู้อื่น แต่จะใช้วาจาและการกระทำที่ดี ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลและเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่ดี

จิตตภาวนา หมายถึง พัฒนาจิตใจ เพื่อให้จิตมีคุณภาพดี สมรรถภาพทางจิตดี และ สุขภาพจิตดี คุณภาพจิตดี คือจิตใจที่มีคุณธรรม ได้แก่ มีเมตตา กรุณา มุทิตา มีศรัทธา และมีความ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นต้น สมรรถภาพทางจิตดี คือการมีความพร้อมในการทำงาน ได้แก่ ขันติคือมีความ อุดหนุน สมาธิคือความมีใจตั้งมั่น อธิษฐานคือมีความเด็ดเดี่ยว วิริยะคือมีความเพียร สติคือมีความ ระลึกเท่าทัน เป็นต้น ส่วนสุขภาพจิตดีเป็นสภาพจิตที่มีความสบายใจ อิ่มเอิบใจ แซ่มนั่น เบิกบาน เกิด ความสบายใจได้เสมอเมื่อดำรงชีวิตหรือทำกิจกรรมร่วมกับผู้อื่น

ปัญญาภาวนา หมายถึงการพัฒนาปัญญา ได้แก่การรู้เข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต ทำให้จิตใจเป็นอิสระได้จนถึงขั้นสูงสุด ส่งผลให้อยู่ในโลกได้โดยไม่ติด โลก มีอิสระที่จะเจริญเติบโตงอกงามต่อไป พระเทพเวที (ป.อ.ปยุตโต, ๒๕๓๒) เสนอวิธีการที่จะ พัฒนาตนไปสู่วิถีชีวิตที่ดีงาม เรียกว่า "รุ่งอรุณแห่งการพัฒนาตน" ไว้ ๗ ประการ ดังนี้ (๑) รู้จักเลือก หาแหล่งความรู้และแบบอย่างที่ดี ได้แก่ การรู้จักใช้สติปัญญาในการวิเคราะห์ พิจารณาในการเลือก เริ่มจากการเลือกคบคนดี เลือกตัวแบบที่ดี เลือกบริโภคนิสัยและข่าวสารข้อมูลที่มีคุณค่า เรียกว่า ความ มีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรตา) (๒) รู้จักจัดระเบียบชีวิต มีการวางแผนและจัดการกิจการงานต่างๆ อย่างมีระบบระเบียบ เรียกว่า ถึงพร้อมด้วยศีล (ศีลสัมปทา) (๓) ถึงพร้อมด้วยแรงจูงใจให้สร้างสรรค์ มีความสนใจ มีความพึงพอใจ มีความต้องการจะสร้างสรรค์กิจการงานใหม่ๆ ที่เป็นความดีงามและมี ประโยชน์ เรียกว่า ถึงพร้อมด้วยฉันทะ (ฉันทสัมปทา) (๔) มีความมุ่งมั่นพัฒนาตนให้เต็มศักยภาพ ผู้มี ความเชื่อในตนว่าสามารถจะพัฒนาได้ จะมีความงอกงามถึงที่สุดแห่งความสามารถของตน เรียกว่า ทำให้ตนให้ถึงพร้อม (อัตตสัมปทา) (๕) ปรับเจตคติและค่านิยมให้เหมาะสมกับการดำเนินชีวิตที่ดีงาม เอื้อต่อการเรียนรู้ ทำให้สติปัญญางอกงามขึ้น เรียกว่า กระทำความเห็นความเข้าใจให้ถึงพร้อม (ทิวฐิ สัมปทา) (๖) การมีสติ กระทบหรือรันทันตัวตลอดเวลา หมายถึง การมีจิตสำนึกแห่งความไม่ประมาท เข้าใจการเปลี่ยนแปลงของชีวิตและสภาพแวดล้อม เห็นคุณค่าของเวลาและใช้เวลาอย่างคุ้มค่า เรียกว่า ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท (อัปมาทสัมปทา) (๗) รู้จักแก้ปัญหาและพึ่งตนเอง จัดการ แก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ มีความคิดวิจารณ์ญาณตามเหตุปัจจัยด้วยตนเอง เรียกการคิดแบบนี้ว่า โยนิโสมนสิการ (โยนิโสมนสิการสัมปทา) การพัฒนาตนเองตามแนวพุทธศาสตร์ เน้นที่การพัฒนา จิตใจ ทำใจให้สงบ บริสุทธิ์ โดยการทำสมาธิ หรือวิปัสสนา”^{๓๔}

สรุป การพัฒนา ต้องพัฒนาโดยอาศัยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนานำไปประพฤติ ปฏิบัติ คือพัฒนาด้านจิตใจควบคู่กับทางด้านวัตถุ ได้แก่ พัฒนากาย มีสุขภาพกายดี พัฒนาศีล รู้จัก เคารพกฎระเบียบกฎเกณฑ์ เพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคม พัฒนาจิต จิตดีมีคุณภาพ สมรรถภาพจิตดี สุขภาพจิตดี พัฒนาปัญญา คือพัฒนาปัญญาให้เข้าใจศิลปและศาสตร์เข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็น จริง ปฏิบัติไปสู่ความพอดีมีดุลยภาพของชีวิต ระหว่างบุคคล กับสิ่งแวดล้อม พึ่งพาตนเองมากกว่า วัตถุ หมั่นฝึกฝนฝึกปรือนิสัยตนให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่ประสบพบเจออยู่เฉพาะหน้า รู้จักข่มใจ

^{๓๔} แหล่งที่ข้อมูล, http://theirowndevelopment.blogspot.com/2013/07/blogpost_8604.html ออนไลน์, ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.

และปรับปรุงตนเองให้ตั้งอยู่ในคุณความดียิ่งๆ ขึ้นไป เลือกรับคบบัณฑิต หลีกเลี้ยงคนพาล หาแบบอย่างที่ดีในการดำเนินชีวิต รู้จักจัดระเบียบชีวิต มุ่งมั่นพัฒนาตนเองให้เต็มเปี่ยมด้วยศักยภาพ ปรับเจตนา ค่านิยม ให้เหมาะสม โดยใช้สติสัมปชัญญะเป็นตัวกำกับ พิจารณาใคร่ครวญไตร่ตรองถึงเหตุปัจจัย อันจะนำจิตไปสู่ความสงบสุข บริสุทธิ์

๔.๔ บทสรุป

สรุปความว่า การนำหลักพุทธกิจมาประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตนั้น ผู้วิจัยนำมาประยุกต์ใช้ ๓ ด้าน คือการพัฒนาคุณภาพชีวิตการศึกษา การพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านสังคม การพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านวัฒนธรรม ซึ่งทั้งสามด้านนี้ก็ล้วนมาจากหลักพุทธกิจที่พระองค์ทรงบำเพ็ญมาตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา พระองค์ทรงออกบรรพชาและศึกษาเล่าเรียนในสำนักอาจารย์ทั้งสองจนได้อภิญญา ๘ แต่พระองค์ก็ไม่ทรงหยุดนิ่งเพียงแค่นั้น ทรงออกแสวงหาโมกขธรรมบำเพ็ญเพียรด้วยตนเองจนได้บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ จากนั้นพระองค์ได้ออกเที่ยวจากกรีกประกาศพระศาสนา โดยการสอนธรรม เพื่อให้พระพุทธศาสนาประดิษฐานมั่นคงลงในแผ่นดินชมพูทวีป ทรงแสดงธรรมให้กับเหล่าเวไนยสัตว์ ผู้พอจะรู้ธรรมบรรลุธรรมตามได้ ในด้านสังคมในบานะที่พระองค์ทรงเป็นสมาชิกของสังคมคนหนึ่ง ทรงทำประโยชน์อันยิ่งใหญ่มหาศาลให้กับมวลหมู่มนุษยชาติในสมัยนั้น เช่น ทรงเสด็จออกโปรดเหล่าพระประยูรญาติตลอดทั้งชาวเมืองต่างๆ ให้บรรลุธรรมตาม ด้านวัฒนธรรม พระองค์ทรงเป็นต้นแบบวัฒนธรรมของเหล่าพระสาวกทุกด้านวัฒนธรรมในการดำเนินวิถีชีวิตของพระสาวกทุกสิ่งทุกอย่างล้วนมาจากพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น เป็นผู้บัญญัติหรือกำหนดเป็นพระวินัย และขนบธรรมเนียมประเพณีของพระสงฆ์ จึงได้ปฏิบัติสืบทอดกันมาจนถึงยุคปัจจุบัน

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ในบทนี้ การศึกษาวิจัย เรื่อง ศึกษาการประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิต พระสงฆ์ไทย โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้ คือ (๑) เพื่อศึกษาหลักพุทธกิจในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของหลักพุทธกิจกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต (๓) เพื่อศึกษาการประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย มีรายละเอียดดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการวิจัย หลักพุทธกิจในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นมี ๕ ประการ ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้ (๑) ปุเรภัตตกิจ (๒) ปัจฉาภัตตกิจ (๓) ปุริมยามกิจ (๔) มัชฌิมยามกิจ (๕) ปัจฉิมยามกิจ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

พุทธกิจ แปลว่า กิจของพระพุทธเจ้า หรือที่เรียกว่า “พุทธจริยา ๓” คือ ๑. โลภัตถจริยา ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่ชาวโลก เสด็จไปแสดงธรรมในที่ต่างๆ ๒. ญาตัตถจริยา ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่พระประยูรญาติ เสด็จไปสอนธรรมจนได้ดวงตาเห็นธรรมและออกบวชตาม ๓. พุทธัตถจริยา ทรงประพฤติประโยชน์ในหน้าที่ประจำวันของพระพุทธเจ้าบัญญัติพระวินัยหรือหลักปกครองสงฆ์

๑. หลักพุทธกิจ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท พุทธกิจเป็นกิจประจำวันของพระพุทธเจ้า แบ่งออกเป็น ๕ ประการคือ (๑) ปุเรภัตตกิจ คือเวลาเช้า เสด็จออกบิณฑบาตเพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น (๒) ปัจฉาภัตตกิจ คือหลังจากทำภัตตกิจเสร็จแล้วพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่บุคคลต่างๆ ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต (๓) ปุริมยามกิจ คือกิจในปฐมยาม ทรงให้โอวาทแก่ภิกษุทั้งหลาย (๔) มัชฌิมยามกิจ คือทรงทำในยามอันมีเทวดาในหมื่นโลกธาตุมเหได้โอกาสต่างก็พากันเข้าเฝ้าทูลถามปัญหา (๕) ปัจฉิมยามกิจ คือทรงบำเพ็ญในยามสุดท้ายแบ่งกิจ ๓ ส่วนคือ ส่วนที่ ๑ ยับยั้งอยู่ด้วยเสด็จจงกรม ส่วนที่ ๒ ทรงสำเร็จสี่หยาสน์ ส่วนที่ ๓ ตรวจสอบสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ เพื่อพิจารณาว่าควรจะเสด็จไปโปรดหรือไม่

ความสำคัญของพุทธกิจ พุทธกิจเป็นจุดเด่นในการทำงานของพระพุทธเจ้า ที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญมาเป็นระยะเวลา ๔๕ พรรษา คือพระองค์ทรงบำเพ็ญครบบริบูรณ์ในหน้าที่ของพระพุทธเจ้า ทรงมีพระเมตตากรุณาอย่างหาประมาณมิได้ ต่อเหล่าเทวดา เวไนยสัตว์ โดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย ยากลำบากเพียงใดพระองค์ก็ทรงบำเพ็ญจนถึงวาระสุดท้าย เพื่อได้โปรดเวไนยสัตว์

วิธีปฏิบัติตามหลักพุทธกิจ พุทธกิจเป็นกิจที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงบำเพ็ญสืบต่อกันมา ดังนั้นพระสงฆ์ควรน้อมนำหลักปฏิบัตินี้ไปปรับเปลี่ยนเป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติตาม เพื่อเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต ชัดเจนจิตใจของตนเอง พระสงฆ์ต้องมีจิตสำนึกอยู่เสมอว่าเราเป็นเหล่าสาวกของพระพุทธเจ้าต้องเดินตามรอยที่พระองค์ทรงบำเพ็ญไว้เป็นตัวอย่าง คือ

(๑) เวลาเช้าออกบิณฑบาตเพื่อโปรดสัตว์

(๒) แสดงธรรมเพื่อเผยแผ่หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ให้พุทธศาสนิกชนทั่วไปได้รับทราบเพื่อจะได้น้อมนำไปประพฤติปฏิบัติ

(๓) อบรมสั่งสอนให้โอวาทแก่สัทธาวิหริกและอันเตวาสิก ที่อยู่ภายใต้การปกครองของตน

(๔) เป็นผู้มีความใฝ่ในการศึกษาหาความรู้ เพื่อจะได้เป็นที่ปรึกษาแก้ไขปัญหให้กับญาติโยมที่มาหา

(๕) ตรวจตราดูเรียบริ้อยภายในวัด หากมีการกระทำผิดพระธรรมวินัย ก็ให้คำแนะนำตักเตือนผู้ที่อยู่ภายใต้การปกครอง เพื่อเขาเหล่านั้นจะได้นำมาพัฒนาปรับปรุงแก้ไขตนเองให้ดียิ่งขึ้นไป

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องต่อการปฏิบัติ หลักปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงบำเพ็ญมาได้แก่ หลักบารมี ๑๐ ทศ ได้แก่

(๑) ทานบารมี คือเจตนาที่จะบริจาคตนเองและอุปกรณ์ต่างๆ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล (ปัญญา) กำกับอยู่การบริจาค การขจัดโลภะในไทยธรรม ความไม่ติดยึดวัตถุที่ควรบริจาค

(๒) ศีลบารมี คือความประพฤติทางกาย วาจา ที่มีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ อยู่ด้วยการงดเว้นสิ่งที่ไม่ควรกระทำและมีความตั้งใจกระทำสิ่งที่ควรกระทำเป็นต้น คือการสมทาน การทำลายความทุกข์ ความไม่มีโทษ ความเป็นของสะอาด

(๓) เนกขัมมบารมี คือการมีจิตคิดออกจากกามและภพ อันมีการเห็นโทษของกาม และภพทั้งหลายก่อน โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับการออกจากกามและภพ คือการอบรมให้เห็นโทษของกามและภพนั้น การหลุดพ้น มีพื้นฐานคือความสลัดใจ

(๔) ปัญญาบารมี คือความรู้ลักษณะทั่วไปและลักษณะพิเศษของธรรมทั้งหลาย โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับความเห็นแจ้งแทงตลอดสภาวะตามความเป็นจริง หรือการเห็นแจ้งแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาด ความโอภาสในวิสัยเพียงดังประทีป ความไม่หลง

(๕) วิริยบารมี คือการชวนช่วยที่จะกระทำประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วยกาย และใจ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศลกำกับ มีความพยายาม ความไม่ย่อหย่อนเรื่องที่ทำให้เริ่มมีวิริยะ หรือความสังเวช

(๖) ขันติบารมี คือการเกิดของจิต ที่จะอดทนต่อความผิดอันสัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว มีความไม่โกรธเป็นใหญ่ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับคือความข่ม ความอดทนต่อทั้งสิ่งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ ความอดกลั้นหรือความไม่โกรธ ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

(๗) สัจจบารมี คือการไม่กล่าวคลาดเคลื่อนจากความจริง มีการเว้นกล่าวบางอย่าง เป็นต้นโดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ การกล่าวไม่ผิดจากความจริง การกระทำสภาวะตามเป็นจริงให้แจ่มแจ้ง ความดีความถูกต้อง ความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม

(๘) อธิชฏานบารมี คือการตั้งมั่นสมทานอย่างไม่หวั่นไหว คือความตั้งมั่นที่เป็นไปในอาการต่างๆ อันกำกับด้วยกรุณาและอุบายโกศลกำกับ การตั้งมั่นในโพธิสมภารทั้งหลาย การข่มขจัดปฏิกิริยาของโพธิสมภารทั้งหลายเหล่านั้น ความไม่หวั่นไหวในที่นั้นคือโพธิสมภาร

(๙) เมตตาบารมี คือมีจิตใจไม่ประทุษร้าย มีความปรารถนาที่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่โลก อันมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับความเป็นไปเพื่อประโยชน์ นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล การนำออกซึ่งความอาฆาตเบียดเบียน ความพอใจของสัตว์ทั้งหลาย

(๑๐) อุเบกขาบารมี คือความดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอในความปรุงแต่งของสัตว์ ทั้งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับการวางเฉยเป็นกลาง การเห็นความ

เสมอปรากฏประจักษ์ชัดว่ากรรมเป็นของตน ซึ่งหลักกรรม ๑๐ ประการนี้ต้องบำเพ็ญเป็นขั้นๆ เพื่อให้ยิ่งยวดขึ้นไปตามลำดับขั้นตอนของการบำเพ็ญบารมี

และหลักนาถกรรมธรรม ธรรมเป็นที่พึ่ง เป็นหนักพึ่งผสมผสานที่พึ่งภายนอกกับที่พึ่งภายใน ทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนและบุคคลอื่นได้ คือ

(๑) ประพฤติดีมีธรรมวินัย

(๒) หมั่นศึกษาเล่าเรียนให้นำไปใช้ได้จริง

(๓) คบเพื่อนดี แสวงหาครูอาจารย์ที่เป็นบุคคลที่ดีเป็นแบบอย่างได้

(๔) โสวัสสตา เป็นคนว่านอนสอนง่าย ไม่เป็นคนหัวดื้อ ถือรู้ รู้จักเหตุแห่งความเสื่อม

ความเจริญ

(๕) คือเอาธุระภาระที่ตนมีและได้รับมอบหมายไว้

(๖) รักความต้องถูกตึงมีความยุติธรรมเสมอภาคแก่ทุกคน

(๗) มีความขยันหมั่นเพียรในการบำเพ็ญสมณธรรมไม่ย่อท้อหรือทอดย้อต่ออุปสรรคใดๆ ทั้งสิ้น

(๘) มีความมักน้อยสันโดษพอใจตามมีตามได้

(๙) มีสติมั่นคงกำหนดจดจำต่อสิ่งที่ดีมีประโยชน์และสิ่งที่ควรแก้ไขปรับปรุง

(๑๐) มีปัญญาสามารถนำพาตนให้พ้นทุกข์หรือบางเบาลง หยั่งรู้เหตุผลดีชั่วคุณโทษเป็นประโยชน์มิใช่ประโยชน์ ทั้งหมดนี้เป็นหลักกรรมที่ควรน้อมนำไปประพฤติปฏิบัติตามหลักพุทธกิจ

๒. ความสัมพันธ์ของหลักพุทธกิจกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต ซึ่งความสัมพันธ์หมายถึงความผูกพัน ความสัมพันธ์ ความเกี่ยวข้องของพระสงฆ์ไทยกับหลักพุทธกิจที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญไว้เป็นตัวอย่าง

ความสัมพันธ์ของพุทธกิจต่อพระสงฆ์ไทยในยุคปัจจุบัน พุทธกิจ คือกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญ ตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา จนถึงวาระสุดท้ายที่พระองค์เสด็จเข้าสู่พระปรินิพานมีความสัมพันธ์กับพระสงฆ์ไทยในฐานะที่เป็นสาวกพระพุทธองค์ในยุคปัจจุบัน และพระสงฆ์สาวกยังมีการสืบทอดกันมารุ่นต่อรุ่นจนมาถึงยุคสมัยนี้

หลักพุทธกิจ พุทธกิจข้อที่ ๑ คือ เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาต เวลาเช้าในพุทธกิจข้อนี้เป็นเวลาช่วงก่อนฉันอาหาร ตรงกับพุทธกิจที่อรรถกถาจัดไว้ข้อที่ ๑ คือ ปุเรกัตตกิจ พระพุทธเจ้าทรงตื่นพระบรรทมแต่เช้า เสด็จออกบิณฑบาตเสวยแล้ว ทรงแสดงธรรมโปรดประชาชนในที่นั้น ๆ

พุทธกิจข้อที่ ๒ คือ เวลาสายฉันท์ทรงแสดงธรรม เวลาเย็นตรงนี้หมายถึงเวลาช่วงหลังเที่ยงวันไปถึงบ่าย

พุทธกิจข้อที่ ๓ คือ เวลาพลบค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ เวลาพลบค่ำ เป็นช่วงเวลาค่ำมืด ตอนต้นของกลางคืนที่สิ้นแสงเมื่อดวงอาทิตย์ลับขอบฟ้าไป

พุทธกิจข้อที่ ๔ คือ เวลาเที่ยงคืน ตอบปัญหาเทวดา คือ เที่ยงคืน เวลาเที่ยงคืนในพุทธกิจข้อนี้ เป็นช่วงเวลาตั้งแต่เที่ยงคืนถึงเวลา ๒ นาฬิกา

พุทธกิจข้อที่ ๕ คือ เวลาใกล้รุ่ง ทรงพิจารณาหาบุคคลที่สามารถบรรลุธรรมได้และยังไม่สามารถบรรลุธรรม การบำเพ็ญพุทธกิจข้อ ๕ นี้เป็นช่วงต่อไปพุทธกิจข้อที่ ๑ คือพระพุทธเจ้าทรงออกจากสมาบัติตรวจดูสัตว์โลกค้นหาเวไนยสัตว์ที่มีอริยาศัยสามารถบรรลุธรรมได้ ในเวลาปัจจุสมัยแล้วเสด็จออกบิณฑบาตในเวลา ปุพพินทสมัย

พุทธกิจ ๕ ประการนี้ เมื่อพระสงฆ์หมั่นประพฤติปฏิบัติตามสมบุรณ์แล้วก็จะเกิดคุณงามความดีทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น อันเป็นเหตุให้ได้รับประโยชน์หรืออานิสงส์ คือความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า คือเมื่อละโลกนี้ไปแล้วย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์

การประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดี คือการพัฒนาทางด้านจิตใจ ทำให้ส่งผลผลไปสู่การกระทำทางกาย วาจา ส่งผลในการดำเนินชีวิตที่ดียิ่งเรียกว่า ทำให้คุณภาพชีวิตดีเกิดสันติสุขโดยอาศัยหลักธรรมคำสั่งสอนในทางพระพุทธศาสนา มาประยุกต์ใช้ให้ทุกคนมีศีลธรรมอันดีงามอยู่ในจิตใจของตนเอง หากปฏิบัติตามหลักธรรมเหล่านี้คือต้องอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม พึ่งพาอาศัยสัตบุรุษคอยชี้แนะแนวทางในการดำเนินชีวิตให้ตั้งตนอยู่ในธรรมเหล่านั้น และเป็นผู้สร้างคุณงามความดีไว้ในปางก่อนได้ ซึ่งจะทำให้ชีวิตบริบูรณ์ด้วยทรัพย์เจริญรุ่งเรืองถึงขั้นบรรลุเป้าหมายสูงสุดของชีวิต คือบรรลุมรรคผลนิพพาน

ความสัมพันธ์ของพุทธกิจต่อพระสงฆ์ไทยในยุคปัจจุบันนั้นมีมาตั้งแต่สมัยเกิดขึ้นของพระสงฆ์ปัญจวัคคีย์สืบต่อมาถึงคราวที่การสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จสิ้นลง ได้มีการส่งสมณทูตเดินทางออกเที่ยวจาริกไปเพื่อทำการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ตามหัวเมืองหรือต่างๆ ประเทศซึ่งเกิดจากความดำริของพระโมคคัลลิตบุตรตีสเถระและทรงได้พระเจ้าอโศกมหาราชเป็นพระบรมราชูปถัมภ์เหล่าสมณทูตที่ได้รับมอบหมายให้เดินทางไปประกาศพระศาสนาในหลายๆ ประเทศนั้น มีทั้งหมด ๔ สายด้วยกัน และอีกสายหนึ่งนั้นได้เดินทางมาสุวรรณภูมิ และเดินทางไปไม่ต่ำกว่าสายละ ๕ รูป เพื่อจะทำการอุปสมบทแก่ผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้ทันที ใน ๕ รูปนั้นท่านระบุไว้เฉพาะหัวหน้าสายเท่านั้น ซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีใครบ้าง

พุทธกิจคือกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญในช่วง ๔๕ พรรษา ที่พระพุทธองค์ทรงกระทำตามหน้าที่ของพระพุทธเจ้าครบถ้วนบริบูรณ์ ด้วยพระเมตตาคุณ พระมหากรุณาคุณ พระบริสุทธิ์คุณ ด้วยความอนุเคราะห์สงเคราะห์เวไนยสัตว์อย่างเสมอภาค ไม่มีการเลือกชั้นวรรณะใดทั้งสิ้น จิตใจของพระองค์ เปี่ยมไปด้วยเมตตากรุณาอันสูงส่ง ทรงไม่ย่อท้อต่อการบำเพ็ญ แม้ในถิ่นทุรกันดารพระองค์ก็ทรงเสด็จไปโปรดชนเหล่านั้นทุกถ้วนหน้าตามหลักของพุทธกิจ คือเวลาเช้าออกบิณฑบาตโปรดสัตว์ เวลาเย็นทรงแสดงธรรมโปรดพุทธบริษัท เวลาค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุภิกษุณี เวลาเที่ยงคืนตอบปัญหาแก่เหล่าเทวดา เวลาจวนสว่าง ตรวจดูข้ายพระญาณผู้จะบรรลุธรรมเพื่อเสด็จไปโปรดเวไนยสัตว์ผู้มีบุญบารมีจะได้บรรลุตาม

พุทธกิจ เป็นกิจหรือหน้าที่ของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ มีความสำคัญต่อการประดิษฐานพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยพุทธกาล จนถึงสมัยปัจจุบัน เพราะเป็นหน้าที่ของพระพุทธเจ้าที่ต้องทรงบำเพ็ญ แก่เหล่าสาวก อุบาสกอุบาสิกา ตลอดทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งจะทำให้พระพุทธศาสนาสืบต่อมาถึงยุคนี้ได้ ก็อาศัยบารมีธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นผู้บำเพ็ญไว้ดีแล้ว พระสงฆ์สาวกจึงได้นำมาประพฤติปฏิบัติตามแนวทางที่พระองค์สั่งสอนหรือบัญญัติไว้ดีแล้ว โดยมีศาสดาของศาสนา คือพระพุทธเจ้าเป็นต้นแบบในการปฏิบัติตามกันมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลถึงปัจจุบันกว่าสองพันห้าร้อยหกสิบเอ็ดปีแล้ว ซึ่งเหล่าพระสงฆ์สาวกนำหลักพุทธกิจมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต สืบทอดอายุพระพุทธศาสนาจนถึงทุกวันนี้

คุณภาพชีวิตตามแนวทางพระพุทธศาสนา การพัฒนาฝึกปรือตนตามหลักพระพุทธศาสนา เถรวาท กล่าวคือตนต้องลงมือปฏิบัติเอง โดยปฏิบัติตนให้ดีทั้งภายนอกภายใน โดยใช้หลักของภาวานา

และยึดหลักของ (๑) ทาน การให้ (๒) ศีล การรักษากาย วาจา (๓) จิต การฝึกฝนทั้งในด้านคุณภาพจิตและสมรรถภาพจิต (๔) ปัญญา การพัฒนาตนให้มีความเฉลียวฉลาด มีสติปัญญา โดยหมั่นแสวงหาความรู้ตลอดทั้งกัลยาณมิตเป็นแบบอย่างที่ดีงามในการดำเนินชีวิต

จะเห็นได้ว่าวัดและพระสงฆ์กับชุมชนนั้นเป็นของคู่กันมาแต่สมัยโบราณของไทย เพราะวัดนอกจากจะให้การศึกษแก่ชุมชน ยังเป็นสถานที่สำหรับประกอบกิจกรรมหรือทำพิธีทางศาสนาอีกด้วย วัดยังมีบทบาทหน้าที่ด้านอื่น ๆ ดังนี้

ซึ่งทั้งสามด้านนี้ก็ล้วนมาจากหลักพุทธกิจที่พระองค์ทรงบำเพ็ญมาตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา พระองค์ทรงออกบวรพชาและศึกษาเล่าเรียนในสำนักอาจารย์ทั้งสองจนได้อภิญญา ๘ แต่พระองค์ก็ไม่ทรงหยุดนิ่งเพียงแค่นั้น ทรงออกแสวงหาโมกขธรรมบำเพ็ญเพียรด้วยตนเองจนได้บรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ จากนั้นพระองค์ได้ออกเที่ยวจากกรีกประกาศพระศาสนาโดยการสอนธรรมเพื่อให้พระพุทธศาสนาประดิษฐานมั่นคงลงในแผ่นดินชมพูทวีป ทรงแสดงธรรมให้กับเหล่าเวไนยสัตว์ผู้พอจะรู้ธรรมบรรลุธรรมตามได้ ในด้านสังคมในบานะที่พระองค์ทรงเป็นสมาชิกของสังคมคนหนึ่ง ทรงทำประโยชน์อันยิ่งใหญ่มหาศาลให้กับมวลหมู่มนุษยชาติในสมัยนั้น เช่นทรงเสด็จออกโปรดเหล่าพระประยูรญาติตลอดทั้งชาวเมืองต่างๆ ให้บรรลุธรรมตาม ด้านวัฒนธรรมพระองค์ทรงเป็นต้นแบบวัฒนธรรมของเหล่าพระสาวกทุกด้านวัฒนธรรมในการดำเนินวิถีชีวิตของพระสาวกทุกสิ่งทุกอย่างล้วนมาจากพระพุทธเจ้าทั้งสิ้นเป็นผู้บัญญัติหรือกำหนดเป็นพระวินัย และขนบธรรมเนียมประเพณีของพระสงฆ์ จึงได้ปฏิบัติสืบทอดกันมาจนถึงยุคปัจจุบัน

๓. การประยุกต์ใช้หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของพระสงฆ์ไทย การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดี คือการพัฒนาทางด้านจิตใจ ทำให้ส่งผลไปสู่การกระทำทางกาย วาจา ส่งผลในการดำเนินชีวิตที่ดีงาม เรียกว่า ทำให้คุณภาพชีวิตดีเกิดสันติสุขโดยอาศัยหลักธรรมคำสั่งสอนในทางพระพุทธศาสนาประยุกต์ใช้ให้ทุกคนมีศีลธรรมอันดีงามอยู่ภายในจิตใจของตนเอง หากปฏิบัติตามหลักธรรมเหล่านี้ คือต้องอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม พึ่งพาอาศัยสัตบุรุษคอยชี้แนะแนวทางในการดำเนินชีวิตให้ตั้งตนอยู่ในธรรมเหล่านั้น และเป็นผู้สร้างคุณงามความดีไว้ในปางก่อนได้ ซึ่งจะทำให้ชีวิตบริบูรณ์ด้วยทรัพย์ เจริญรุ่งเรืองถึงขั้นบรรลุเป้าหมายสูงสุดของชีวิต คือบรรลุมรรคผลนิพพาน

การประยุกต์ใช้ด้านการศึกษา คือความเจริญงอกงามในตัวบุคคล ซึ่งหมายถึงการเรียนรู้เพื่อเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคล หมายถึง การพัฒนาการทั้ง ๔ ด้าน คือ

๑. พัฒนาการร่างกาย คือความสมบูรณ์ทางร่างกาย ความมีอนามัยดี มีร่างกายแข็งแรงสามารถปรับตัวเข้ากับดินฟ้าอากาศและสิ่งแวดล้อมได้ดีและเร็วพลัน พร้อมทั้งจะประกอบกิจการได้เสมอ

๒. พัฒนาการทางสติปัญญา คือความเป็นผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาด เข้าใจเหตุผลและความ เป็นจริงทั้งในด้านธรรมชาติและสังคม

๓. พัฒนาการทางอารมณ์หรือจิตใจ คือความเป็นผู้มีจิตใจหนักแน่นมั่นคงไม่หวั่นไหว มีคุณธรรมสูงสมภูมิที่เป็นมนุษย์

๔. พัฒนาการทางสังคม คือความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับสังคมได้ทุกประเภท รู้จักปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกิจการต่างๆ ของสังคมให้เป็นไปในรูปลักษณะแบบสร้างสรรค์และ พัฒนาการชนิดยั่งยืนถาวร อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจจะเรียกว่า พัฒนาการทางจิตวิญญาณ ก็คือ

ความสามารถที่จะนำเอาสิ่งที่ดีทั้งหลายภายในตนออกมาใช้ในการดำรง และดำเนินชีวิตทั้งในทางส่วนตัวและในทางสังคม

การประยุกต์ใช้ด้านสังคม งานของพระสงฆ์เพื่อความมั่นคงแห่งชาติไทยในสังคมปัจจุบัน แบ่งได้เป็น ๓ ประเภท คือ การพัฒนาคุณภาพของพลเมือง การสงเคราะห์ประชาชนและการช่วยเหลืองานของทางราชการ ดังต่อไปนี้

๑) การพัฒนาคุณภาพของพลเมือง คุณภาพของพลเมืองโดยเฉพาะด้านคุณธรรม จริยธรรม มีความสำคัญต่อความมั่นคงแห่งชาติอย่างยิ่ง งานของพระสงฆ์ในด้านนี้ ได้แก่

๒) การสงเคราะห์ประชาชน เป็นหน้าที่สำคัญของพระสงฆ์ พระสงฆ์ได้สงเคราะห์ประชาชนทั้งทางด้านขวัญและกำลังใจและวัตถุอีกด้วย

๓) การช่วยเหลืองานทางราชการ พระสงฆ์พยายามที่จะช่วยเหลืองานทางราชการทั้งในด้านการปกครอง การสงเคราะห์ประชาชน และการรักษาความปลอดภัยของชาติ

การประยุกต์ใช้ด้านวัฒนธรรม คือ ธรรมความเจริญ ธรรมเป็นเหตุให้เจริญ วัฒนธรรมแห่งปัญญา ปัญญาคือมณีอันล้ำค่าของมนุษย์ ปัญญาเป็นสมบัติพิเศษอย่างเอกในหมู่มนุษย์ พุทธศาสนาสอนว่าเป็นรากฐานของวัฒนธรรมสอนให้บุคคลเป็นคนดีมีเหตุผลไม่เชื่ออะไรรบมง่าย คือ สอนให้มีเสรีภาพทางความคิด สอนให้รู้จักความดีความชั่ว เชื่อเรื่องกรรม สอนให้มีความเสมอภาค ไม่ถือชั้นวรรณะ สอนให้มีภราดรภาพ เคารพซึ่งกันและกัน สอนให้มีเมตตาอันหาประมาณมิได้ สอนให้รักสันติ สอนให้พึ่งตนเอง สอนให้ดำเนินชีวิตแบบทางสายกลาง ไม่หย่อนหรือตึงเกินไป พระพุทธศาสนาสอนเป็นรากฐานของวัฒนธรรมทุกอย่างของชนชาวไทย

การวิจัยพบว่า การประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของพระสงฆ์ไทย โดยการนำไปประพฤติปฏิบัติให้เห็นผลอย่างจริงจังช่วยย้อมช่วยให้พระสงฆ์มีคุณภาพดี มีสมรรถภาพดี สุขภาพดี มีคุณงามความดี ทำให้ชีวิตมีคุณค่ามีประโยชน์ทั้งด้านศาสนาและสังคมรอบข้าง พระสงฆ์ได้ทำหน้าที่ครบบริบูรณ์ตามแนวทางของพระพุทธเจ้าที่ทรงบำเพ็ญมาทุกๆ พระองค์ เป็นหน้าที่พระสงฆ์จะต้องสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาตราบนานเท่านาน

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยเรื่องศึกษาการประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย มีข้อเสนอแนะไว้ ดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ

พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ควรจะศึกษาหลักพุทธกิจให้เข้าใจ แล้วนำไปปฏิบัติและประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ ของตน เพื่อให้รู้คุณค่าของกาลเวลาที่เราควรทำอะไรในเวลาไหน และสามารถทำหน้าที่หรือการงานได้คุ้มค่า ไม่ปล่อยให้เวลาให้ล่วงเลยไปโดยเปล่าประโยชน์ ถ้าพุทธศาสนิกชนนำไปปฏิบัติก็จะเกิดประโยชน์อย่างมากในการดำเนินชีวิตประจำวันและใช้เวลาแต่ละวันอย่างคุ้มค่า

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

การวิจัยในเรื่องนี้มีประเด็นที่น่าสนใจคือหลักพุทธกิจ ที่ปรากฏในคัมภีร์เพื่อนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย ยังมีอีกมากมายหลายประเด็นที่น่าสนใจศึกษา และเนื้อหาอาจจะยังไม่ครอบคลุมทั้งหมดแต่ก็ครอบคลุมในหลักพุทธกิจอย่างยิ่ง

- ๑) ควรทำการศึกษาเรื่องหลักพุทธกิจที่ทรงบำเพ็ญในอุบาสก
- ๒) ควรทำการศึกษาเรื่องหลักพุทธกิจที่ทรงบำเพ็ญในอุบาสิกา
- ๓) ควรทำการศึกษาเรื่องหลักพุทธกิจที่ทรงบำเพ็ญในสามเณร

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โรงพิมพ์วิญญาน,
๒๕๓๒-๒๕๓๙.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก** ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **อรรถกถาบาลี ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กฤษณันท์ แสงมาศ, **หลักการบริหารแนวพุทธธรรม**, (เอกสารการสอนอำนวยการมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์), ๒๕๕๗.

คณาจารย์เชียงใหม่, **นักธรรมชั้นโท รวมทุกวิชา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เชียงใหม่), ๒๕๔๗.

คณาจารย์โรงพิมพ์เชียงใหม่, **พุทธประวัติ ฉบับมาตรฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เชียงใหม่), ๒๕๓๕.

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วัฒนธรรมไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด นวสารสินการพิมพ์), ๒๕๕๔.

คณะสงฆ์และรัฐบาล, **หลักสูตรธรรมศึกษาชั้นโท**, ฉบับปรับปรุงพุทธศักราช ๒๕๕๗, พิมพ์ครั้งที่ ๑. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๘.

จักรพล พิมพ์การ, **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์แสงดาว จำกัด), ๒๕๕๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **การสร้างสรรคปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด), ๒๕๔๐.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา), ๒๕๕๔.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, (ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๑.

_____. **สุขภาวะองค์กรรวมแนวพุทธ**, พุทธจักร, ปีที่ ๕๙ ฉบับที่ ๑๑ (พฤศจิกายน) ๒๕๔๘.

_____. **ภาวะผู้นำ: ความสำคัญต่อการพัฒนาคน พัฒนาประเทศ**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา),

๒๕๔๖.

_____ . **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม), ๒๕๔๑.
พระธรรมธีรราชมหามุนี, (โชคก ญาณสิทธิ), วิปัสสนาญาณโสภณ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : ศรีอนันต์
การพิมพ์, ๒๕๔๖.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์เพื่อการศึกษา**,
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม), ๒๕๕๑.

พระธรรมปิฎก,(ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙,
(กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____ . **การพัฒนาที่ยั่งยืน**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก), ๒๕๔๓.

_____ . **ตามทางพุทธกิจ**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา), ๒๕๔๓.

_____ . **พัฒนาตน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด) ๒๕๔๔.

_____ . **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑).

_____ . **ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ
: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐.

_____ . **ธรรมนุญชีวิตพุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖๘, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตภาโณ), **ธรรมปริทัศน์ เล่ม ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๖.

พระเทพดิลก. (ระแบบ จิตตภาโณ). **พระพุทธศาสนาได้ให้อะไรแก่เรา**,พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร :
บริษัท แปดสิบเจ็ด (๒๕๔๕) จำกัด, ๒๕๕๑.

_____ . **พุทธวิธีเผยแผ่พระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๐.

_____ . **ธรรมปริทัศน์ ๒**, อธิบายธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓. (กรุงเทพมหานคร :
มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๕.

พระเทพวรคุณ, (สมาน สุเมโธ), “พระสงฆ์สุปฏิปันโน”, แสงอีสาน, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๗ (ธันวาคม ๒๕๔๖
- กุมภาพันธ์), ๒๕๔๗.

_____ . “**ความฉลาด ๓ อย่าง**”, แสงอีสาน, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๗ (ธันวาคม ๒๕๔๖-กุมภาพันธ์, ๒๕๔๗).

พระโสภณคณาภรณ์, **อานุภาพพระรัตนตรัย**, พิมพ์เนื่องในวาระ หลวงอรรถวิภาคไพศาลย์ มีอายุครบ
๗ รอบ, (กรุงเทพมหานคร : พรศิวกการพิมพ์), ๒๕๓๐.

พระครูกล้วยานลิตวิวัฒน์ , **พุทธประวัติตามแนวปฐมสมโพธิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร :
บริษัทสหธรรมิกจำกัด), ๒๕๔๑.

พระมหาภูฒิชัย วชิรเมธี, **วิชาแรกวิชาชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์ปรมาณู, พับลิชชิ่ง

จำกัด), ๒๕๕๖.

แก้ว ชิตตะขบ, **ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ), ๒๕๕๓.

พ.ท. ประसार ทองภักดี, **พุทธวิธีสอน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ), ๒๕๓๔.

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ทศบารมี ทศพิชราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

รังษี สุหนต์, **พุทธกิจ กิจที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (พระนครศรีอยุธยา : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๙.

ฝ่ายวิชาการภาษาไทย, **พจนานุกรมไทย ฉบับสมบูรณ์และฉบับพกพา**, (กรุงเทพมหานคร : ซีเอ็ดยูเคชั่น), ๒๕๕๓.

สุรีย์ มีกิจผล-วิเชียร มีกิจผล, **พระพุทธกิจ ๔๕ พรรษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทคอมฟอร์ม จำกัด), ๒๕๔๘.

สำนักเรียนวัดประยุรวงศาวาส, **คู่มือธรรมศึกษา ชั้นโท**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : หจก.สามลดา), ๒๕๕๑.

दनัย ไชโยธธา, **พจนานุกรมคำศัพท์พระพุทธศาสนา ฉบับสมบูรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โอเอส พรินต์ติ้ง เฮ้าส์), ๒๕๕๗.

วิจิตร รัตนธีรพงศ์, **พุทธจริยาวัตร**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๑.

เสนาะ ผดุงฉัตร, **พระพุทธศาสนากับสังคมไทย**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา), ๒๕๓๖.

องค์การคำคุณสุภา, **พจนานุกรมฉบับปรับปรุงแก้ไข**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว), ๒๕๒๕.

(๒) วิทยานิพนธ์/งานวิจัย:

พระครูนนทมงคลวิศิษฐ์, **บทบาทของพระสังฆาธิการต่อการพัฒนาสังคมในจังหวัดนนทบุรี**,

วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย; มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

ดาบตำรวจอำนาจ เจริญสุข, **การพัฒนาคุณภาพชีวิตของข้าราชการตำรวจศูนย์ฝึกอบรม**

ตำรวจภูธร ภาค ๖ จังหวัดนครสวรรค์; วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๗.

พระมหาสิทธิพิพัฒน์ สิริปัญญา (ริมทาง), **การศึกษาวิเคราะห์พุทธจริยาต่ออัญญาเดียรถีย์ในสมัย**

พุทธกาล; วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหา

มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระมหาอุทัย ภูริเมธี (ชะกิจ), “ศึกษาคูณค่าของการเกิดเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต; (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๒.

พระสมชาย สิริจันโท, (ห่านนท์), พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาชีวิตตามแนวทางของพระเทพวราคุณ (สมาน สุขเมโธ); วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๗.

พระอธิการประเสริฐ กาญจนโน (วงเวียน), “ศึกษาแนวทางการประยุกต์ใช้อธิปไตย ๔ เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต. ; วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๕๒.

(๓) สื่ออิเล็กทรอนิกส์:

แหล่งที่มา อินเทอร์เน็ต (ป.อ.ปยุตโต), “สุขภาวะองค์กรรวมแนวพุทธ (๒๐)”, ข่าวสด, (๒๑ มิถุนายน ๒๕๕๑) : ๓๑) เข้าถึงเนื้อหาเมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.

เว็บไซต์ สำนักงานคดีปกครองสงขลา, <http://www.sk-ad.ago.go.th>., ออนไลน์ ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑. <http://buddha.dmc.tv>, มก. พรรณนาพุทธกิจ ๕ ประการ เล่ม ๑๑ หน้า ๑๔๗. (ออนไลน์ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑).

ที่มา <https://th.www.crs.mahidol.ac.th/thai/buddhist56.htm>. สืบค้นเมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

<https://th.www.dictionar.y.sanook.com/search/dict-th-th-royal-institute/> [๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๖๐]

<http://www.dhammadham.org/buddha/g51.php> (ออนไลน์ ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑)

<https://sites.google.com/site/dhammadham/home/phuthth-kic-5>. สืบค้นเมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

http://theirowndevelopment.blogspot.com/2013/07/blog-post_8604.html ออนไลน์, ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.

http://theirowndevelopment.blogspot.com/2013/07/blog-post_8604.html ออนไลน์, ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.

http://theirowndevelopment.blogspot.com/2013/07/blog-post_8604.html ออนไลน์ (๔ ก.พ.๖๑)

<https://th.www.wikipedia.org/wiki/> [๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๖๐]

<http://live.siammedia.org/index.php/article/dharma/1984> ออนไลน์ (๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑)

<http://live.siammedia.org/index.php/article/dharma/1984>, เข้าถึงเมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์
๒๕๖๑.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: พระครูโสภณจิตตภากริม (จำนงค์ เสาเปรี๊ยะ)
ว/ด/ป เกิด	: ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๕๒๐
สถานที่เกิด	: ๑๔๒ หมู่ ๗ ตำบลปราสาท อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ (๓๑๑๘๐)
การศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๓๓ จบประถมศึกษาชั้นปีที่ ๖ โรงเรียนบ้านสายโท ๑ ได้ ตำบลปราสาท อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ : พ.ศ. ๒๕๔๒ จบหลักสูตร ป.ว.ช. วิทยาลัยเกษตรและเทคโนโลยี จ.บุรีรัมย์ : พ.ศ. ๒๕๔๔ จบหลักสูตร ป.ว.ส. วิทยาลัยเกษตรและเทคโนโลยี จ.บุรีรัมย์ : พ.ศ. ๒๕๔๙ นักรรรมชั้นเอก สำนักเรียนคณะจังหวัด จังหวัดบุรีรัมย์ : พ.ศ. ๒๕๕๐ ปริญญาตรี (พธ.บ.) พุทธศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ประสบการณ์ทำงาน	: พระสอนศีลธรรมในโรงเรียนบ้านปราสาททอง : พระวิทยากรอบรมสามเณรภาคฤดูร้อน
อุปสมบท	: ๒๑ มิถุนายน ๒๕๔๔ วัดสายโท ๖-๗ เหนือ ต.จันทบเพชร อ.บ้านกรวด จ.บุรีรัมย์
สังกัด หน้าที่	: วัดปราสาททอง ต.ปราสาททอง อ.บ้านกรวด จ.บุรีรัมย์ : เจ้าอาวาสวัดปราสาททอง : เลขานุการเจ้าคณะตำบลบ้านกรวด : พระสอนศีลธรรมในโรงเรียนบ้านปราสาททอง
ปีที่เข้าศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๘
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๖๑
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดปราสาททอง ต.ปราสาททอง อ.บ้านกรวด จ.บุรีรัมย์ (๓๑๑๘๐) โทร. ๐๘๖-๒๕๖๒-๕๒๓